

ЭРҮИНЕЛҮ ЭМИЛ

Горно-Алтайск
2014

ББК: 84(2=632.1) - 4
Э751

Издано при финансовой поддержке Федерального агентства по печати и массовым коммуникациям в рамках Федеральной целевой программы «Культура России»

Э751 Эржинелү эмил (Кычырар бичик) — Горно-Алтайск:
И.П. Тепукова Н.А., 2014 — 248 с.

Составитель: Тепукова Н.А.

ISBN 978-5-93809-070-5

ЖАКШЫ БА, КҮНДҮЛҮ КЫЧЫРААЧЫ!

Бис балдарга бу бичикти белетеп тура, бир канча шүүлтөлөргө келдис. Ненин учун дезе, балдар оогош то, жаан да болот. Оогошторы кайдаар ла кирген-чыккан турар, нени ле көрзө ыйлап туруп, сурап албаганча токтобос. Кезик жаан балдар жаман кылыктар да эткилейт, жаан улусла удурлашкан, бой-бойын өчөгөн, согушкан, школдон “экилер” де экелген турар. Мынын ончозын чотко алып, алтай бичиичилердин чөрчөктөрүн ле куучындарын балдар кычырып, коомой кылык-яны бар болзо, оны түзедер деп иженедис.

Оогош болорго, база күч ле. Кем ле сени жаман көрүп ийер. Же андый да болзо, оогош болчомдор до, ан-куштын да балдары жүрүмде сүреен омок, баштак, тапкыр болот. Темдектезе, А.Ередеевтин сүреен санаалу Тырмак деп күчүги, J.Каинчиннин жалку Эр-Өркөчөги, К.Тепуковтын “бешке” үренген Кертимеги, У.Садыковтын Лашпайы кандый ла күч айалгалардан чыгар эпти табып билер, бойлорын качан да жаман көрөргө бербес. Анайда ок озор түбекке түшкендерге болжып жүрет. Ненин учун, билереер бе? Ненин учун дезе, озор најылажып билер.

Кажы ла ада-эне балазы санаалу, су-кадык, иштенкей, сөс уккур болзын деп сананат. Онын учун озор бойлоры балдарына жакшынак тем көргүзөргө албаданат. Балазы жакшы кылык эткенде, мактайт, коомой кылык эткенде, арбап жат. Же кезик ле ада-энелер балдарын бичиктер ажыра таскадарга жараар деп ондойт. Темдектезе, К. Тепуковтын “Куштардын најызы ла өштүзи” деп куучынын, “Јети”, “Сөс укпас Койонок” деп чөрчөктөрүн бала кычырала, жакшынак тем алар аргалу.

Јаш та баланын жүрүминде сүүнчилү де, кунукчылду да, ырысту да, күч те өйлөр болот. Јүрүминин баштапкы ла жылдарында Ј. Маскинанын геройлоры — эки јашту Кымыс Балдакан ла Сармай деп эки кичинек акаларыла јуунын кату жылдарында ончо күчтерди өдүп, адазын јуунан сакып алат. Балдакан јаш та болзо, одыруга тон будак јууп, сок јантыс уйына өлгөн жүктенип, кичинек карындажын ла сыйнын энезине азыражат.

Т. Шинжиннин “Уулынын ырызы” деп куучынында кичинек Эжер тунди тун дебей, энезин эмчиликке јетирип, өлүмнен аргадайт. Энезине килеп билер кичи өскө дө кижиге качан да болзо килеер деп, кажы ла кичи билер.

К. Төлөсовтын “Кайда ол јол?” деп повезинен алынган үзүкте кичинек Јантык-Курт эне-адазын јылыйтып, балдардын туразына барат. Јантык-Курт энезиле јытанган айлын сүреен сүүп, энезин сакып жүргени — төрөлин сүүп, оны баалап жүреринин баштапкы алтамдары болот.

Баштамы класстардын үренчиктери нени билер учурлу? Озорго сүреен көпти билер керек. Обөкөлөристин өткөн узун јолын ла байлык түүкизин эн ле озо билер учурлу. Оны В. Тоеновтын “Кезер таш” деп куучынынан кыскарта да болзо, билип алар арга бар.

Бистин кичү најыларыстын — ан-куштардын кылык-янын И. Сабашкиннин бир тизим куучындарынан кычырарга жараар.

Тургуза өйдө су-кадык жашөскүрим чыдадып аларга, бистин ороондо көп иш өткүрилип баштаган. Танкы ла ачу аш кандый ла өйдө кижиге айдары жок жаан түбек экелген де, эмди де экелер. Оны кажы ла бала билер учурлу. А. Ередеев танкынын каршузын “Танкычы Койонок” деп кыска чөрчөги ажыра жартайт.

Ачу аштын каршузын С. Манитов “Кичинек тракторист” деп куучынында көргүзип, ого жүткиген улустын балдары шыра-түбекти эрте билип турганын чокымдайт. Андый балдардын бирүзи, кичинек Тайчы, ишке эрте темигип, келер өйдө жакшынак эр болорын керелейт.

Алтай албатынын ойгор көгүстү баштапкы бичиичизи, М.В. Чевалков, жүрүмде биленин жаан учурын “Сөс угушпас билелү улус” деп чөрчөгинде жап-жарт көргүзөт. Адаркашпай, өмө-жөмө нак иштезе, өңжүк жүрүм болорын балдарга айдып берди.

С. Манитов “Элик” деп куучынында жаш балалу керекшин анчынын тузагына түжүп шыралаганын көргүзөт. Эмчек балалу тындуга да, кижиге де кол көдүрбес деп, жебреннен бери өбөкөлөрүстин бүдүрүп жүргөн ээжизин бускан кижиге Кудайдын каргыжы жедерин ундыбас учурыс бар. Темдектезе, “Жаананын чөрчөгинде” (К. Тепуков) Алтайдын Ээзинин сүүген анын — буланды кижиде адарга умзанат. Эткен кинчеги учун анчы түбекке түжерин автор чокымдайт.

Адакыда айдарга турганыс мындый: бу бичикке кирген куучындарды ла чөрчөктөрдү жаан жайалталу бичиичилер ле журналисттер чүмдеген. Олордын көп сабазы Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдарында слердий ле жети-сегис жашту балдар болгон. Олор бир канча жүрүм жүргендий. Жоргой Кыдыев, Таныспай Шинжин, Александр Ередеев ле Василий Тоенов бир жүрүминде үредүчилер болгон, экинчизинде — балдардын талдама бичиичилери ле журналисттер. Күүгей Төлөсов, Сергей Манитов, Улужай Садыков, Борис Канарин — журналисттер де, бичиичилер де, Иван Сабашкин — артист те, бичиичи-натуралист те.

Бичикке сүреен жылбилү учуралдар көргүскөн чөрчөктөр кирген. Не десе, кандый ла өйдин балдары кайкамжыктарлу, куулгазындарлу чөрчөктөрдү сүүйтен, кемле-кемле болгон сан башка учуралдарды угарга жылбиркейтен. Бу ончозы балага айландыра телекейди ондоорына болушкан, онын көрүмин элбеткен. Слер билереер, бу ла бистин кара-боро телекейске коштой тартыжулардан, жеңүлерден турган куулгазын телекей база бар деп. Эмдиги өйдин каралу жүрүминен бала ырап, жүрегине жуук чөрчөктөрдөн кижинин кылык-янын, кижиде жүрүмдеги буудактарды жеңгенин билип алат. Чөрчөк жүрүмнен ыраак та болзо, же онын учында жүрүм жаантайын улалат, токтобойт.

Чын жүрүмде улус жакшыла да, жаманла да туштажат. Жаан кижиде олордын ортозыла чокым чийүни тартып билер. Же баланын санаазы ол чийүни тартып болбос,

ненин учун десе, бала караны ла акты бултаарта аайлап жат. Бистин көрүмисле, чөрчөктө жакшылык баатырдын, ойгор көгүстү эпшинин эмесе кандый бир ак санаалу, сүреен күчтү ле тапкыр кижинин бе, тындунын ба сүр-кебери ажыра көргүзилет.

Озогы чөрчөктөрдө геройдын ич көрүми — сананганы, санааркаганы көргүзилет. Геройдын тыш жаны — чындаптан иш эткени көрүнбөй жат. Геройго каршуны Желбеген, эмесе алыс ороонло колбулу кандый бир эмеген, эмесе казыр каан жегирип, жолун бөктөп жат. Темдектезе, “Өскүзек ле Алтын-Чач” деп чөрчөктө Караты-Каанла тартышкан Өскүзек көзүн ачып ийзе, алдында алама-шикир курсак жадат. Андый курсак белетеерге, ол колынын күчиле бир канча айга иштеер эди. Ол тушта чөрчөк керектин жүк тыш жанын көргүзөт. Өскүзекке болушкан карындаштар бөрүлөр болуп кубулала, буудактарды жеңет. Жаан кижиде айдар, андый тартыжу болбой жат деп. Чөрчөктө геройдын жүк ич көрүми көргүзилгенин эске алып ийзебис, тартыжунун чындык учурын ондоп ийерис.

Чын жүрүмде жаан кижиде кандый бир күчтен чыгарга сананза, ол амырын жылыйтып, санаага алдыртат. Нөкөрлөри ого болужарга жүзүн-базын сүмө айдап берет. Айдып берген сүмө буудактарды там жаанадар аргалу.

Чөрчөктө буудак башка көслө көрүлет. Кем-кем куулгазын сүмө айдып бергенде, буудакты жеңерге жеңил боло берет.

Бала мындый куулгазындарла танышса, геройлордын ич-көрүмин аайлаарга үренер, олорго килеп баштаар, жакшынын ийдезине бүдөр.

Чөрчөктө өй өткүрер соот деп көрөргө жарабас. Ол балага өскө кижинин ич көрүмин аайлаарга болужар. Чөрчөк — баланын көксиндеги жалтанышты туура-ладар ийде, келер жүрүмине жалтанбай алтаар арга. Темдектезе, нөкөрлөрине болушпас балага М. Мундус-Эдоковтын “Эштек ле Ийт” деп чөрчөгин кычырза тузалу, керик ле жалку балага — К. Тепуковтын “Теертпек ле Чертимек”, “Тармачы” деп чөрчөктөрүн, баштак балага — А. Ередеевтин “Танкычы Койоногын”, нөкөрлөжип билбес балага — В. Качканаковтын “Чик-Чирик ле Баарчыгажын”, жаан улустын ижин баалабас балага — Н. Тайборинанын “Калажын”, анан да өскө жакшынак чөрчөктөрдү кычырарга тузалу.

Бу бичикке кирген чүмдемелдер Төрөлин, балдарды, ар-бүткенди сүүгенинен улам чүмделген. Эске алыныштардан, жүрүмнин ченемелинен, жааннын да, жаштын да кылык-янын жакшы билгенинен, ассоциациялардын болужыла чүмдемелдерде жүрүм тындана берет. Өрө айдылганын бой-бойына кожуп, сүүшле жаркындадып, баланы жүрүмнин узун жолына чыгарарынын база бир алтамы бу болор.

Н. Тепукова

Михаил Чевалков (Чөбөлкөп)
(1817-1901)

Баштапкы алтай бичиичи, Михаил Васильевич Чевалков, 1817 жылда Яш-Турананг (Бийск) ыраак жок Кара-Суу деп жерде жокту биледе чыккан. 1824 ж. онын билези Улалуга (Горно-Алтайск) көчүп келген. Михаил он алты жаштуда Макарий Глухарев деп абыс берген букварьла бойы бичикке үренип алала, серкпенин тилмешчизик-көчүрөөчизин боло берген. Мында иштеп, Михаил Васильевич И.А. Крыловтын басняларын алтай тилге көчүргөн. Бу жайаандык иш ого бойынын чүмдемел жолун ачарга, жаан тебү берген. Анайып ол баснялар, укаалу үлгерлер чүмдеп баштаган.

1866 ж. «Чөбөлкөптин жүрүми» деп автобиографиялык бичиги Санкт-Петербуркта чыккан. 1872, 1881 жж. Казанда, 1883 ж. Том-Турада (Томск) үлгерлери ле куучындары кепке базылган. «Ундулбас кереес» деп бичиги орус тилге көчүрилип, 1894 ж. Москвада чыккан.

Жүрүминин калганчы жылдарында Ондойдо жаткан, мөнгүзи анда ла жуулган.

СӨС УГУШПАС БИЛЕЛҮ УЛУС

Адазынын ады — Баш, энезинин ады — Jүрек. Игис чыккан Ауулдарынын аттары — Он-Кол ло Сол-Кол. Экинчи игис чыккан уулдары — Он-Бут ла Сол-Бут. Игис кыстарынын аттары — Он-Көс лө Сол-Көс.

Бир келдинин ады — Тиш, экинчизи — Оос, үчинчизи — Он-Кулак, төртүнчизи — Сол-Кулак.

Олор сөзин угушпай кырышкандар.

— Мен канчазын слерге кул болойын? Эмди иштенбезим! — деп, Он-Кол айтты.

— Мен слерге канчазын болужайын? Эмди слерге болушпазым! — деп, Сол-Кол айтты.

— Мен слерди канчазын алып жүрейин? Эмди слерди алып жүрбезим! — деп, Он-Бут айтты.

— Мен слерди канчазын көдүрип жүрейин? Эмди меге иженбегер! — деп, Сол-Бут айтты.

— Бис слердин ончогорды канчазын кийиндирейис? Эмди кийим көктөбөзис! — деп, Он-Көс лө Сол-Көс кыстары айдышты.

— Мен слерге укканымды канчазын угузып жүрейин? Эмди угушпазым! — деп, Он-Кулак келди айтты.

— Мен де слерге угушпазым! — деп, Сол-Кулак келди кошты.

— Мен изүни, соокты канчазын ууртап берейин? Эмди ууртабазым! — деп, Оос келди айтты.

— Мен слерге канчазын чайнап берейин? Эмди чайнабазым! — деп, Тиш келди айтты.

— Слерге айттым, сөзим укпадаар! Эмди база айтпазым! — деп, адазы — Баш айтты.

— Үредип турганымды керексидедеер! Эмди бойыгар билигер — деп, энези — Jүрек айтты.

Анайда ончозы кырыжып, бой-бойына килешпей, болушпай бардылар. Көстөр жумулгылады. Колдор кыймыктанбай бардылар. Буттар баспай, чирей тебингиледи. Кулактар укпай, туна бердилер. Оос ууртабай, кымынып ийди. Тиштер чайнабай, тиштенип ийди. Баш баштабай барды. Jүрек араай согула берди.

Бир күн өтти, бирүзи де кыймыктабады. Эки күн өтти, эзирик-

тий жаттылар. Ұч күн өтти, өчүп барааткан оттый болдылар. Төрт күн өтти, төжөккө жада көжий бердилер. Беш күн өтти, кыйнала бердилер. Алты күнге жетпей, аштаганын билдилер. Арга жокто иштедилер, артажып база айдышпадылар.

Андый билелү кижилер бу үлгерди угыгар!
Тоошпос, сөзин угушпас улус
Торолоп базып жүргүлеер.
Өмөлөжип иштебес кижилер
Өлгөнчө жоктү жүргүлеер.
Ұзеери мынайып жүрген кижилер
Ұргүлји жажына ыйлажып жүргүлеер.

ҰРЕДҰ СӨСТӨР

КИЖИНИ ЈАМАН КӨРБӨ

Бойыннан жаанды күндүлеп жүр,
Бойыннан кичүге адазындый бол.
Билерди көрзөн, бойын үрен,
Билбести көрзөн, үредип жүр.
Жакшы кижини мен деп жакшыркаба,
Жажына не болорын билбизин.
Жоктуга болужын жетирип жүр.
Кенегенди кедери бар дебе,
Келер күндеринди билбизин.
Тенекти көрзөн, каткырба,
Темей айттырзан, уяларын.
Кижини жаман көрбөй жүр,
Кижини кандыйын билбизин.

КАРАМ БОЛБО

Карам болуп кыйналба,
Карамдап алганын туза болбос.
Жөөжөзине карамнын жүреги
Жөөжөзінде болуп күйүп жүрер.
Андый кижинин жүрегине жылан чулганар*,
Акказына көзи тойбос болуп кыйналар.
Өлгөнчө, жакшы аш жибей жүрер,
Онду, жакшы кеп кийбей жүрер...

КАДРАН*, УУРЧЫ КИЖИГЕ БИРИГИШПЕ

Кадран, уурчы кижини,
Курангы жүрген ийттий.
Курангы жүрген ийт тойбос,
Кадран, уурчы байыбас.
Куран ийт чулан сайын тениир,
Кадран, уурчы журт сайын жемзениер.
Курангы ийт не ле туштаганын жиир,
Кадран, уурчы не ле көргөнүн кабар.
Уурчы кижиге биригишпей жүр,
Учурлажып эрмектешпей жүр.
Узун жыланнан жескинип жүргендий,
Уурчы кижиден качып жүр.
...Жажына кижидийин албай жүр,
Улуска каргышту калбай жүр.
Өрткө күйген агаш бүрленбес,
Өштөп жүрер уурчы өрөлөнбөс.
Урук агашка кирген көрүк өлөр,
Уурыга кирген кижини өчөр.

*Чулганар - оролор

*Кадран - уурчы кижини

**Павел Чагат-Строев
(1887-1938)**

Алтай литературынан база бир төзөөчизи П.А. Чагат-Строев 1887 жылда кочкор айдын 9-чы күнүндө Шабалин аймактын Мыйту журтында жокту кижинин билезинде чыккан. Жаштан ала шыралу жүрүм жүргөн: он эки жаштуда өскүс арткан, жалчы болгон.

Чүмдемел ишке жайалталу учун, Павел Александрович Совет жан төзөлөрдө, «Кызыл Ойрот» (эмдиги «Алтайдын Чолмоны») газеттин ишчизи боло берген. 1920-чи жылдарда чүмдеген «Ойгор-Баатыр», «Үч жүзүн кожон», «Кара-Корум» деп туулары, үлгерлери, кожондору алтай совет литературанын жан байлыгы болуп жат.

1938 жылда П.А. Чагат-Строев актуга жабарладып, катунын жеринде жүрүми үзүлгөн.

КОЙОН

Канча түмөн койондор жуун эткен. Баштап турган жан Койон айтты: “Же, койондор, жер үстинде бистин коркыбас неме жок; бистен коркор тынар тынду да жок. Бис жажына андый шыра шыралаганча, ончобыс жуулыжып, жан көлгө түжүп өлөли”. Койондор “жөп” деди.

Койондор жуулыжып алала, жан көлгө түжер деп келгиледи. Көлдин жаказында жаткан бака койондорды көрөлө, чочыган бойынча, көл төмөн калды. Башчы Койон койондорго айтты: “Акыракыр, койондор! Бистен де коркор неме бар турбай. Токтойлык, түшпейликтер”.

Койондор сууга түшпей токтойло, Алтай үстине таркаган.

ҮЧ АНЧЫ

Үч анчы нөкөрлөжип алып, андап чыккан. Андап жүреле, айунын ичеенине учурагылады. Ол ичеендеги айуны өлтүрерге, үчү сүмелешти. Бир анчынын будына армакчы буулайла, ичеенге кийдирер. Ол анчы айунын будынан тудар. Экүзи анчыны ла айуны чыгара тартар.

Анчы будына армакчы бууладып, айунын ичеенине кирди.

Анчы жаткан айуга жедерде, айу бажын үзе согуп алды. Эки нөкөри бажы жок анчыны чыгара тартты.

Бир нөкөри сурады:

— Ичеенге кирерде, нөкөрис башту бет, баш жок бет?

Бирүзи айтты:

— Билбей жадым: башту бет, жок бет. Үй ээзинен сураак, уул.

Экү нөкөринин айлына келеле, эмегинен сурады:

— Нөкөрис айлынан башту атанган ба, баш жок атанган ба?

Үй кижиге айтты:

— Та, уулдар, билбей турум. Талкан жип отуларда, сагалы барбандап турган, бажын аярбай калдым.

балык чылап жүзеринг бе? Жүгүрүп, атка једеринг бе? Учсан, шонкор чылап учуп болорынг ба? Мен билерим, сен качан да болбозын. Ончо немени чала билгенче, бир немени быжу билзе — артык.

ЭШТЕК ЛЕ ИЙТ

Бир катап Эштек ле Ийт кожо баргылап јатты. Эштектинг белинде калашту таар болгон. Күн кырга тайанды, эки нөкөр арыды да, аштады да. Эштек белинде жүгин алган бойынча, өлөң отой берди. Ийт өлөң јиир эмес, Эштектинг калаш салган таары јаар көрүп сурады:

— Эштек, калажаардан берзеер.

— Бу канайып туруң, Ийт? Ол калашты меге бир де јылыйтү јогынанг јетирер керек.

Ийт ого нени де айтпады. Тапту тыштанып алала, озор экү јол-јорыгын көндүктирди. Анча-мынча болбой, карануй кирди. Озор экүге удур курч тиштерин тарсылдадып, көстөри кандалган, канча күнге курсак јибеген Бөрү туштады. Эштек бастыра бойы тыркырап айтты:

— Кару Ийт, мени калју Бөрүнең аргадазан!

— Мен бүгүн ажанбагам, менде күч те, тын да јок.

Ийт Эштекти мынайда кезедип, је түбекке бербеди. Калју Бөрүни сүрүп ийди.

БӨРҮ ЛЕ ТИЙИННИНГ БАЛАЗЫ

Тийиннинг балазы ойноп жүреле, бөрүге учурашты. Бөрү оны тудала, јибей шылады:

— Бу слер, тийиндер, тудуш ла ойноп-јыргап, сүүнип жүредигер. Мен дезе эригип жүредим. Онынг учурын меге айт.

Тийиннинг балазы айтты:

— Агашка мени божот, айдайын.

Бөрү тийинди божодып ийди. Агашка чыгала, тийиннинг балазы айтты:

— Сенин эригип, каныгып жүргенинг мындый учурлу: сагыжын сенин јаман. Акту канды төгүп, ичип јадын. Онынг учун сенин

санаанг качан да амырабас. Бисте не болзын, бир де немеге јаман этпей чек жүредибис, онынг учун биске јакшы.

ЭЛИК

Энир кирип келерде, адам меге айтты: «Балам, јобош адынды эртеп алала, кой-эчкини айдап кел».

...Кой-эчкиге једип келеле көрүп турзам, озордын ортозында эки сары неме көрүнди. «Бу не болотон?» деп јууктап алала көрзөм, сары-чоокыр јараш немелер болды. «Койдонг чыккан ба, эчкиден чыккан ба?» деп сананып, таппай турдым.

Кой-эчкини ээчип, ол эки неме айылга једип келген. «Ада, бу кандый немелер?» деп кыйгырдым. Адам айылданг чыгып көрөлө, «Эликтинг чааптары эмтир» дейле, ийт тутпазын деп, экилезин айылга апарды. Умчы эделе, сүт эмизип, энем озорды азыраар болды.

«Биске ойноорго сүрекеј јакшы немелер табылган» деп, кичинек карындажым сүүнди.

Күскери экилези јаанап келди. Бирүзи — мүүстү, бирүзи мүүзи јок болды. Мүүстү эркегининг эки көзи тууда болды. Казырланып, бисти казык мүүзиле коркыдып, сүзерге туратан.

Онойып жүреле, күскиде, бир туманду јут күнде, јок болуп табылбай калды.

«Тайгазына чыккан туру» деп, адам айтты. Тижі јобош болуп, бистенг айрылбай жүрди.

Павел Кучияк
(1897-1943)

Алтай театрдын төзөөчизи, онын баштапкы режиссёры, драматург, актёр, бичиичи, Павел Васильевич Кучияк, 1897 жылда тулаан айдын 17-чи күнүндө Эликманар аймактын Куйум журтында жокту биледе чыккан.

1925-1928 жж. Москвада Күнчыгыштын ишмекчилеринин университетинде үрөнгөн. Мында ого литературага ла кеңдикке кирер жол ачылган.

1930-чы жылдарда Павел Васильевич көп үлгерлер, туујулар, куучындар, повестьтер, пьесалар бичиген, алтай чөрчөктөрдү жууп чыгарган. «Алтын тандак жарыды» деп туујузы 1936 ж. жарлу орус бичиичи М. Горький белетеп чыгарган «СССР-дын албатыларынын чүмдемели» деп антологияны ачат.

1934 ж. П.В. Кучияк СССР-дын бичиичилер Бирлигинин 1-кы съездинин ижинде турушкан, ол ло жыл бичиичилер Бирлигине кирген.

СООК

(повестьтен алынган үзүк)

Кааза айылдын эжиги такталып калган карга жыжыларда, Кар, күскиде арып калган сыгын эткендий, кыјырай берди. Эжикти комыдалду кыјыратканы — Адыјоктын энези тышкарыдан одын кучактанып киргени.

Ол кирген бойынча, одынды јерге таштайла, эки колын оттын жалбыжына согуп ийди. Ус сабарындагы јес јүстүги озо баштап кырутыйла, ойто терлей берерде, Адыјок чыдажып болбой айтты:

— Колын күйди, эне!

— Алдырбас, менин колым бек эмей. Күйбес — деп, чамчазы јок, кой терези тонын јабынып, чарбак ичин отко изидип отурган уулына каруузын береле эрмектенди: — Соок там ла тыгып туру, бүгүн Күн кулактанып ашты.

— Күн ажарда кулактанар болзо, јылу болор. Соокты Күн тудуп алала, апарып јатканы ол. Чыгарда кулактанза, соок болор: ол тушта соокты Күн биске экелип јат. — Адыјоктын адазы айдала, түнүк јаар көрди.

— Оны кайдан билеригер?

Је ада-энези оныла эрмектешпей, отты кезе көргүлөп отургылады.

Уулчагынын сурагын уккулабай калган ба? Айса соокты сананып, база Адыјоктой ок санааркап отурган улус болбос по? Је Адыјокко омордын нени сананып отургандары керек јок. Ол бойынын өштүзин сананып отурган. Онын өштүзи — соок.

“Соок меге керек јок. Ол качан да јок болзын” деп, Адыјок бойында айдатан. Соок көскө көрүнөтөн, колго тудулатан болзо, ол эмди ле согужарга белен болгон. “Јыланаш јыргап жүргөн јайымды ойто бер!” деп айдарга, белен болды.

Ада-энези оныла эрмектешпесте, чала тарынала, ол айылдын карангуй ичин ајыктады. Карангуйдын ортозынан адазынын тунгүринин кызыл јес көзи, Адыјокты ширтеп тургандый, оттын жаркынына сурлап турды.

...“Түнүр үйде турар болзо, айылга кандый да көрмөс кирип болбос” деп, адазынын айтканын Адыјок бир тушта эске алынала, онон сураган:

— Көрмөстин бүдүжи кандый?

— Карган кижиси ошкош, чырайы бырынкый, жүзинин чырыжы ээрдиги чийүзи ошкош болор.

Оноң улам Адыжок көп карган улусты көрмөскө түңгөй деп көрөтөн болгон. Бир катап Адыжок айылдын эжигинде жаңыскан ойноп отурган.

— Жакшы ба, балам, улустарың үйде бе? — Кенетийин үн угулган.

Адыжок кайра көрсө, чын ла көрмөстин бойы келиптир. Адыжок көп сананбаган, айылга жүргөнгө кирди. Анда түңгүр бар, көрмөс оноң коркып, кирип болбос. Же онын ол ижемдиси неме болбоду.

— Улустарың кайдаар барган? — Кийининен кирген карган өбөгөн сураган.

Адыжок каруу айдар ордына, көзүндө толтыра жашту түңгүр жаар көрүп, “Бу көрмөсти сүрзөн!” деп, бойында айдыңды. Ол кой терези тонло бүркөнөлө, көзүн жумуп, жада берген.

Ол күн кем келип жүргөнгө Адыжок кийинде уккан. Келген кижиси көрмөс тө эмес, онын энезинин чөрчөкчиси таайы болгон эмтир.

...Кышкы түн койылды. Ада-энези эки балазын оттоң ыраак жок уйкутаткан. Бу тужы сыраңгай ле күч. Алтын да берейин десе, оттоң ыраак керек. Эмди Адыжокту соок төжөк сакып жат. Онын үстине отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези жууркан жабылар. Алдынан — төжөктин соок тыныжы, үстинен — жуурканның жылу тыныжы. Олордун ортозында энеден чыккалы жүнунбаган, он кулагында ийт түги сыргалу, эки тизеси ээгине тийип калган, тиштери кендиреш куургандый тазыражып, Адыжок жадыры. Ол түндө соокко тонзо, жуурканды отко кийдире теппес, ненин учун десе онын жаткан жерин бир сөөмнөн терен казып койгон.

Тиштин тызыражы токтогон. Төжөк лө жууркан ортозы жылыган. Адыжок уйкутады. Бүгүн база андый ок жокту алтай улустың балдары калтыражып уйкутадылар. Олорды ончозын жаңыс жерге жууп кондырган болзо, тиштеринин табыштары чибизи койу жерде өрт күйүп тургандый болор эди.

Адыжок уйкутаган бойында түңгенди. Түш жеринде кажык ойноп, карга жылаңаш жүгүрүп турган эмтир. Оны көргөн база өдүк жок балдар кыйгыргылап тургулады:

— Элек, элек! Адыжок терен карга базарга коркып жат... Уйа-ат... Андый андышты уккан Адыжок ийденин көргүзөргө, оноң

терен карга чурап ийди. Же кар алдынан онын буттарын курч тиштү эки боро күчүк тиштеди. Ол будын айрып аларга, удаан турушкан. Же эки боро күчүк там тыңыда тудар болды.

Ол эмди ондоноп жатса, төжөктө жадыры. Күчүктөр оны тутканча эмтир. “Сен, балам, түште жалаңда да жүрзөн, түндө түңгенденде, кандый ла буудакка учурашсан, “Ак жайыгың, Адыган тайгам, аза-жеткерден, ачу өлүмнен айрыгар!” деп кыйгыр. Ол тушта кандый ла кызаланган айрыларын” деп, энезинин качан да айтканы бу тушта кенетийин сагыжына кирди.

— А-а-а... А-а-аак жайык!.. — деп, Адыжок кыйгырган бойында, көзүн жаап көрүп ийди. Оттын ортозында кос, алтын топчыдый, сурлап жатты. Оноң өскө бир де неме көрүнбөйт.

...Адыжок будынын жанындагы боро күчүктөрдү сыймап көрди. Күчүктөрдүн ордына соокко тонуп калган, жайгыдагы балкажы терезине жаба кадып калган буды тудулды. Ол кенетийин коркыды. “Бу өскө кижинин буды болбой? Адамды кыйгырайың ба? Жок!” деп сананды.

Ол кыйгырбай, бойун токтотканы — жолду. Адазы оны койнына албас: онын койнында эн кичү балазы. Учукпас керек, же боро күчүктөр база келип тудардан маат жок. Айса, эмди келзе, оны өлтүрө тудар. Эртең ада-энези туруп келеле, “Кайран уулыбыс кыйгырган ок болбой, бис десе укпаганыс. Эмди мындый уулды канайып азырап аларыбыс? Кандый шулмус болгон! Кече энгерде эрмек сураарда, каруузын ненин учун айтпадыбыс болбогой?” деп айдыжып ыйлажар.

Адыжок мынайда сананып жадала, “Ада! — деп кыйгырганын бойы да билбей калды. — Ада, слер ойгу ба?”

— Не болды, балам, соокко тондың ба? — Уулына энезинин каруузын үни угулды.

Удаган жокто айылдын ичи жарый берди. Кайыңнын тозы, жылкынын каазызы чылап, тиркиреп күйе берди. Айылдын ичинде кара бырлар кажайа кырутып, боро койдын терезиле жазагандый болды.

Адыжоктын энези колын отко жылыдып, ол жылуны уулынын будына берип тургандый, эки колыла элип-селип, баланын будын сыймап, жылыдып ийди.

...Энези ойто орынга жаткан сонгында, Адыжок удаан уйкутап болбой жатты. Андый да болзо, Адыжок таң алдында терен уйкутай берген.

— Балам, көчө ичерге тур — деп, энези ойгозордо, Адыжок ойгонгон. Ол жуурканын өрө көдүрөргө, жудруктый кар жүзине келип түшти.

Иван Шодоев
(1914-2006)

Ада-Төрөл учун Улу жуунун туружаачызы, эн жаркынду бичиичилердин бирүзи, Иван Васильевич Шодоев, 1914 жылда сыгын айдын 25-чи күнүндө Кан-Оозы журтта чыккан. 1935 ж. Одеса калада алган үредү Иван Васильевичтин башкараачы болор жайалтазын ачкан. Ол көп жылдарга «Алтайдын Чолмоны» газеттин баш редакторы, Туулу Алтайдын бичиичилер Бирлигинин каруулу качызы болгон.

1958 ж. чыккан «Койонок» деп жуунтынын кийнинен бичиичи үлгерлердин ле прозанын оннон ажыра жуунтыларын чыгарган. «Кызаланду жылдар», «Таң алдында» деп романдар, «Ирбизек» ле «Өлүмди жеңип» деп повестьтер алтай литературанын байлыгы болуп жат.

И.В. Шодоев 1969 жылда СССР-дын бичиичилер Бирлигине кирген.

ИРБИЗЕК

Көп суулар акты, көп жылдар өтти. Ирбизек жаан жаш жажады. Жаргак эски тонду жүрет, чарбак боро атту жортот. Азыраган балдарыла, алган эш-нөкөриле Ирбизек аалга-туура жерде, аланчык агаш айылда, нак журтап жатты.

Жарлу жаан бөкөгө жайзандар да тыгынбайтан, алып тудар бөкөдөн ачап байлар да коркыйтан.

Койон жылдын жазы башталды. Кой отогодый болуп, көк чымырайып келди. Жастын кату бир күнүндө Ирбизек эртелеп турды. Чарбак борозын ээртеп, Жер-Боочыны көстөп жортты. Жаскы Күн чалып чыкты. Түндеги жааган жаш кар, Жабаганнын жалаңдарын ак торколо бүркеп койгондый, жалтырап-мызылдап жатты.

Кобы-жиктер сайын экиден-жангыстан журтаган алтайлар жаскы жаш кардын кийинде арык-торык малын көрөргө, одорлор жаар ээчий-деечий жорткылап турдылар.

Жер-Боочы жаар ууланган чичке жолдо үч айылдаш — Шаты, Жалбак ла Белек тушташты. Эзен-амырын, солун-сорокойды угужып, жаскы арык аттарын тапчылангылап, жорткылап бараатты.

— Бу Жер-Боочыны өрө мындый эрте кем барды не, уулдар? — деп, карган Шаты өрөкөн кардагы жангыс аттын изин аяктап, нөкөрлөринен сурады.

— А кем болор дейзеер, база ла бистий ач-амыры аскан неме не — деп, сартак сагалы сартаңдап, Жалбак айтты.

Үч нөкөр анан-мынан куучындажып барадала көрзө, аттын изи жоголо берди. Онын ордына жойу кижинин изи барган.

— А бу кижинин ады кайда баады? — деп, Шаты ары-бери аяктанды.

Нөкөрлөри база аяктандылар. Же көс жедер жерден бери не де көрүнбеди.

— Бу кандый куулгазын неме болотон? — деп, Шаты өбөгөн кайкап, адын желе бастырып ийди. Оны ээчий нөкөрлөри жорткылады. Анайып озор төгнүн бурылчыгына једип келеле, аяктап турдылар.

— Ой, өбөндөр, бу кижиде бе, айла айу ба? — деп, јиит уул, Белек, боочы жаар колыла уулап, нөкөрлөринен сурады.

Шаты ойто јана јорторго, тискинди кайра тартты.

— Калак, уулдар, атты жүктенип, жабатып жүрген жаскы айу болбозын, — ол чырайын соодып, нөкөрөлөри жаар көрди.

— Калак, өбөөндөр, жети башту Желбеген келген болбозын — деп, Белек коркып айтты.

— Адазы көргөн оны, куулгазын болбой бу. Мында жакшы жок. Мынан жүрееликтер! — деп, Жалбак үни тыркырап эрмектенди.

Улус мынайып турганча, байагы ат жүктенген неме Жер-Боочынын кырына чыгып барала, атты минип, ары болуп жорто берди.

Оны көрүп турган карган Шаты жер жаар түкүрүп ийеле каткырды.

— Көстөрис бистин сокор эмтир, көгүстерис көңдөй болуптыр. Ол неме айу да эмес, жети башту Желбеген де эмес, куулгазын да эмес. Бистин атту-чуулу бөкөбис, Ирбизек турбай. Арый берген адын жүктенип, боочыга чыгара апарган болуптыр не — деп, ол нөкөрлөри жар көрүп айтты.

Анча-мынча болбой, үч нөкөр Ирбизекке једижип келдилер.

— Адынды жүктенип, кижини не коркыдып турун, Ирбизек? — деп, Шаты өбөөн сурады.

— А бу сарбаа арыйла базып болбой барарда, ого болужып турбай база, — Ирбизек күлүмзиренип, каруузын берди.

КАРЧАГА

Эки жүс одус сегис жыл кайра кыдаттар ла монголдор Алтайга табарып, канду јуу баштаган. Иркит сөөктү Карчага деп баатыр бир канча јуучылдарыла олјочыларга сакыбаган јанынан табарулар эдип, јенүлер алып турды. Је өштүнинг чымалыдый көп черүзине чыдагадый күч бир ууш алтайларда јок болгон. Онын да учун, күстин соокторы келерде, Карчагага баштаткан алтай эл-јон Чарасты төмөн орус кааннын јерине барган. Анда јуртаган орустар јуу-чактан арткан-калган, ачу-коронго ло түренгиге бастырткан улусты кыштадып, өлүмнен корып алган.

Јаскары-јай јердин үсти јажара берерде, Карчага баатырга Алтайына јанар санаа амыр бербей турды. Ол адын ээртеп, төрөлин көстөп атанып ийди.

Ол Аба-Туразы, Коргон, Шунмара, Айты-Көл, Шын-Оозы деп јерлерди өдүп, Јодралуга келди. Мында Карчага Шибее-Кожогор деп туунын бажына чыгып, јер-алтайын ајыктады. Агын суулары јалтырашкан, јажыл өзүмле бүркелген, ала-чоокыр чечектери јайканышкан Алтайы ого ээн ле өчөмик билдирген. Эрјине малдан мал да јок, эл-калыктан кижиде артпаган. Алтай — ын-шын.

Карчага агын сууларды јакалай кобы-јиктерди эбиреде шиндеп турала, он чакырым кирези јерде, чет агаштардын јаказында, јойу кижиде жүргенин көрүп ийди. Карчага мендей-шиндей адына мине соголо, ол кижиге јольгарга јелдиртип ийди. Јойу кижиде Карчаганы база көрүп ийеле, арка јаар мендеди.

Карчага карамдыктагы јенес чадырга јууктай јортып келеле, айылдын ээзин тышкары чыксын деп, ат үстинен кыйгырды.

Анча-мынча болбой үйден бир эр кижиде ле бала кучактанган келин чыккылап келди. Карчага эр кижини тургуза ла таныды. Ол өштүге удурлажа јуулашпай, нөкөрлөрин таштап качкан Бартла деп кижиде болгон.

Бартла коркыганына кугарып, эриндери тыркыражып, тизе бажына отура түшти.

— Карчага, мен бурулу. Өлтүрер болзон, өлтүргейин. Је сок јаныс уулыма ла эжиме тийбе деп сурап турум!

Карчага камчызын кончына сугуп, тижин кыјырадып кимиректенди:

— Сендий ле коркынчактар учун Алтайым артады, энг жакшы эрлер јыгылды, эл-јоным короуды. Тынынды кыйарга, меге не де эмес. Чыдадып јаткан баланг учун жүргейин. Бүгүн кажы ла алтай кижиде меге баалу. Уулынды Эне-Алтайыннын куйагы болгодый, эл-јоныннын атаанын алгадый эркин эр эдип чыдадып койгын.

Карчага адынын оозын бурый тартала, бүдүш-чырайы жарып, өкпөзи өчүп, токыналу айтты:

— Ылтам ла Кайсынга көч!

...Јуу-чактан, тородон, оору-јоболдон тирү арткандар Кайсын деп өзөккө јуулыжып, јурт төзөди.

Сазон Суразаков
(1925-1980)

Билимдердин баштапкы алтай докторы, профессор, Сазон Саймович Суразаков, 1925 жылда кышкы куран айдын 23-чү күнүндө Майма аймактын Сайдыс журтында чыккан.

1949 ж. Москвада В.И. Лениннин адыла адалган үредүчилер белетеер институтты ла онын аспирантуразын божоткон. 1973 ж. А.М. Горькийдин адыла адалган телекейлик литературанын Институтунда үредүзин түгөскөн.

С.С. Суразаков – алтай фольклор ло литература аайынча билимдердин төзөлгөзүн салган, онын түүкизин жартап, ачылталар эткен билимчи.

Чүмдемелдери «Стихтер ле куучындар» (1954), «Сүүген жерим» (1959), «Туулардын ээзи» (1962), «Чанкыр энир» (1966) ле өскө дө жуунтыларда кепке базылган.

С.С. Суразаков – Ада-Төрөл учун Улу жуунун туружаачызы. 1958 ж. ала бичиичилер Бирлигинин турчызы болгон.

ЎЧ АНЧЫ

Бир школдо үч нөкөр уулчак болгон. Бирүзи Адучы, экинчиси Экей, үчинчиси Темдек. Үчүлөзи бежинчи класста үренген. Кышкы каникул једип келерде, школдон јанып барадып, Адучы нөкөрлөрине айткан:

— Эрте мен андап барарым.

Адучы анчы болгону Экей ле Темдек билбей. Ол кыштайын ла койондорго тузак салган. Адазынын “тоз” мылтыгын да јүктенип, кырга чыгатын. Је нени-нени атканы керегинде бу ойгө јетире табыш угулбаган.

— Неге андаарын? — деп, ончозынан јабыс сынду Темдек сурады.

Айдып ийзе, уулчактардын кайкажары јарт. Је ол мыны јаан керекке бодобой турган аайлу айтты:

— Койондор сүрүжерге күүниме тийген, эмди элик адып алайын деп турум.

— Чын эмеш пе? — Уулчактар көстөрүн тазырайтып ийдилер.

— Чын эмей аа. Бу ла Төстөктө эликтер толтыра дежет не. Бирүзин адып албай, мылтык барда.

Уулчактардын ичи күйе берди. Айдар сөстөрүн таппайт.

— Сен бисти кожо алган болзон кайдат — деп, Темдек унчукты.

Уулчактар суранарын Адучы ажындыра билбей. Је јөбин берерге мендебейт.

— А сен андап билерин бе? — деп, Темдектен сурады.

— Бу ойгө јетире андабадым, је јайгыда беш көрүк тузактап алгам — деп, Темдек јиткезин тырмады.

— Көрүк тудары неме эмес, — Адучы колыла јангыды. — Ол те-нек бажын бойы тузакка сугуп јат.

— А мен Тайгылымла јайгыда јаан эрлен өлтүргем — деп, Экей эрмекке јара киришти. — Айлыма экелеримде, таадам “Батаа, јееним јердин айузын өлтүртир” деген.

— Эрленге де андаары, неме эмес. — Адучы мыны да керекке албады. — Оны ийт тутпай, сен туткан эмезин.

Темдек ле Экей анчы эмес болгылаганын ондоп, унчукпай бардылар. Адучыга нөкөрлөри ачу боло берди. Кандый да болзо, олар

баштапкы класстан ала најылажып келген. Ұредү жанынан Экей ончозынан артык, уроктор бүдүрерге, Адучыга жаантайын болужатан. Темдек кичинек те болзо, онын адаанын алатан. Онын учун Адучы сананып барадала унчукты:

— Же кунукпагар, уулдар. Бис најылар болгон учун, мен слерди эртен кожо алып жадым. Слер эликтер агыртарыгар, мен тозуулда отуарым. Аткан эликти үчү үлежип аларыс.

Экей ле Темдек коркышту сүүндиликтер. Көстөри суркуражып, колдорун Адучыга сундылар:

— Сен бистин чындык најыбыс эмтирин.

Энгирде Экей ле Темдек чаналарын сүркүштеп, кайыштарын быжулап, тышкары толукка жөлөп койдылар. Уйуктаар алдында кажызы ла узак сананып жатты. Баштапкы ла катап андап бараткан улуста кандый уйку болзын!

Эртенгизинде олар түрген-түкей ажангылап алала, кармандагына бир болчок калаштан сугуп, бир өйдө Адучыга жеткилеген. Адучы оларды сакып отурган эмитир. Уулчактар жедерде, оройтып тураар деп адылып ийди.

Үч нөкөр эмди каналу ээчий-деечий Төстөк жаар түрген бардылар. Жаан анчылар чылап, унчугышпай баскылайт. Төстөккө жеделе, оны үч катап эбиргилеп келерде, бир де элик көрүнбеди. Койон до учурабаган. Адучы ачынала айтты:

— Бу мында Манак өбөгөн андайтан эди. Ончо эликтерди кырып салган аайлу. Эмеш ырада бараактар.

Олар база үч кыран ажып ийдилер. Тал-түш жеде берди, же бир де тынду туштабады. Адучы тижги өткүрө “сыйт” эттире түкүрип айтты:

— Мында эликтер кайдан келет. Улустын ла мекелебес немези жок.

Уулчактар жанар алдында калаштарын жидилер. Бу өйдө кыраннын күнет жаны жаар көрүп турган Темдек арай ла калашка карылбады:

— Уулдар, ту ол карантыда үч неме кыймыктанат. Ол не?

Уулчактар жагыс үнле “Кайда? Кайда?” дешкиледи.

Темдек сабарыла уулап көргүзип берерде, Адучы жалмажын чабынып ийди:

— Уулдар, элик колго кирген эмитир! Кажыбыска ла бирденг келижер!

Адучы чаназын түрген чечеле, кардын үстиле жылып барды. Уулчактардын жүректери тирсилдежип турганы коркышту. Жүс кулаш жетпей туруп, Адучы бери жанында турган жаан куранды талдап, мылтыгын уулады. Узак шыкап жадала, маажыны тартып ийди. Куран кырды өрө шунгый берди. Экүзи соорыларыла болчондоп, оны ээчий мантады.

Уулчактар баскылап келерде, Адучы бурулу айтты:

— Балулап ийген ошкожым. Же бистен кайдаар ыразын. Жедижип албай!

Ол чаназын кийеле, озо жүткиди, ээчий Экей ле Темдек мендедилер. Кырдын бажына чыгып келгилеерде, олардын алдында койу агаш жатты. Эликтердин изи оноор кирген эмитир. Адучы, анчылардын жааны болуп турган кижги, шүүлтезин озо айтты:

— Мен төмөн барып, тозуп алайын, слер эликтердин изиле барып агыртыгар.

Анайда айдала, Адучы кобыны төмөн жынгылады. Агаштарды өдөлө, актын кырында турган жаан тонгыл тыттын төзине токтоды. Акта терен күрт жатты. Адучы бир кезек сакып турды. Жеңилденер күүни кенейте жедип келерде, чаназын ла мылтыгын тытка жөлөйлө, туура басты. Кардын үстине отуарда ла, кырдагы уулчактардын табыжы угулды. “Күрүмдер эмеш сакыгылап алза кайдар” деп, Адучы кыжырантыды. Бу ла өйдө онын кийнинде кем де жөдүлдөп ийди. Адучы чочыйла кайра бурылза, байагы үч элик агаштардын кырында оны кайкап көрүп, бу ла жанында тургулары. Адучы кыймыктанбай, оларды көзиле ширтеп отурды. Ичинде бойына бойы ачынып турганы коркышту. Эликтер оны аяктап турала, мылтык жок болгонун билгилеп ийгендий, удур төрт-беш алтам базала, жанынча мантап өткүледи. Адучыны арай ла жыга табаргылабады. Адучы шалмарын түрген-түкей тартып, кыйгы-кышкыла кийнинен ары жүгүрди. База ла көрзө, эликтер күртке түжүп калтыр. Адучыга мылтыкка жүгүрер керек, же ол жүгүрип барала, жаан куранды айра минип, эки мүүзинен тудуп алды. Куран өрө жүткит те турза, Адучыны чачып болбойт. Мүүзинин кодырлары онын алаканына сүреен ачу кадайт, же Адучы куранды божотпой тудушканча ла. Бу өйдө

агаштардан чыгып келгилеген Экей ле Темдек керектинг аайын көргүлөп, жөнүлү кыйгырала, Экей — керекшинди, Темдек чаапты тударга жүгүрдилер. Же керекшин ле чаап күртти албан-күчле өдөлө, мантай бергиледи. Уулчактар Адучыга болужарга мендедилер. Же куран Адучыны мүүзиле кайра чачылта соголо, күрттен калып чыкты. Оны тударга тап эткен Экейдин жодозына кийин буттарыла жаскай тееп ийеле, керекшин ле чаапты ээчий ойлодо берди. Адучы ла Экей ачуга чыдашпай, кардын үстинде тоголоныжып арткылады. Темдек уулчактарды мендедип кышкырат:

— Түрген, түрген, уулдар! Ыраак баргалакта, сүрүжели.

— Бойунг сүрүш! Биске једер — деп, Адучы ыйламзырады.

Ол жүк ле арайдан турала, чаназын кийип, мылтыгын жүктенеле, өзөктөги јол јаар ууланды. Экей ле Темдек оны ээчий баскылады.

Деремнеге олол бозом энгирде јеткилеген. Туразынын јанында турган Экейдинг таадазы уулчактарды көрүп ийеле, омок үнденип айтты:

— Ме, анчылар јанган! Аткан-тутканаар кайда?.. Же кем јок, андый да болуп јат. Турага кирип, изү көчө ичигер.

Аштап калган уулчактар турага кирип, Экейдинг јааназы уруп берген эттү көчөни тойо ло ичип алдылар. Онон сагыштары эмеш жарый бергилеерде, Экейдинг таадазына не болгонын бой-бойлорынанг сөс блаажып куучындадылар. Карган угуп-угуп отурала, Адучынанг каткырынып сурады:

— А сен мылтыгынгды тыттынг төзине не арттыскан?

Экей ле Темдек база кайкаштылар:

— Чын ла, мылтыгынгды не таштаган?

Адучы төмөн көргөн көзин өрө көрбөди. Онон карган стенеде илип койгон топшуурын алды.

— Же, уулчактар, мен слерге бир чөрчөк кайлап берейин, угараар ба? — деди.

— Угарыс, угарыс — деп, уулчактар айтты.

Карган көксин кенгидип ийеле, топшуурын согуп баштады:

Ак тайганын колтыгында,
Аржан суунын јарадында
Атту-чуулу анчы улус —

Ұч баатыр јуртап јатты.

Бууй-бууй-буй!

Кышкы ойдинг ортозында,

Кызыл Күнис чыккан тушта

Ұч баатыр чана кийип,

Элик андап барган эмтир.

Бууй-бууй-буй!

Уулчактар чөрчөкти угуп отурар болгожын, үч баатырдын андаганы ололдын андаганына сүрекей түнгей болтыр. Олол тын кайкажат. Керек дезе Адучынынг да јажырып айтпаганына түнгей јер бар:

Аннынг тыны кыйылар эди,

Је тозуулдагы јаан баатыр

Мылтыгын тытка јөлөп ийип,

Туура басканын канайдарын.

Бууй-бууй-буй!

Карган кайлап божойло сурады:

— Же чөрчөк кандый эмтир?

— А баатырлардынг аттарын билереер бе?

— Чын ла, слер аттарын не адабадаар?

— Аттары мындый.

Карган топшуурын катап ла согуп кайлады:

Улустан угуп жүреримде,

Јаан баатыр Адучы дешкен,

Ортон баатыр Экей дешкен,

Эн кичүзи Темдек болгон.

Бууй-бууй-буй!

Уулчактар јир ле каткыда. “Бис элик те атпаган болзобыс, је чөрчөккө кирдис” дежип, сүүнижип јандылар.

**Лазарь Кокышев
(1933-1975)**

Лазарь Васильевич Кокышев 1933 жылда үлүрген айдын 20-чи күнүндө Шабалин аймактын Кумжулу журтында чыккан.

1952 ж. национал школды божодоло, Москвада М. Горькийдин адыла адалган Литературалык институтта үренген.

1957 жылда, үредүний кийинде, Горно-Алтайскта бичик чыгаруда, радиокомитетте, «Алтайдын Чолмоны» газетте иштеген, бичиичилер Бирлигин башкарган. Ол Россиянын бичиичилер Бирлигинин бир канча съездтеринин делегады болгон.

Лазарь Васильевич студент өйинде «Алтын-Көл» деп баштапкы жуунтызын ак-жарыкка чыгарган. Кийинде жылдарда одустан ажыра бичиктер кепке баскан. Олор өскө калыктардын тилине көп катап көчүрилген.

Л.В. Кокышев – «Арина» деп баштапкы алтай романнын авторы, калыгынын оморкодузы, качан да ундылбас керези.

ТААННЫҢ БАЛАЗЫ

Деремненин учында турган ол ло эки айры карган тыттын көндөйинде сок ло жаңыс балалу таан жаткан. Эне таан төрт балалу болгон, же көк теңеринин тонокчызы, боро жүндү, кичинек коркок тумчукту карчага үч балазын уурдай берген. Онын ла кийинде эне таан уйазынаг ырабас болгон. Курт-сартла, көбөлөк-сабалакка азыранып жаткандар. Амырайтан күнде олор экүге аркада жаткан төрөөн таандар да айылдап келгилейтен. Айылчылар эне тааннын балазына кезикте сый эдип, жадыктын куртын эмезе чойлошкондор экелип туратандар.

— Ба-таа! Бу узун жай өткөнчө, балаг канайып бир де кичинек өспөгөн? — деп, опсыркак таандар карган тыттын бөкөн будагына табылу отургылап, сурайтан.

— Же, көбөлөк жип турган көөркий канайып өзөр ол — деп, эне таан үшкүрип, балазын аяктап отуратан. — Көбөлөк — көбүк курсак ине ол. Же, байла, күскеери канады тынгый берер болбой. Канайып өлө берет эмеш.

— О, кудай! Энелү неме андый ла... — деп, жоон боро таан айдып отуратан. — А бу арган бар болзо, арка жаар көчүп алзаг кайдар?

— А калак! Кайда ла жатса, түңей болбой! — деп, эне таан айылчыларын соотодор аргазын таппай отуратан. — Айыл-журтты таштап канайып көчөтөн? Кече колхозтын председатели бу жаланды сүрер деп эрмектенип отурган эди, байла, чойлошкон-сайлашканга чыдаар болбойыс.

Сырсака кара таан чыдажып болбой, айдатан:

— Же, сендий көөркий арка жерге канайып чыдажатан, калак. Мында ла жат.

— Бала-барка база баштак, бажынды ташла жара чаптырып койдын бого — деп, карган таан чала жалтанып отуратан.

— Бу туку бооро мында бозулар кабырып, сары башту уулчак жүрген. Онын баштагын не деп айдар! Сангыскан көөркийдин уйазын чачып жатканын көрөлө, санаа жок барган эдим.

— Жок, эмди жиит уул бозу кабырып жат. Байа ла мында жүрген эмес беде? А туку обоонун төзинде отуры ине. Сары уулчакты энези арбап та турза, чөкөбөс та кайткан бала болгон. Кабырган бозу-

ӨРКӨ

ларын чачып ийеле, балыктап жүре берер ине. Бозулары дезе обоо сүзетен беги, покос тепсейтен беги, не ле болгылап жадар.

Айылчы таандар түжине ле куучындажып алала, энгиргери жангылай беретен. Эне таан түжиле калыраганына бажы оорып, уйазынан өңдөйип алала, ару кейди тынып жадатан...

...Эрте күс једип келерде, тааннын балазы немени эмеш ондоор до боло берген. Онын уйазы жылу да, эптү де болгон. Тааннын балазы энгирлер сайын чалкойто јадып алала, теңгериде жылдыстарды кайкап, олардын суркуражын ајыктайтан.

Телекејдин үстинде не ле неме ого сүүнчилү болгон. Је онын сок јангыс коркыйтаны — карчага да эмес, јалбаай да эмес — сары башту күдүчи уулчак.

Эртен тура, јаландардын туманы чыгып келген Күннин чогына араай кайылып ла таркап турар тушта, бурылчыктын ары јанынан бозулар мөөрөшкөни ле сары башту күдүчинин камчызы угулып келетен. Ол ло тушта тааннын балазы јажынар јерин таппай, капшай ла айлы јаар кире конотон. Чирик чобраларла эжигин бектеп алала, тежиктен көстөриле суртулдадып отуратан. Сары башту уулчакты коркышту кижиде деп, ого энези бир ай кайра айткан, онын учун ол эмдиге коркыганча.

Күндер өдүп, јаландардын јажыл јажангы бир эмештен там ла саргарып бараткан, је сары чачту күдүчи олардын айлына бир де катап келбеди...

Быјыл тааннын балазы јаанап калган, ыраак јерлерден төрөл јаландарына учуп келген. Ыраак јаландарда ол нени ле көргөн, анда ого сүреен јилбилү де, јакшы да болгон, је онын өскөн туманду јаландары ого неден де артык билдирген.

Кайалу деп деремненин јаказында, кыранын эн ле учында, өлө-чоокыр өркө јуртаган. Онын уйазы терен де, жылу да болгон. Өлө-чоокыр өркө бойынын жүрүминде уйазынан ырада кайда да жүрбеген. Онын да учун ончо јолдор јангыс ла Ондойго јетире деп бодоп туратан.

Өлө-чоокыр өркө бойынын жылу уйазын јер үстинде ончо андардын уйазынан артык деп бодойтон.

Алтын күс једип келгенде, аш быжа бергенде, өлө-чоокыр өркө ичеенинен чыгып, ачанатып, колхозтын кобы-јикте кыраларын эбирип келетен. Андый бойынча ол колхозтын ажын уурдаарга коркышту таңма болгон. Үренчиктердин кырада тургускан чакпыларына канча өркө сөөктөрүн салган. Онын ада-энези, ага-карындаштары база чакпыга түшкен, је өлө-чоокыр өркөнүн үүлеконогы чакпыда эмес болгон ошкош.

Ол арбаны айлы јаар тажып алганда, белетеп алган азыгы эрте јайга јетире корбойтон. Арткан өркөлөр аштагылап, аргасүмезин тапкылабай турганда, өлө-чоокыр өркө жылу ичеенинде кыйын јадып алала, арба, буудай јип, торт ло јыргап јадатан. Ол карыганча бир де эмеген албаган, бир де бала азырабаган. «Өркө не албайдын?» деп, онон айылдаш јаткан өркөлөр сураганда, өлө-чоокыр өркө кыртыштанып ајдатан: «Өрө чыкпай жүреле, өркө алып, оны кайдатан?» Онын кинчектү санаазында сок ло јангыс арба ла буудай болгон. Кышкыда уйуктап та јатканда, ол аткак сагалду арбаны түженип јадатан...

Аш быжа ла бергенде, онын ачаназы тудуп, арбаны түни-түжиле тажып, айлынын ичинде бош јер чек арттырбайтан.

Бастыра ла жүрүминде ол андый болгон. Кезикте эдер немези јок боло бергенде, ол айылдаш јаткан өркөлөрлө керижип, кертендеп жүретен. Арба-буудай белен, ичеени жылу, база нени эдер!

Бүгүн өлө-чоокыр өркө ичеенинен чыгып келеле, эдер немези јок болордо, ээн кыраларды ајыктап, сакпагынан ажыра ажанып алганынан улам, араай кегирип отурды.

Күстин калганчы күндери турган. ...Кыранын ары јанында кече бир эмеш сугуп салган арбазын эмдиге экелип албаганын јангы ла

эске алынды. Өлө-чоокыр өркө арбанып-карганып, ойто ичеенине киреле, тажып алган бор-боткозына бүдүриле-бүдүриле, кеден таарын бедиреди.

Бу таарды ол жаскыда кыра сүрген тракторист уулдардын чулгамыштарынан көктөп алган. Тракторист уулдар изүркенип, сопокторын суурала, чулгамыштарын күнге кургаткылап саларда, өлө-чоокыр өркө олардын чулгамыштарын уурдап алала, бойына аш тажыйтан таар көктөп алганын кем билбес?...

Онон бери ол таар нени көрбөгөн деер! Канча ла уурынын не ле немези ол таарла тажылган ине.

Эмди өлө-чоокыр өркө таарын колтыктанып алала, коркондоп кобынын ичиле өрө барды. Айылдаш өркөлөр аярып ийбезин деп, ажыт жерлер кууп, арбазын бедреп, ары-бери аяыктанып баратты.

Сугуп салган арбазы азийгы ла јеринде јатканын көрөлө, аайы-бажы јок тынаарсып, арбаны кеден таарына урды. Таары кабортолой толо берерде, өркө көдүрип көрди. Арай уур болгонын сезеле, бир эмеш сананып турды. Онон «Жакшы курсак артканча, јаман таарым јарылзын» деп сананала, арбаны кеден таарына катап ла ура берди. Анайып арбаны бастыразын уруп алала, ойто јанарга мендеди. Кабыргалары кайыжып туруп таарын јүктенип алала, кобыны төмөн алды.

Је таар сүрекей уур болгон. «Кабортозын төгөлө, катап келзе кайдар?» деп, арга јокто сананды. Је кабортозын јерге төксө, арбаны канайтса да ончозын ойто јуунадып албазын билеле, сагыжы карануйлап, санг төмөн катап ла басты. Кобыны төмөн келерде, ого эмеш те болзо јенгил болгон, је кыранын учына чыгып алала, ойдык-тейдик јерге једерде, омыртка-сөөги тызыража берди. Терине тумчаланып, теңери ле јерди ылгабай барды. Так јерге једеле, таарын јерге түжүрип, бир эмеш амырап алар деп шүүнди. Талтайа тура түжеле, таарын јерге күч чачып ийерде, ай-күн ойто јарыган немедий, санаазы јарый берди. Өлө-чоокыр өркө куйругын чычайтып ийеле, өлөнгин устине көнгөрө јадып, көзин јумуп ийди, өлүмзирей берген буды-колыла бир кезек физический упражненииелер эделе, онон ойто ло турды. Ол «Арба тажып јүреле, айыл-јуртымды тонодып алар болдым ба!» деп сананды. Анайып сананып, таардын оозынан тудала, өрө көдүрип

ле јадарда, кенетийин онын ич-буурында та не де үзүле бергендий билдирди...

Онын киндиги чөйилгенин ол јүк ле ичеенине једип алала, он беш коноктын бажында ондогон. Анайда оорып, ол сүреен узак јаткан...

Је өлө-чоокыр өркө ол бойынча өлбөгөн. Өлөнг-чөплө эмденип алала, колхозтын ажын уурдап, Кайалунын кыразында катап ла коркондоп јүрү дежет...

Онын учун слер, балдар, чакпыгарды чачпай, јай једип ле келзе, Кайалу деп деремненин јаказында јаткан кырага чапкыгарды јазап быжулап тургузып салыгар.

Иван Сабашкин
(1920-1990)

Баштапкы артисттердин тоозына кирген Иван Карманович Сабашкин 1920 жылдын күүк айында Шабалин аймактын Кумжуну журтында чыккан.

1936 ж. аңгылу кычыртула Ойрот-Турага келип (эмдиги Горно-Алтайск), театралык студиянын үренчиги боло берген. Бир канча өйдөн ол артисттердин тоозына кирип, Павел Васильевич Кучияк тургускан «Чейнеш», «Оролор», «Өдүп болбозын» деп баштапкы алтай спектакльдарда ойногон.

1953-1954 жж. педшколдо үренген. Шабалинде, Каспада, Жектиекте түүкинин ле алтай тилдин үредүчизи болгон.

Иван Карманович – ар-бүткен керегинде көп-көп куучындардын авторы.

БАЛАЗАК БӨРҮ

Сур бее тулаан айдын учында кулундаган. Ол жылда жас сүрекей орой келген. Жаантайын ла жашкан кар жаап туратан. Адам обоого коштой таскак аайлу жапаш туткан. Кулун, адамнын килеп турганын билгендий, жут күндерде ол жапашка киреле, ыжыктанып туратан.

— Уулым, кулунды барып көрүп кел. Бир болчок тус апарып бер. Жалазын — деп, адам айтты.

База ла жашкан кар жаап турган күн болгон. Мен Жолду-Кобыны өрө базып отурдым. Кенетийин сур беенин чочыдылу киштеп турганы шуурган өткүре угулды. Турган жеримнен жүгүрдим. Тыныш алынбай, обоого једип келдим. Бее чеденнин ичинде мантап, үзүги јоктонг киштеп турды. Тоормош сүүртеп апаргандый канду јол чеденнин үстиги толугында көрүнди. Јеткер болгонын сезип, айлыма јеткенимди билбей калдым.

— Ада, кулун чеденде јок — деп айдала, бозогого отура түштим. Адам мендей-шиндей кийинеле жүгүре берди.

Ол эниргери јанып келди. Бүдүш-чырайы коомой болды.

— Кулунды бөрү апарган эмтир. Мен оны ичеенине јетире истеп жүрдим. Акыр, јай башталзын. Мен оноң өчимди аларым — деп, адам биске куучындап отурды.

...Кыра ижи божогон, је өлөң чабары јетпеген өй турган.

— Уулым, Ойын јеениге барып кел. Эңирде бөрүнин ичеенин кетежерге, кожо барзын — деп, адам мени айбылады.

Күн ажар алдында бистинг айылдын эжигине бөрү андайтан улус јуулды.

...Адам мени учкаштырып алды. Удабай Капјолдын кайыр таштарынын одожына једип келдис.

— Туку ол какпак ташты көрүп туругар ба? — деп, адам улусты токтодып сурайт. — Онын көңдөйинде бөрүнин ичеени бар. Күчүктери сокор турган. Эмди көстөри жарылган болор. Ада-эне бөрүни ичеенин јанына кетеер керек.

Анчылар аттарын ажыт јерге апарала, армакчылап салды. Атту-чуулу анчы, Саламчы өбөөн, бөрүни кажы јанында сакыйтанын көстөп берди. Адам мени эчидип, бөрүнин ичеенин көстөп басты.

Какпак таштын алдына једип келдис. Онын алдынан күчүктер кынгышканы угулды. Адам ичеен дөөн колын сунала, бир күчүкти кангылдадып, чыгара тартып алды. Көрзөм, күчүктый ле күчүк.

Адам күчүкти эки будынан бууштайла, ичееннин јанында турган бөкөн кайынга буулап салды. Күчүк кангылай берди.

— Эки кулагынан чөйип, кангыладып тур. Ада-энези онын үнине келер. Бис айландыра туруп аларыс. Сен бир де коркыба — дейле, адам ичееннин оозын ташла туй бектейле, туралайтан јерине јүре берди.

Меге макалу соот табылды. Кыйын јадып алдым. Күчүк токтой ло берзе, эки кулагынан чөйип ийзем, ол катап ла кангылай берет. Энгир кире берди. Кенетийин кандый да суйман неме менин үстимче калыйла, кангылап турган күчүкти капсай тиштенеле, өлөннин ортозы јаар элес эдип калды. Күчүктинг үни жылыя берди.

Бу ла өйдө мылтыктын табыжы кырларга јангылана берди. Күчүктинг кангылаган үни угулды.

— Э-э, колго кирдинг бе! — Саламчы өбөөннинг үни угулды.

Анчылардын куучынын угуп турзам, байагы менин үстимче калыган суйман неме эне бөрү болгон эмтир. Ол билдирбезинен өдөлө, кангылап турган күчүгин буужыла катай үзе тартала, Саламчы өбөөннинг јанынан өдөргө умзанган эмтир.

ЭЛИК ЛЕ БӨРҮ

Төргүннинг үстиги јаказында үч элик отоп турды. Эликтердинг алды јанында, ак кардын үстинде, бир боро неме түрүлип калган јадат. Эки элик отоп турганда, бир элик боро немемен кос албай каруулдап, көрүп турат. Ол отой бергенде, экинчи элик ширтеп турат.

Боро неме кардын үстинде узак јаткан болгодый, түги кырутып калган көрүнөт. Эликтер оны керекке албай, өлөнг чапчып, табынча ырап бараатты.

Эликтер ырай берерде, боро неме јаткан јеринен өрө турды. Эликтер јаар кылчас эдип көрди. Онон эки будын суй салып керилди. Керилерде, узун куйругы көрүнди, эки кулагы сырайып калган болды. “Бөрү туру не!” деп мен чочып, јангы ла таныдым.

Бөрү эликтердинг изине једип келди, исти јытап көрди. Эликтерге араайынан јууктай базып, катап ла јада берди. Эликтер мантаарга белетенип, јерди тепкилеп турды. Је бөрү јада бергенин көрөлө, тоқынай бердилер.

Бу карган бөрүнинг мекеленип андап јүргөн кылыгы. Тудуп јиирге көстөп алган анды бөрү бир канча күннинг туркунына кетеп јүрер. Чыйрак, јенгил бутту эликке једип болбозын карган бөрү билер. Онын учун ол эликти чочытпай, оны јобожодып, ајарбас јанынан тудар эп-сүме бедирейт. Элик дезе бөрүни күнүн сайын көрүп, ого үрениже берет. Оны билип, бөрү билдирбезинен эликтерге там ла јууктайт. Эликтер дезе бөрүнинг јеткерлү кылыгын сеспей, оны бойына там ла јууктада божодот. Кезикте карган бөрү эликтердинг ортозына кирип алган јадат. Андый јеткерлү учуралда элик кејир-мойнын быјырада чайнадып алат.

Эликтер койу агаштын ортозына киргилеп баратты. Бөрү јаткан јеринен араай турды. “Көрзөн, кандый сүмелү!” деп, мылтык јок келгениме ачуурканып санандым. Эликтерден көс албай, бөрү оларды ээчий араайынан басты.

Энгирге јетирбей, кырып салатан эмтир деп бодоп, “Ары тайыл, ач бөрү!” деп, эликтерди чочыдып кыйгырдым. Карган бөрү чочыган бойынча, тура түшти. Мени көрүп ийеле, арканы өрөмантады. Эликтер өскө јолло кыр ажыра манташты.

КОЧКОРЛОР

Кумжулунын ары јанында Капјол деген жылым-каскак тайгалу өзөк бар. Бу жылым тууга чыгатын чике јолдор јок. Је андый да болзо, кижил билбес орык јолдор бар. Ол кочкорлордын јолдоры. Олор тууны эбиреде келеле, качан да кайылбас, Айга-Күнге мызылдап јаткан ак сүмер тошко чыга берет.

Таадам ады јарлу анчы болгон. Мени сегис јаштудан ала кожо андап апаратан. Кочкорлор таштан ташка тееп мантап баратканын көп катап көргөм. Сүрекеј көргүр көстөри јер ле теңеринин ортозында телкемде кандый јеткер барын тургуза ла көрүп ийетен.

Мен билдирбезинен кочкорлорго јууктап алаам. Је олор мени тургуза ла сезип ийеле, элес эдип мантажа беретен.

“Анайда андаарга жарабас, ачым. Жыт сокпос жанынан жууктаар керек!” деп, таадам мени кезедип туратан. Кышкыда кочкорлорго андаарга сүрекей жеткерлү. Жылым кайалардын бажында жуулган кар көчкөлөнөргө белен. Мылтык та атканынан андый кар көчкөлөнөрдөн маат жок.

Бир катап таадамла кожо кардын көчкөзүн көргөнүс. Тымкы күн турган. Кенетийин ыраакта шуулт угулды. Кар, агын суу чылап, сүмердин бажынан көчкөлөп жатты. Же кочкорлор көчкөдөн коркыбас эмтир. Олор жеткер жок жерге жеңил ырай берет. Кочкорлор каа-жаа ла араай базатан, жаантайын ман бажында жүрөтөн эмтир.

Бир катап мен үүр кочкорлорго жууктап алгам. Олор жыт ала-ла, кайаны өрө манташкан. Бу ла тужында каскак таштын алдынан кураан ээчидип алган эне кочкор чыгара калыйла, койу өлөңнүн ортозына кирди. Балазын жажырып турган эмтир деп, сезип ийдим. Мүүзи өспөгөн кураан өлөңгө оролып, энезине жедишпей турды.

Мен олорды узак көрүп, ошон тын сыгырып ийдим. Чочыган эне кочкор ло онын балазы каскак ташка жүк ле арайдан чыккылап алды.

УУРЧЫ КӨРҮК

Таратыга ажатан сында барбак кайындар ла четтер өскөн жаан тепсен бар. Жайдын изү күндеринде бистин койлорыс олордын ортозында тебелейтен. Бис бүгүн үчү: Пашка, мен, Мойло ийдибис.

...Жайдын изү күни. Койлор жаткылары. Бисте бүгүн азык уйан. Түүстеги чегенди үлежип ичеле, эки болчок курутты бирден үлөштис.

Пашка тойбоды ошкош. Ол кадып калган көжнө, балтырган, мангыр бедиреп, Куу-Меести ажа берди. Мен курудымнын тал ортозын жийле, артканын жалбак таштын үстине салып койоло, амыраарга чалкойто жада бердим. Уйуктай бергенимди билбейдим де. Ойгонып келзем, кайындардын бүрлери шуулажып турды. Арттырган курудым санаама кирди. Өрө турбай, таштын үстин сыймай соктым. Курудым тудулбады. Тура жүгүргенимди билбей калдым. Таштын үсти куру! Курут жок!

Пашка базып келеле, менин алдыма тапканын чачты.

— Курутты сен жидин бе, тойбос ачына? — деп, Пашкага кизирт эттим.

— Бойун жип алала, акту кижини уурыга тутпа! — деп, Пашка тынастап турды.

Койлор меести одыра отоп жүргүлөй берди. Эңир жууктады. Четтердин ортозында көрүктөр сыгырыжып турды.

...Тан жарып, Күн тийерде, мен койлорды ойто кечеги мееске айдап салдым. Пашка Кумжулунын суузынан чараандар тударга, өзөккө түшти. Кечеги учурал мени кайкадып турды. Мен курудымды таштын үстине салып койоло, уйуктаган кижини болуп, чалкойто жадып алдым.

Булуттар жылыжып, түндүк жаар баргылап жатты. Мен олорды көрүп, курудымды ундып салтырым. Таштын үстин аяктап көрдим: курут жок! Оны кем алып барган? Пашка чаарандап турганы иле көрүнөт. Мойло Тараты ичинде шынкылдада үрүп турган.

...Керектин аайын билерге, база катап сүмелендим. Арткан курудымды учукка буулайла, ол ло таштын үстине салала, агаш ажыра жажынып алдым. Узак сакыырга келишпеди. Койу өлөң жарылып, кем де келип жатты. Көрүктүн “сыйт-сыйт” деген үни угулды. Анча-мынча болбоды. Көрүк жалбак таштын үстине чыгып, содойо отурып ала-ла, ары-бери аяктанды. Менин жаткан жеримди карап көрди. Мен жок болгоныма сүүнгендий, куйругун сырандадып ийеле, курутты тиштенип, таштан түжүрө калды. Учук тартыла берди. Мен учукты божотпой турдым. Көрүк курутты апарарга чиректеп турат. Учукты эменген божодып, ойто тартып алдым. Көрүк катап ла чиректейт.

...Мен учукты кенетийин божодып ийдим. Көрүк чалкойто келди, же тиштенип алган курудун ычкынбады. Ошон бош учукты сүүртеп алала, четтер жаар ууланды.

...Пашка жедип келди. Көрүктөр жуулган четке базып келдис. Олор туш-башка качкылай берди. Учук көрүнүп жатты, курут көрүнбөйт.

— Куруттарың мында жадыры! — деп, Пашка кыйгырды.

Мен кайра бастым. Чирик жадыктын учында кичинек ойдык бар эмтир. Көрүк менин куруттарымды бу ойдыкка салала, үстинен жалбрактарла жабып салтыр.

ТҮЛКҮ ЛЕ КОЙОН

Бис Камайдын боочысында жылкылап турганыс. ...Көрзөм, түлкү содойып алала, нени де көрүп отурды. Ажыктазам, бир койон талдын терезин кемирет. Түлкү отурган жеринен ара-айын туруп алды. Ол койоннын үстине тургуза ла чурап барбады. Кандый да меке кылык баштады. Ол эки колын суй салып, сүүри тумчугын өрө көдүрип, куйругын тегерийтип, арка-белин корчойтып керилди. Оозын ачып, жаан эстеп алды.

Тууразынан көрүп турар болзо, түлкү эш-неме аярбай, керексибей тургандый. Түлкүнүн бу кылыгын койон көрүп, база эш-неме сеспей тургандый, токыналу отурат.

Түлкү койон жаар көрбөй, талдарды эбиреде араайынан басты. Ол талдарды бир катап эбирип келди. Токтой түжеле, койонды карап көрди. ...Түлкү талдардын кырына жеделе, ойто кайра бурылып, койонго эмештен жууктап турды. Койон отурган жеринен туура калып, катап ла талды кемире берди.

Түлкү жаланып ийеле, койонды экинчи катап эбире басты. Талдардын жанына жетпей, кайра бурылды. Койонды карап көрөлө, база ла билдирбезинен жууктайт. Койон база ла ырада калып, талды кемире берди.

Түлкү койонды үчинчи катап эбирип бараатты. Койон талдын терезин кемирип, түлкүнөн көс албай кетежип турды.

Соокко калтыражып та турзам, не болорын көрөргө, жилбиркеп турдым. Койон түлкүнүн там ла жууктап келееткенин сезеле, талдар ажыра жажынып, кырланды ажыра мантай берди. Түлкү оны көрбөй калды.

КОЙОН ЛО ШҮЛҮЗИН

Кочкор ай. Чанага туруп, койондор көрөргө бардым. Кенетийин бир койон менин алдыманг мантады. Ол тыттын алдынан өдүп жадарда, кандый да боро неме онын үстінде элес эдип калды. Койон чочыйла, жаман чынгырып, мантай берди.

Боро неменин түшкөн жеринен ак кар буркурай берди. Көрүп турзам, ол боро неме чолтык куйрукту шүлүзин эмтир. Ол шуурганнан

ыжыктанып, тыттын көндөйине кирип алала жаткан болгодый. Шүлүзин мендеген бойынча, койоннын үстине жастыра калыган. Эмди ол ачынып, тилин жаланып турды.

Ач ан болгон ло учуралда жем сүрүжип мантабас. Ол күчин чеберлеп жүрер деген анчылардын сөстөрине мен бу учуралдан улам бүттүм.

АГАС ЛА КҮРТҮК

Кыштын жаан сооктору сыныкпай турды. Күбүр карга көмүлүп, чанам түргөн жылбайт.

...Агаштардын бажы ажыра үүр күртүктөр учуп келеетти. Жаланнын үстине күртүктөр бир эмеш айланыжып, кардын үстине шунуп түшкүледи. Кардын алдына кирерге казынган олордын шылырт-табыжы угулат. Куштар сооктон качып, кардын алдына там ла теренжиде казынып кирет.

...Конорго түшкөн күртүктөрдү түйметпеске, жаланнын тууразынан өдөргө санандым. Жыгылып калган жоон жадыктар ажыра барарга келишти.

Кенетийин жадыктардын ортозынан агас көрүндү. Ол ак кардын үстінде жарт көрүнбей турды. Онын жагыс ла барбак кара куйругу ла суркурап турган көстөри иле көрүнөт. Ол кара мендү тумчугын өрө көдүрип, кейди жытады. Ненин де жыдын алала, жылан чылап суймайа жылып, күртүк кирген үйтке өңөлөп бараатты. Агас үйтке кире берди. Удабай күлүрегген табыш угулды. Күртүк кардын алдынан учуп чыкты. Көрзөм, агас күртүктүн житкезинен капсай тиштенип алган. Куш оныла кожо учуп бараатты.

Агастан айрыларга, күртүк кыйа-тейе учуп, сан төмөн шунуп, ойто өрө кайып турды. Удабай олор экү агаштар ажыра көрүнбей калды.

Агаштар шуулажып, жайканыжып келди. Базыдымды түргендедип ийдим. Күртүк ле агас жойгоннын будактарын сый табарып, алды жаныма болчоктолып түжеле, көбү карга көмүлө берди.

Агас күртүктүн житкезин кейде үзе чайнап ийген болгодый. Эмди ол жемин түргөн жиирге, күртүктүн жундарын салкынга буркурадып турды.

СЫГЫРГАНДАР

Курайдың одожында, жылым таштарда, кочкорлор жүретен. ...Корымның жанына једип келдис. Чокчойто обоолоп салган бугулдар алтам ла бажында учурап турды.

— Бу өлөңди мында кем бугулдаган болотон? — деп, Сапыш кайкап турды.

Удабай бугулдардың ээлери таштардың коктыйынан чыгып, содойо отурып, сыгырыжа бердилер. Бу сыгырышты уккан кочкорлор таштан ташка тебип, мантажып бараатты.

— Кочкорлор кайда болгон? — деп кайкаштыс.

Сыгыргандар тал-табыш көдүрерде, јеткер жуук болгонын кочкорлор сезеле, мантажып бараатканы бу.

Сыгыргандар бистен бир де јалтанбайт. Боро-сары түктү, тегерик кулакту, чолтык куйрукту, суркураак кара көстү сыгыргандар таштан ташка калып, оозында көк-јажыл өлөң апарып јадат.

Сыгыргандар билелү јуртайтан эмтир. Биле бир јерди мензинип алат. Олор уйа-ичегенин корым таштын көңдөйине тудуп јат. Кышка белетеген өлөңди уйазынын жанына, — суу өтпөс лө салкын учурбас јерге обоолойт.

Эптү јер јок болгондо, өлөңди учураган ла јерге обоолоп, оны таштарла, агаштын сыныгыла базырып салат. Олор өлөңди жыл сайын јангыс јерге обоолойтон эмтир. Бир биле јай туркунына бешон кичинек бугул өлөң белетеп јат. Бу бугулдардан ала ичегенине јетире сыгыргандар јылдан јылга сок јангыс јолло мантажып јат. Тепсеп салган јолы узак өйгө көрүнип јадат.

Керде-марда бир биле јоголып калза, онын ордына келген биле азыйгы ла ичегенди, азыйгы ла азыралды тузаланатан эмтир.

Сыгырган јайдың ла күстин айас күндеринде, ичегенинен чыгар тужында, кыскарта сыгырат. Арткандары удур сыгырат. Анайда үн алышканы айландыра токынал болгонын керелейт. Кандый бир анычак јеткерге кирзе, чөйө сыгырат. Оны уккан сыгыргандар ичегендерине киргилей берет.

Јаан удабай јер алдында ары-бери манташкан табыш ла араайынан сыгырган үн угулып келет. Учында бирүзи ичегеннен чыгып келет. Ол эки будына тебинип, содойо туруп,

ары-бери ајыктанала, кезем сыгырат. Мыны уккан сыгыргандар ичегендеринен чыгара калып, сүүнчилү мантажа берет.

Өлөңди белетеп тура, бой-бойлорын селижип, бийик таштын, төңөштин үстине чыгып, каруулда тургулайт. Серемјилү неме билдирзе, каруулда турганы кезем сыгырат.

Сыгыргандар эрте јаста төрөйт. Кичинектери ичегенинин жанында кере түжине ойнойт. Јаанаган сайын олор там ла ырада барып, учында чек жүргүлей берет. Ол бойына эжер бедиреп, өлөң “чабатан” јер табала, кышка өлөң белетеп јат.

Сыгыргандардың өлөң белетеп турганын көрөргө, сүрекеј јилбилү. Изү күндерде олор өлөңди јерге јайып кургадала, бугулдап салат. Јангырлу јайда өлөңди тургуза ла бугулдайла, онон айас күндерде оны јайып кургадала, катап бугулдап салат.

Биленин мензинген јерине эжер бедиреп жүрген јиит сыгыргандар ајарбас жанынан киргилеп келет. Је биленин адазына эки кулагын чайнадала, арка-белин тиштеделе, ойто бу јерге келерин чек ундып салат.

Мындый иштенкеј сыгыргандардың ортозында јалкулары да учурап турат. Олор коштой јаткан айылдаштын јерине кире коноло, белен өлөңди уурдап апарат.

Сыгыргандар күннин аайы кубуларын сезип туратан эмтир. Јоондоры јут болорын эки-үч күн ажындыра сезеле, ишти токтодып, корчойып калган отургылайт. Бу өйдө каа-јаа үн алыжат.

Айас күндер келер алдында өлөңди јут та күндерде белетеп турат.

Күскиде сыгыргандар агаштардың јерге түшкен јалбрактарын ла өлөңнин кадып калган јалбрактарын јуула, бугулдап салган өлөңнин үстин јабып турат. Байла, чык өтпөзин деп турган...

Кар түшкенде, сыгыргандардың жүрүми јарана берет. Калын кардың алдында жылу. Белен бугулга ач андардан јалтанбай једерге, эптү болот. Бу өйдө олор јерге каа-јаа ла чыгат. Кары ас жылдарда бу анычактардың көп сабазы кырылып калат. Эне сыгырган кандык-күүк айларда эки-үч бала төрөп, кичү изү ле јаан изү айларда база анча ок бала төрөп јат. Айдарда, олор түрген көптөп јат.

КАРЧАГА ЛА ТИЙИНГ

Бис амыраарга отура түштис. Канаттарын жайа тудуп ала-ла, агаштардын үстинче кайып турган карчаганын көлөткөзи бистинг үстибисле өдө конгон. Мешкелеп жүргөн тийинг бу көлөткөнөң чочыйла, ижин таштап, кут жоктон качкан. Карчаганын курч көзи оны жастыра албады. Талбайган канаттарын жаба тартынып, жудруктый болчоктонып, карчага тийингнин үстине шунгыды. Тийингди жастыра тебеле, өдө конды. Тийинг бир ле калыйла, барбак бүрлү мөшкө чыга берди.

Карчага ла тийинг мөшти айланып, бой-бойын кетежип турды.

Курч тырмактарын суй тебинеле, карчага тийингге катап ла чурап барды. Тийинг мекеленип турала, мөшти эбире мантады. Мөштинг бүрлерине канаттарыла арай ла табарбай, карчага тийингнинг жанынан өдө коноло, өрө кайып чыкты. Тийинг оны ээчий көрди. Карчага ойто бурылып келгелекте, мөштинг экинчи жанына айланып алды.

Тийинг мөштинг көндөйине киреле, кыймык жоктон жатты. Карчага чөкөйлө, кырды ажыра уча берди.

Карчагананг коркыйла жажына берген кушкаштар удабай үн алыжып, чыйкылдажа берди. Тийинг көндөйдөң бажын чыгарала, карчаганы жоктоп ажыктады. Жеткер билдирбей турарда, жерге түжүрө калып алды. Агашта тизип салган мешкелерин жоктоп көрөлө, жалбрактардын алдын карап, жем-курсак бедиреп мантай берди.

Тийинг, чындап та, кичеенкей ле керсү анычак эмтир.

КАРГАА ЛА ТИЙИНГ

Майрыктын одожында жиилектү кырланг болгон. Бис ого Мједип келдис.

— Ака, көрзөөр! Ол карагайды айландыра каргаа учуп туру. Ол та нени де теберге умзанат ошкош — деп, сыйным кырлангнын үстинде турган карагайга колын уулады.

Бис карагайга жүгүрүп келдис. Каргаа нени де кетежип, карагайды айландыра учканча ла болды. Лаптап көрзөбис, каргаа

тийинг тударга ченежип турган эмтир. Не болорын көрөргө, бис түргөн жажындыс.

Каргаа тийингди сүрүжип, койу бүрлү карагайдын бажы өрө учуп чыгат. Тийинг десе агашты төмөн мантап түжет. Куш тийингди теберге чурап келет, анычак десе бүрлерге жажына берет.

Жажына берген тийингди тебип аларга, каргаанын сүмези ле эп-аргазы жетпей турат. Ол койу бүрлерге кире конот, же будактарга түртүлүп, бүрлерге оролып, жундары туш-башка быдырап калат.

— Тийинг сүмелү! — деп, Ајапа сыйным колчабынып, маказырап турат.

Кетежип турала, озор экү арыды ошкош. Тартыжуны бир кезекке токтодып, экү удуратебиде көрүжип алган отурат.

Каргаа, чындап та, арыган ошкош. Ол оозын жаан ачып алган. Тийинг будактынг төзине жапшынып алала, эки көзи суркурап, оны көрөт.

“Кар-кар!” деп коркыдып, тийингге катап ла чурап барды. Тийинг будактанг будакка калып турат. Каргаа учу-учында карагайдын бажына отуруп алды. Ол, байла, тийингди ачык жерге чыгар деп иженген. Тийингге каргаанын бу сүме-мекези келишкен. Ол билдирбезиненг түжүрө калыйла, өлөңнинг ортозыла мантай берди. Каргаа кайа көрзө, тийинг жок.

Жартын айтса, каргаа өлгөн сек чокып, шыркалу эмезе жаан оорулу тындуларды өлтүрүп жүрет. Же бу учуралда ол су-кадык тийингди тудуп жиирге ченешкен.

ӨРТӨКТӨР

Кара тумандый чөйилип, өзөкти өрө кара-бажырт өртөктөр учуп келееткенин көрүп сүүндим. Өртөктөр иримдерге отургылап турды. Агаштар ажыра жажынып, Мойло ийдимле кожо ичкери жылгажактадыс. Өртөктөр балык тударга, сууга терен чөңгилейт.

Бистен үркип учкан өртөктөр иримдердинг үстинде айланыжып, кенетийин чуркуража берди. Бу ла тужында, койу агаш салкынга шуулагандый, табыш угулды. Мен өрө көрдим. Өртөктөр аайы-бажы жок булгалыжып, эки башка бөлине берди: кандый да боро куш

олордын ортозыла өдө конды. Ол кайра бурылып, өртөктөр жаар катап ла умзанды. Көрүп турзам, ол карчага эмтир.

Өртөктөр карчаганан качып, жерге жаба учуп келеле, өлөң-баргаага, агаш-бүрге жажынгылайт. Кезиктери сууга чөңүп, көрүнбей калат. Бир өртөк үүринен айрылып, башка учты. Карчага онын үстине, аткан согоондый, шунгып келеле, чарчалта тееп ийди. Өртөк аралдын ортозы жаар, мергедеген таштый, таштала берди. Өртөктин буркураган жуны кейде, кубалдый, элбендеп турды. Карчага ойто ло өртөктөрдүн үүри жаар ууланды. Олордын көп сабазы жажынып калган, кейде тоолу ла куштар арткан. Карчага олорды жалангнын үстінде жоткондоп турды.

Карчага там ла каныгат. Ол өртөктөрдүн база бирүзин айра согордо, өртөк сан төмөн — чип-чике бис жаар бура сокты.

Удабай өртөк бистин жаныста турган төңөзөктин төзине жапшына түшти. Карчага өртөктин жажынган жерин көрбөй, өткүре учты.

Мойло жерге жада түшти — жажына берген өртөкти өңөлөп турдарга жазанды. “Чык! Тийбе!” деп, Мойлоны адылдым. Ол адылганымды ондоп, жалканчып, тегерик куйругын буландадып, отура берди.

Өртөк — сүрекей сергелен куш. Жеткер тужында ол кижинен жалтанбай, онын жанына келип, жажынатан жер бедирейтен эмтир. Кижини оны корып алар деп, ол иженетен болгодый.

Кейде бир де өртөк артпаган. Карчага жажынган өртөктөрдү таппай салала, Себини өрө уча берди.

Өртөктөр өлөң-баргаанын, агаш-бүрдүн ортозынан чыгып, бой-бойлорыла үн алыжып, жалангнын үстінде катап ла жергележе биригип турды.

САҢЫСКАН ЛА ЖЫМЫРТКА

Бистин такаалар азыйда кажааннын үстіндеги өлөңдө тууп туратан. Олордын жымыртказын бир саңыскан жаантайын ла уурдайтан. Адам оны канча ла катап кетеген, же сакып болбогон. Адам үйге кире ле берзе, уйда отурган такаалар калактажа беретен.

— Эртеннен ары саңысканды каруулдаараар — деп, бир күн адам жакып турды.

...Бис экү жаңырткытын үстінде уйуктап туратаныс. Бутка жетпес чолтык жуурканды бой-бойыстан таң атканча блаажып, уйкубыс жетпеген.

— Пашка, тур, уул! — деп, коштой жаткан карындажымды силкидим.

...Пашка тышкары чыгала, өлөңгө түшкен чалынла жунунып алды. Бис чайлап алала, саңыскан каруулдаарга кажааннын үстине чыктыс.

Тал-түш једип келди. Такаалар туурга, уйазына киргилеп турды. Саңыскан көрүнбейт.

— Ол Карасунын бажыла учуп келер. Јодронын бажында уйазын көргөм — деп, Пашка колын уулап, саңысканнын келетен јолын көргүзет.

Чындап та, Карасунын бажынан саңыскан учуп келеетти. Ол биске јетпей, жууканын кырына отура түшти. Бис өлөңлө бүркенеле, тым жада бердис. Саңыскан ыраактан кажааннын үстин ајыктап көрөлө, је жууктабады. Ол ногон-јажыл куйругын јайып, нени де чокыйт.

Бир такаа туујла калактап, уйазынан чыкты. Саңыскан тургуза ла учуп чыкты. Озо баштап суунын жаказында турган алмардын үстине барып отурды. Анан биске коштой жаткан Параманнын чеденине келип отурды. Ол канаттарын талбайтып, куйругын јайып, энчигип болбой, казыктын бажында айланып турды.

— Көрсөн, кандый сүмелү! — деп, Пашка арбанат.

...Такаа калактап, кажааннан учуп түшти. Саңыскан оны көрүп ийеле, учуп чыкты. Онон такаалардын уйазын ајыктап, бистин үстибисле учты. Саңыскан кенетийин “чак-чак” деп чакылдайла, сан төмөн бура соголо, Карасуны ажыра уча берди.

— Ол бисти көрүп ийген болгодый! — Пашка кажааннын үстинен түшти.

Өзөктө балдар эжингилейт. Пашка сууда ойноп жаткан балдарды көстөп басты.

...Саңыскан катап ла келип јатты. Меестин эдегинде чабаага отурып, узак чакылдады. Мен кыймыктанбай ла јаттым. Жууканын

жанына учуп келеле, жерге түшти. Жем бедиреп ары-бери секирет, же такаалардын уйазынан эки көзүн албайт. Мени сезип ийеле, өзөкти төмөн уча берди.

Жымырткаларды жуунадып алала, үйгө кирдим. Саңыскан бүгүн куру арткан. Жымырткага келетен өйди саңыскан билетен эмтир. Такаалар калактажып ла чыкса, ол түргөн једип келетен. Же бүгүн ол жымырткалу уйага жууктап болбогон.

— Бүгүн Пашка саңысканды жаңыскан каруулдаар. Сен бугул тартып барарын! — деп, адам бисти башкарып салды.

Пашка саңысканды кетееринен жалкуурала, ого чакпы тургускан эмтир. Бойы ойноп жүре берген. Ол чакпыга бистин сок жаңыс боро пөтүгис түжеле, бир будына аксап жүрди. Ол күн саңыскан бастыра жымырткаларды тажый берген.

— Саңыскан сүмелү! — деп, энирде Пашка актанып отурды.

...Саңыскан, чындап та, сүмелү куш. Ол журттын жанында жемзенип, улустын кылык-жаңына үренип калган. Жемди көрүп алала, оны ыраактан кетежип жүрет. Же кандый бир јеткерди эмезе кетешти билип алза, жууктабай, оноң качып жүрер. Жаңыс ла эптү өйдө саңыскан жемге жууктап јат.

КҮРТҮК ЛЕ ЖЫЛАН

Мен кушкаштардын кожондорун угуп, жууп алган балтыргандардын терезин сойып, суузыным јандырып, јип отурдым. Сол жанымдагы чук өлөң кенетийин јайкана берди. Көрзөм, бир боро күртүк јерден күлүрөп учуп чыгала, агашка отура берди. Күртүк јайгыда агашка отурбайтан. Бу не болды деп кайкадым.

Ол кыркылдап, јунгын атрайтып, агаш бажында тескинип турды. Оноң канаттарын корчойтып, өлөңнин ортозына учуп түжеле, нени де тебип ийеле, кайра чарчалып турат. Бу мында не бар деп, мен чук өлөңнин жанына келдим. Серемјилү неме көрүнбейт. Күртүк менен жалтанбай, уйазынан ырабай турды. Койу өлөңди ачып, лаптап көрүп келзем, күртүктин уйазынын жанында јылан јатты. Өлөңди ача тартып, оноң ары ајыктап көрзөм, база бир јылан күртүктин өлө-чоокыр жымырткаларынын үстинде түрүлип

калган јатты. Ол бажын өрө көдүрөп, учуп келген күртүкке удурлажып турды.

Жыланды өлтүрөргө, эптү агаш бедиредим. Күртүктин уйазына базып келзем, јылан эки айры тилин чыгарып алала, мени коркыдарга шыркырап, агажымнын учынан тиштеп турды. Же уйанан түшпейт.

Жыланды согорго јалтандым: жымырткалар оодыларынан коркыдым. Экинчи јылан күртүкти уйазына божотпой турды. Бажын көдүрөп алала, күртүкти үркидип, шыркырап турды. Эки јылан мени ајарбай да, керекке албай да турды.

Жымыртканын үстинде јаткан јыланды агашка келиштире кыстайла, уйанан чыгара мергедедим. Јылан өлөңнин үстине барып түжеле, кайра түргөн јылып, жымырткалардын үстине ойто чыгып алды.

Күртүк калактап, бисти айландыра жүгүрүктө болды. Уйаны эбиреде өлө-чоокыр жымырткалардын кабыктары јатканын жаңы ла көрдим.

...Уйанан эмеш ырап алала, јыландар нени кылынарын көрөргө кетештим. Жымырткалардын үстинде јаткан јылан бир жымыртканы уйанан түжүрө тоолодып ийди. Жымыртка тоолонып түшкенин көрүп ийеле, јерде јаткан јылан ого түргөн јылып келди. Ол эки тилин чыгарып, жымыртканы јытап тургандый, айландыра шиндеди. Оноң оозын ачып, оны јударга ченешти. Жымыртка оозына батпай, тайкылып турды. Учы-учында өлө-чоокыр жымыртка јыланнын оозында көрүнбей калды. Жымыртканы оозында балбарып аларга, јылан түрүле берди. Бу ла тужында мен јыланды јиткезинен јаба бастым. Жымыртка јыланнын оозынан јерге тоолоно берди.

...Экинчи јылан бу өйдин туркунына жымыртканы оозында балбарып, сарызын ичеле, кабыгын чыгара түкүрөп јатты.

Агашту базып келеримде, јылан түрүле берди. Агашла бажын эптү кыстайла, уйадан чыгара сүүртеп, јерге көмө тепсеп салдым.

Боро күртүк учуп, мени теберге тургандый, калактап турды. Уйдада јүк ле үч өлө-чоокыр жымыртка артып калды.

Бир канча күннен күртүк санаама кирди. Ол, байла, балдарын јарып алган болор. Онын балдарын барып көрөр деп, таныш четтердин жанына жууктап келдим. Боро күртүк меге удура жүгүрөп келди. Ол өрө секирип ийеле, чалкойто кебеле берди. Оноң сыңар

ТОМЫРТКА

канадын калбандадып, учуп чыгала, өлөннинг ортозына келип түшти. Бир канча аксагдап жүгүреле, база катап секирип ийеле, өлөннинг ортозында көрүнбей калды.

...Тууразынан көрүп турзан, ол кенек чилеп билдирер. Оны колло тудуп та аларга күч эмес деп бодоорунг... Ол балдарын жажырып, кижини олордон туура апарарга, өнөтийин анайда мекеленип турган кылык-жангы болот. Онын балдары кайда да мында.

...Койу өлөннинг ортозын шыгалап, уяны эбиреде бастым. Бир кичинек боро күртүгөш жалбрактын алдында жатканын жүк ле арайдан көрүп алдым. “Э-ээ, нажылар! Слер мында турбайыгар!” деп сүүндим.

Күртүгөш кыймык жоктон жатты. Экузи онын ары жанында төнгөштин тазылынын алдына жажынган эмтир. Олордын жүк ле куйруктары көрүнүп жатты.

Олор канайткай эмеш деп ченежип, баштапкы күртүгөштин үстине бөрүгимди таштадым. Качып барарга, күртүгөш ченешпей де турды.

Кайткай эмеш деп, күртүгөшти колго алала, чочый бердим. Онын мойны мылжырап калган болды, бажы каландап турды, көстөри тескери антарылала, ак челле тартылып калгандый көрүндү. Күртүгөш, өлүп калгандый, бир де кыймык жоктон алаканымда жатты. Өлгөн эмтир деп коркый бердим.

Узак ой өтпөди. Көрзөм, күртүгөш сынгар көзин сыкыйта көрүп, билдирбестен ачып-жабып турды.

Акыр, бу тынданып туру эмеш пе деп көрөргө, бүрлер ажыра жажынала кетештим.

Көрүп турзам, күртүгөш озо баштап сол көзин, оноң экинчи көзин ачты, бажын өрө көдүрди. Ары-бери ажыктанды. Менин ыраак отурганымды сезеле, төнгөзөктөң түжүрө секирди, өлөннинг ортозына жылыя берди.

Күртүгөштин “жий-жий” деген үни угулып турды. “Кулугурды көрзөн! Кандый сүмелү! Мени жыга мекелеп алала, мактанып бараатканын! Же, карын, өлбөгөни жакшы!” деп сүүндим.

Эне күртүк төнгөзөктин ары жанында кыркылдады. Койу өлөн үч жерден жарылып, жолдоло берди. Үч күртүгөш энезинин үнине барып жатты.

Кандык айда кар кайылган, же көк өлөн көндүгип өспөгөн тужында, бу кобыга келгем.

Бир кызыл торко чачакту, өлө-чоокыр канатту томыртка аспактын кургак будагын чокып отурды. Отурган жеринен учала, аспактын көндөйине кире конды. Анда ол тургуза ла иштене берди. Чирик такпайлар көндөйдөң жерге төгүлип турды. Удабай көндөйдөң чыгара учала, какшак аспакты чокый берди.

Томыртка уя тарткан аспакты темдектеп алгам. Бу кобыга экинчи катап күүк айда келгем. Уяны карап көрдим. Анда өлө-чоокыр ла ногон-сары өңдү, сүүри тумчукту, жүндары жангы ла көрүнүп келген азатпайлар жатты. Ада-энези балдарын коптолоп, агаштан агашка учуп турдылар. Мен уядан туура бастым. Олор уязына једип келеле, бой-бойын селижип, тойбос балдарын азырап турдылар.

Ары-бери жүргемде, бу уянын жанынча өдүп туратам. Томыртканын балдары јаанап, көп јем некеп турган.

Бир айга јуук ой өткөн. Томыртканын балдары уядан чыгып, бойы алдынан јемзене бердилер. Олор коомой до учуп турган болзо, курч тырмактарына јөмөнип, агашты сындай өрө-төмөн сүрекей түрген, сүрекей эптү јорголоп јемзенип турган.

Агаштын бүри јайылып, јулук-суу тартынар ой јеткен. Томырткалар өскөн-чыккан уязын таштайла, кобы-јикке јүре берген. Эмди олор бу уязына качан да келбес.

Томырткалар туш-башка таркабай, бой-бойынан айрылышпай жүрген. Ада-энези балдарын курсак табарына таскадып турды. Бу өйдө олор јулук-суу тартынган кайындарды айланып јат. Ада-эне томыртка кайыгнын суузы чыкканча чокыйла, балдарын бойына кычырат. Бу ла жангы чокыган кайыгды сындай өрө-төмөн јорголоп, өскө јерден база ла чокый берет. Балдары ойдыкта сууны чүрче ле кургада соорып салат. Коп-коо, кип-килен кайыг ананмынан ойдыкту, сорбылу ла кодырлу болуп калат. Сонгында бу ойдыктардын ордына, јудруктый, кара болчоктор өзүп калат. Улус оны “кайыгнын мени” дежетен.

Томырткалар уя тартар тужында тийиндер мында сүрекей

көп болотон. Ажарып жүрер болзом, томыртка ла тийин көрүшпес.

Жастын айас күндери турган. Мангыр ла кандык көрүп, бу кобыны өрө чыгып жадала, кургак будакту аспактын жанына токтой түшкөм. Агаштын бажында томыртканын чыйкылдаган үни угулды. Өрө көрдим. Кандый да бир сары неме көндөйгө кире конды. Жаан удабай ананг тийиннин тумчугы көрүнүп келди. Томыртканын кара-чоокыр жымыртказынын кабыгы жерге таштала берди.

Кайкап тура бердим. Томырткалар аайы-бажы жок шакпыражып турды. Кезикте томыртканын бир-бирүзи тийиннин үстине чурап келет, канаттарын талбайтып, курч тырмактарын атрайтып, оны коркыдып ла үркидип турат, же жууктаарынан жалтанат. Тийин оны керекке де бодобой турат.

Боро-сары терелү, барбак чачак-куйрукту, кара тосток көстү тийинеш томырткага шокчыл ангычак эмтир. Тийин жаскыда томыртканын уйа-журтына кирип, онын жымыртказын ла жаш балдарын жип салатан болтыр.

БИЈЕЧИ ТУРНАЛАР

Бир катап бис Чуйдын суузын жакалай кармактап жүргенис. Эрте жас турган.

Тал-түш једип келди. Бис бийик јараттан чыгала, чөлдин кырына једип келдис.

— Турналар үн алыжат, угулат па? — деп, Байрам туруп чыкты.

Бис турналар көрөргө соныркап, чөлгө кийдире бастыс.

— Бу канайып турган турналар? — деп, Байрам колын уулап көргүзет.

Көрөр болзо, турналар канаттарын јайып алала, нени де кетежип тургандый, јангыс јерден көс албай, јайканыжып турды. Бис јажынып, ологго жууктаарга, ичкери јылгажактап турдыс...

— Удабас ла кайкамчылу бије-ойын көрөрис — деп, Байрам биске шымыранат.

Узак та сакыбадыс. Тууразында турган бир турна јайканыжып турган турналарга базып келеле, бойынын тилиле нени де айт-

ты ошкош. Турналар онын айтканын јарадып, бажырган аайлу баштарын кедейтип кыркылдашты. Көрүп турзаас, ол ойын-јыргал баштайтан тоомјылу турна болгодый. Ол бажын өрө чөйип көдүреле, эки-үч катап чөйө кожондойло, канаттарыла талбып ла ийерде, ойын-јыргал баштала берди.

Турналар эбиреде туруп, канаттарын салбайта јерге түжүрип ийеле, буттарын селип, кара табаштарыла јангыс јерде тепсене бердилер. Онон эки эжер турналар јангыс јерде тепсенип турган турналардын алдына чыгып келеле, отура түжүп бажырала, ологды айландыра бијелеп тургулайт.

Бије-јыргал көндүгип ле турды. Озо баштап турналар, терен сагышка түжүп калгандый, тееркек чырайын тартынып, јиткемойынды корчойтып, айландыра эбирип келгилейт. Онон баштарын ийинине чалкойто салып алала, тумчуктарыла тырсылдадат. Кенетийин узун мойындарын көнкөрө әделе, ээчий-деечий эбиреде јүгүрижет. Бир кезек ойгө токтой түжеле амырагылайт. Је мында да токтодынып болбой, јангыс јерде секирижип тургулайт. Онон, ак кебистий, канаттарын јайа тудуп, јерден өрө көдүрилеле, төнгөзөктөрдү эбире эки-үч катап учат. Отурган јерине ойто түжеле, кыркылдажып, јергелей турала, бой-бойын эркеледип турат. Учы жок ойын-јыргал катап ла башталат.

Күн кырдан ажарга жууктап келди. Кем де кыймыктанып ийерде, ойын-јыргал токтой берди. Турналар чочыган бойынча, калактажып ийеле, көк айаста көрүнбей калдылар.

КУЧЫЙАК ЛА КАРЛАГАШТАР

Бу учурал јайгыда болгон. Мен кызымла экү агаш ортозына амырап барганыс.

Јурттын кыйузында мал кыштадатан кажаан турган. Анда кучыйактар чыйкылдажып, бой-бойыла согужып, көзнөктөнг лө эжиктен карлагаштар үзүги јоктонг кирип ле чыгып турган.

Карлагаштар ла кучыйактар нени блаажып туру деп соныркап, көрөргө бардыс.

Кажааннын үстин саламла јапкан эмтир. Јабынты анан-мынан тегерик ойдыкту болды. Бу кучыйактардын уйазы эмтир. Кажы ла

столмодо тыш јанын балкашла шыбаган карлагаштардын уйазы жапшынып калган турды.

Кажааннын учында балкаштан туткан бир уяны айландыра карлагаштар учкулап турды. Олор уянын эжигине једип келеле, уйазына кирбей, көзнөктөн чыгара учкулай берет. Не болгон? Уй-ада не бар?

Бир уят јок кучыйак карлагаштын белен уйазына кирип ала-ла, мензинип турган эмтир. Ол карлагашты божотпой, удур чоккып турды. Карлагаштар түймежип, шокчылды уядан сүрүп болбой турган эмтир.

Бу ла тужында бир эне кучыйак тумчугына јунг кыстап алган једип келеле, уяа дөөн көндүре кире берди. Көрзөбис, уянын кырлары чыкту эмтир. Јаңы туткан кара балкаш кургабаган болтыр. Кучыйак карлагашты уйазынан чыгара сүреле, јунг, бор-ботко чөптөр тажып, уяа тартып турган эмтир.

...База бир јалтанбас карлагаш уяага кирерге ченешти. Је кучыйакка чокыдала, јана болды.

Карлагаштар кучыйакты айландыра учкулап, чыйкылдажып турды. Олор кенетийин јоголо берди. Онон бир карлагаш учуп келди. Кейде тырландап турала, уяага нени де жапшырала уча берди. Оны ээчий экинчи, үчинчи карлагаш келди. Учында карлагаштар учкулай берди.

Уяада отурган кучыйак унчукпай барды. Мен јууктай базып келдим. Өрө көрдим. Токтодынып болбой каткырдым. Байагы кучыйак кирген өткүш көрүнбей турды. Оны карлагаштар балкашла туй шыбап салган эмтир. Эмди кучыйактын уяанан чыгар аргазы јок болды.

Кызым унчукпайт. Нени де шүүп, учында айдат:

— Ол бир күн курсак ла суу јоктонг туйук уяада торолозын! Бодонзын!

Онын шүүлтезиле мен јөпсиндим. Энгиргери катап ла ол кажаанга келдис. Кургак чыбыкла уяны токылдаттым. Анда шылырт, табыш угулды.

— Уйде болтыр — деп, кызым каткырды. Кызымды кол бажына көдүрдим. Ол эки колыла уяага једип алды. Менин бажыма балкаш урылды, јундар төгүлди. Кучыйак уянын ичинде чыйкылдап турды.

— Јоо, колымай! Чоккып туру шокчыл! Тудуп алдым! Јерге тужүр, ада! — Кызым, шокчыл ла тонокчыл туткандый, сүүнип турды. — Шокчыл! Тонокчыл! База анайда кылынарын ба?

Је колго кирген кучыйак оозын ачпайт. Јаңыс ла јүреги типилдейт.

— Уйалат ошкош! — деп, кызым үни јок кучыйакка килеп турат.

Көрзөм, кызым, јайылган чечектин јалбрагындый, эки алаканын јайа тутты. Ун јок кучыйак эки канадын талбып, уча берди.

ЧИК-ЧИРИК ЛЕ БААРЧЫГАШ

**Владимир Качканаков
 (1929-1994)**

Владимир Васильевич Качканаков (Кучияк) 1929 жылда чаган айдын 6-чы күнүндө Майма аймактын Сайдыс журтында чыккан.

1953 ж. «Бастыра күүнимнен» деп баштапкы жуунтызы чыккан. Алтай тилге В. Маяковскийдин, А. Твардовскийдин, С. Михалковтын үлгерлерин көчүрүп, тагынан жуунтылар эдип чыгарган.

Владимир Качканаковтын «Айучак», «Кечейин бе, кайдайын», «Чуйдын чөли», «Койчынын чолмоны» деп кожондорун республика ичинде элбеде жарлу.

В.В. Качканаков узак жылдарга радиожурналист болуп иштеген.

Жылу жерлерде Баарчыгаш качан да болбогон. Онын ада-энези, таай эжелери, ага-карындаштары түштүктө жылу жер бар деп, көп катап куучындап туратандар.

— Сен, Баарчыгаш жееним, нени де көрбөгөн эмейинг — деп, таай Баарчык билеркеп айдатан. — Түштүктө соок качан да болбой жат. Күс келзе, бис анаар учарыс. Онын учун учарга, жазап үренип ал. Узак-узак учарга келижер. Чыйрак, күчтү болорго, курт-конгысты көптөн жип тур.

Уйда Баарчыгаш жаңыскан болгон эмес. Ондо үч карындаш болгон. Олор кере түжине ада-энези курт-конгыс экелерин сакып отуратан.

Баарчыгашта бир најы бар болгон. Ол — кучыйак укту кучкаш. Баарчыгаш оны Чик-Чирик деп адайтатан. Кушкаш бойы алдынан учуп жүргенине көөрөп, баарчыгаштардын уйазынын жанына канча ла катап учуп, «Чик-чирик, учуп билбес учкандар, уйда отурып жатканаар бу туру!» деп, оморды электеп туратан.

Баарчыгаш онын сөстөрүн укпаачы болуп, жуңгы жаңы ла койылып турган канады алдынан сары тумчугыла нени де бедиреп туратан. Же онын карындаштары Чик-Чириктин коронду сөстөрине ыйлашкылап, кезикте тилин көргүзөргө тургандый, оосторун жаан ачкылап туратандар.

Баарчыгаштын жылбиркеги коркышту болгон. Ол уйазынан бажын чыгарып, айландыра көрүп туратан. Баарчыгаштын ада-энези, ага-карындаштары маалада чек-чек баскылап, курт-конгыс бедиреп жүрүлөр.

Ада Баарчык узун чойлошконды тиштенип, уйазы жаар учуп келетти. Оны көргөн Баарчыгаш чойлошконды карындаштарынан озо сурап алар күүндү болды. Адазы жууктап ла келерде, ол ого удур болды. Кенетийин Баарчыгаш канаттарын талбандадып ийеле, жерде жатты. Ол уйазынан жыгылып жада, канаттарын талбайтып ийгенинен улам, жерге тын согулбады. Арка-сыны эмеш өнгүрөп те турза, ол өрө көрди. Анда калак-сыгыт тынгыган. Адазы ла энези онын жанында калактажып, эдер немезин таппай турдылар. Баарчыгаш «Мен тирү» деп үн берди. Билеркек таай Баарчык жууктап келеле кими ректенди:

Конгыстарга, көбөлөктөргө чек бүдүштөш эмес. Жаанын не дейзеер! Эки кулакту, төрт бутту, узун куйрукту. Көстөри чанкырайып суркуражат. Баарчыгаш тырлажып, канаттарын талбайтты. Учар деген санадан бир де неме болбоды. Киске там ла жууктайт. Сагалдары кыймыктайт.

Чик-чирик! Хе-хе-хе!
 Байа айтканын, чек меке.
 Учуп билбес сен бойун
 Кискеге курсак болорун.

Анайда Чик-Чирик кайынгаштан кожондойт. Ол бу жуукта ла најы болорго суранган, је Баарчыгаш жеткерге кирерде, эмди ого маказырап турды. Андый најыны најы деер бе?

Баарчыгаш калактап-сыктап мынаар болды, анаар болды. Је Кискеден жажынар јерди таппай турды. Јаан јалбракту уактын алдына кирерде, Киске качан ок мында болды. Оны Киске тудардын бу ла јанында, кейде тал-табыш тынгый берди. Онызы Баарчыгаштын төрөөн-туугандары Мыйды коркыдарга келген эмтир. Киске кайра болды. Бу өйдө Баарчыгаш чеденнин үстине учуп чыкты. Билеркек таай Баарчык мында болгон. Ол Баарчыгашты үредип айтты:

— Канадынгла јакшы талбы. Күчин жеткенче, өрө уч!

— Јо-оо, таайым, меге күч!

— Чырмай, балам, чырмай. Качан бирде сен де учпай.

Кайында отурган Чик-Чирик Баарчыгаштын јанына учуп келди.

Учуп билбес Баарчыгаш —
 Киске-Мыйга амтанду аш.
 Чик-чирик! Хе-хе-хе!
 Ол керек тенекке!

— деп чыйкылдап ийеле, аш-курсакту сенекти көстөп, уча берди.

— Бу Чик-Чирик уурчы адазын уктаза, күлүк болор ло. Киске оны канайып тутпай турат не? Куштар ортодо уурчы кушкаштар болотон турбай.

— Ол байа најы бололы деп турган. — Арып-чылаган Баарчыгаш эстеп ийди. — Уйкум келип јат, уйамда болгон болзом.

— “Баштактын бажы жарык” деген бирүзи... Учар өйи жеткенче, унчукпай ла отуратан. — Таай Баарчыктын арбыжын угуп, јеени үргүлей берди.

Је Киске олор экүге амыр отурарга бербеди. Онын ачаптып суркураган көстөри өлөнгинин ортозынан көрүнди. Таай Баарчык јеенин ойгосты.

Баарчыгашка база ла Кискенен качарга келишти. Ол чеденнин үстиле јорголоп, Мыйдан ырап турум дезе, је Киске онон чыйрак болды. Ол чеденнин үстине калып чыгала, өнгөлөп келеетти.

Өткүштин јанында эки уулчак турган. Олор Баарчыгашты ла Кискени көрүп ийдилер.

— Көрзөн, Адучы, бистин Мыйыс ол баарчыкты тударга јат.

— Уча бербес кандый тенек баарчык?

— Чын да дезен...

— Мерген, ол бала баарчык болтыр не. Оны айрып алар керек.

Адучы ла Мерген чеден јаар болдылар. Киске уулчактардан озолоп Баарчыгашты тудайын деерде, онызы јер јаар калып ийди. Бу өйдө Мерген оны бөрүгиле бүркеп, тудуп алды. Киске дезе, уйалганын билдиртпеске тургандый, эрдин јалап ийеле, јымжак табажын чилекейиле үлүштөп, јунуна берди. Оны көргөн Адучы каткырды:

— Киске бойынын кылыгын ундыбаган турбай.

— Кандый кылыгын?

— Билбес бедин? Алдында киске чычкан тудуп алган дежет. Ажанардын алдында јунунар деп сананган ошкош. Је јунунып јатканча, тудуп алган чычканы кача берген. Онын ла кийинде кискелер ажанып алган согында јунунып јат деп, улус айдыжат.

Анайда Баарчыгаш Кискенин курч тырмактарынан айрылла, эки уулчактын колына кирди.

Уулчактардын үстинде учуп жүргөн Чик-Чирик түбекке түшкен Баарчыгашты электеп кожондойт:

Түштүк јаар учатан
 Баарчыгажым, сен кайда?

Эмди көрзөм, Баарчыгаш
 Эки уулдын колында.
 Чик-чирик! Хе-хе-хе!
 Андый керек тенекке!

“Чик-Чирик не де деп айтса, керек беги. Күскиде жылу түштүккө учуп барар деп иженгем. Кемге де жаманым жетпеген эмес беги, же ненин учун мени истегилеп жат? Кискененг качала, кандый да уулчактардын колына кирдим. Олор мени база жиирге турган ба?” — Баарчыгаш андый кунукчылду санаалу артып калды.

* * *

Адучы ла Мерген — айылдаштар, жуук најылар.

Уулдар Баарчыгашты кайдан эдерин билбей турдылар. Божодып ийгежин, сүмөлү Мыйдын курсагы болоры быжу. Киске мурдын жунуп алала, уулдарга жарамзып, арказын олордын будына жыжып, мыркылдап турат.

— Брыс, тагма! — деп, Мерген кизирт этти.

— Баарчыгашты кайдаар эдерис? — деп, Адучы сурады.

— Жаанаганча, бистинг айылда жүргей.

— Же Мый оны тудала, жип салар. Бистинг айылда жүрзин. Бисте киске жок. Бис ого эмиктенг клетка жазап берерис.

Мерген баштап жөпсинбей турган. Же учында жөпсинерге келишти. Мергеннинг кичү карындаштары ого амыр бербес.

— Школго барзабыс, Баарчыгашты “Тирү толукка” табыштырыс — деп, Мерген айтты.

— Чын да дезен, — Адучы жөпсинип, нөкөрининг колынан Баарчыгашты чебер алды. — Же, бистинг айылга бараалы.

Уулчактар жымжак эмик таап алала, жаан эмес те болзо, же эптү клетка жазап алдылар.

— Эмди Баарчыгашты кандый да киске тудуп болбос — деп, Адучы унчукты. — Эмди оны азыраарын шүүр керек. Чойлошкондор казып берели.

Экелген чойлошкондорды Баарчыгаш жибей, толукта кызынып алган отурды. Ол оозын жаан ачып алган. Уулчактар чойлошконды онын оозына албан-күчле салып, азырап турдылар. Кичинек

айакка суу уруп бердилер. Арткан чойлошкондорды консерваныг банказына салала, клетканы столдын үстине тургузып, ойноорго жүре бердилер.

Жайгы энгир болгон. Баарчыгаш эмдиге ле жетире тирү болгонун кайкап, толукта тырлажып отурат. Айландыра тым боло бергенине ол сүүнип аыктанды. Мында ончозы ого солун болгон. Аяктагы суунаг ичип ийеле, эмеш токынай берди. Банкада чойлошкондор тыйрындажып, Баарчыгашты ачаптадып турдылар. Ол бастыра чойлошконды бир ле тынышла жип ийгедий болды. Ондонып ла келзе, бир де чойлошкон жок. Суудан база эмеш ичеле, тумчугын эмикке арчий берди. Ого кушкаштардын чыйкылдаган кожонгы көзнөктөнг угулды. Олор энгирги кожондорун чөйгилеп турган эмтир. Көзнөк алдында жөдродо көп куштар жуулган турбай. Керек дезе Чик-Чириктинг де үни угулат:

Чик-чирик! Хе-хе-хе!

Андай керек тенекке!

Ол, јарт ла, Баарчыгаштыг түбеги керегинде өскө кушкаштарга куучындап турган болор.

...Баарчыгашты андып турган Чик-Чирик көзнөктинг алдына келип отурала, тураныг ичин аыктап көрди. Айылда улус жок болгонун уурчы тагма билип ийген. Ол шкапта эйгейди көрүп ийеле, анаар болды. Бу өйдө Адучы ла Мерген турага кирип келдилер. Олор көзнөкти түрген жабып ийеле, Чик-Чирикти тудуп алдылар.

— А-а, уурчы кушкаш, туттурдын ба? — деп, Мерген сүүнчилү айтты. — Бистинг Баарчыгашка жагыскан кунукчыл болгонун билген турун не.

Чик-Чирик клеткага кирген сонгында, бош толук жаар болуп, эмикке согулып турды. Качып чыгар арга жок болгонун билип, ол Баарчыгашка араай жууктап келди.

— Јаман айтканымды, Баарчыгаш најым, ундып сал.

Баарчыгаш нени де айтпады. Ол он канадыла Чик-Чириктинг жажын арчий берди.

* * *

Көп күндер өтти. Чик-Чирик кунуга берди. Ол Баарчыгашла најылажар күүндү де болзо, јаман кылыгын таштаар күүни жок.

Уулчактардын экелген чойлошкондорун үзе жип ийер санаалу. Же Баарчыгаш ого тын жай бербей турды. Чик-Чириктин кара каны када бергенде, Баарчыгашты кадай айдат:

— Удабас ла күс келер, баарчыктар уча берер. Сен мында артарын.

Баарчыгаш карууна унчукпас болды. Каа-жаада олорго Киске-Мый айылдап келетен. Кушкаштардын тынын кыйар аргазы жок болордо, ол көзнөктө Күннин чогына жылынып, мыркылдап, кезикте маарап туратан. Баарчыгаш, Мыйла аңдыжып тургандый, онын мааражына түргөн үренип алды. Уулчактар жанып келгенде, Баарчыгаш олорды сүүнчилү уткып туратан.

...Уулчактар лагерьге барар дежиپ шыйдына бердилер. Же кушкаштарды кайда эдерин чек билбей турдылар. Лагерьге апарарга ыраак. Школ - ээн.

Балдар Баарчыгашка жуунак ла эптү уйа жазайла, Киске-Мый жетпезин деп, оны узун агашка жаба кадап, туранын үстине кондырып салдылар. Баарчыгашты уйага салала, Чик-Чирикти божодып ийдилер.

Баарчыгаш уйанан чыгала, айландыра көрди. Кандый айас күн! Төмөн көрзө, уулчактар турды. Баарчыгаш уйазынын оозына отурала, кыйгырып ийди. Уулдар жиркиреде каткырышты. Же Баарчыгаш кенетийин канаттарын талбайтып, жеңил учуп ийди. Онызын ол бойы да кайкай берди. Ол ада-энезинин уйазын таап алала, баарчыктардын кожонгын кожондоордын ордына, Киске-Мыйдын “кожонгын” чөйип ийди. Уулы су-кадык жанып келгенине ада-энези сүүнер деп сананган. Же олор Баарчыгаштын сан башка кожонгын угала, уйазынын түбинде жажынгылап калды. Оны Киске болор деп бодогонун Баарчыгаш билеле кожондоды:

Учуп билбес балагар
Уйазынан жыгылган.
Эки уулдан айрылып,
Эмди ойто ол жанган.

Ада Баарчык уулын таныйла, бажын чыгарып, эне Баарчыкты кыгырды:

— Уулын жанып келт, бери келзен!

Баарчыгаштын жанып келгенине төрөөндөри сүрекей сүүнген. Таай Баарчык узун куучын айткан.

... Чик-Чирик жайымга чыгала, уйа да жазабай, учураган ла жерде конуп алат. Төрөөндөрине клеткада жүрүмин куучындап мактанар.

— Көзнөктө киреле, эжигей таап жидим. Уулчактар мени тудуп алала, жалтанбас болгонымды кайкаштылар — деп, ол боро көстөрүн жумуп алган куучындап турды. — “Бу Чик-Чирик жогынан Баарчыгаш өлөрдөң дө айабас” деп уулчактар айдала, мени клеткага салып ийдилер. Баарчыгаштын жүреги мененг коркыганына жарыла берер деп бодогом. Анда-мында чачылып, согулып турбазын ба. Жүк ле арайдан токынадып алдым. Ол мен жокко торолоп өлүп калар эди.

Чик-Чириктин айтканы көк төгүн болгонын төрөөндөри билерде болзо, же бүдүп тургандый болдылар.

Күс jedип келерде, кеткин куштарда иш көптөй берди. Жаш куштарды жаандары учарына темиктирип турдылар.

* * *

Куштардын жылу түштүкке учар өйи jedип келди. Баарчыктар өскө куштарла жакшылажалала, түштүкти көстөп ийдилер.

Чик-Чирик уйаларын кышка жылулап турган төрөөндөрүн көрүп айтты: «Жүрүм көрбөгөн немелер! Мен уйа да жок жүрерим».

Соок күндер келерде, Чик-Чирик жылынарга эезинен, аказынан суранарда, олор оны уйазына божотпос болды.

Бир катап ол Баарчыгаштын уйазына учуп келди. Соок салкынду энгир болгон. Уйада эмеш ыжык болды. Чик-Чирик Баарчыгаштын жүннан жайган жымжак төжөнтизине көмүлеле, калын уйкуга кире берди. Ол эртенгизинде уйадан чыгып келеле, жакшы конуп алганына көкип, кожондой берди:

Чик-Чирикке не болзын,
Уйа тудар тенек пе?
Бүгүн жылу уйуктазам,
Эртенгизи керек пе...
Чиву-чиву, чик-чирик.

Тенек Баарчык уйазын
Чик-Чирикке таштаган.
Слердий жалку куштардан
Каруулда деп жакыган.
Чик-Чирик жылу жүрбей,
Ол слерденг керсү эмей.

Je чынын айдар болзо, уйда да сүрекей ле жылу эмес болгон. Соок тынгий берерде, Чик-Чирик төжөнтиге канайып ла көмүлзе, эдиканы жылыбай турды. Шыралай-боролой конуп алала, мактанчак кожонгын катап ла баштайтан.

Жас келзе ле, Чик-Чирик жаман-жуман уйа эдип алар деп сананып жүрген. Баарчыгаш жанып келзе, ол Чик-Чирикти сүрүп ийер жок по. Күндер жылып, жас келип те жатса, мендеп турганы билдирбейт.

Баштапкы баарчыктар једип келди. Онын мактанчак кожонгы угулбас боло берген. Баарчыктар жылу јерлер керегинде айылдаш јаткан куштарга куучындап, уйаларына саламды, јунгды тажып турдылар. Бу баарчыктар ортодо таныш Баарчыгажыс жок болды.

Унчукпас болгон Чик-Чирик көөрөп, кожондоп турат:

Жаскы күндер једип келт,
Јанбай турат Баарчыгаш.
Онын жылу уйазын
Бийлеп јадар мен кушкаш.

Күнүн ле “Чик-Чирик, мен — Чик-Чирик” деп кожонг јангыланып турар... Ненин де учун баарчыктар Чик-Чириктен јалтангылап турды. Оны уйда да сүрер баарчык табылбаста кожондоды:

Чик-Чирикти кем билбес?
Күчеер меге чек јетпес.
Чик-чирик, мен — Чик-Чирик,
Чын айдадым, чик-чирик!

Je Чик-Чирик јайымжып узак жүрбеди. Бир катап түште, ажанган сонгында, ол эмеш уйуктаган. Ойгонып келеле, көзин де јетире ачпай,

уйа да да чыга конды. Ол бир-эки оос кожонг чөйөр деп јазанып турала, јанында бир де кушкаш жок болгонын билди. Баарчыктар, карлагаштар, үренчилер, кучыйактар — ончозы јаш јодронгын будактарында отургылайт. «Бу учкандар анда нени көргөн болотон?» — деп, Чик-Чирик кими ректенди. — Айса Киске-Мый јада калган эмеш пе?» деп сүүнип, куштар јаар болды.

Јодронгын сырагай бийик деген будагында Баарчыгаш отургангын көрөлө, Чик-Чирик уйага ойто келди. Бажын јүк ле чыгарып, јодронг көзин албай турды.

Бир канча өйдиг бажында Баарчыгаш учуп келди.

— Јакшы ба, Чик-Чирик! — Ол эзендешти. — Сени менин уйа да кыштаган дешкилейт. Кандый болтыр, жылу ба?

Чик-Чирик унчукпады.

— Эмди болор, чык! — деп, Баарчыгаш ого айдат. — Күскиде жылу јерлер јаар жүре берзем, катап кыштагайын.

— Јок, чыкпазым — деген Чик-Чириктин тунгак үни угулды.

Кушкаштар чыйкылдажа берди:

— Уйат жок танга чыгар беди.

— Көрзөн, Баарчыгаштан јалтанбас болтыр не...

— Баарчыгаш, чыгара сүр!

— Аштаза, курсак бедиреп чыкса, кирип аларын. Эмеш сакы.

Бу өйдө уйанан Чик-Чириктин бажы көрүнди.

— Мени мынанг чыгар деп сакыбагар. Сакып турала, бойоор торолоп калараар — деп айдала, јажына берди.

Баарчыгаш кушкаштар јаар көрөлө шымыранды:

— Јалтанбас Чик-Чириктин качканын көрөрөөр бө? Je, көрүгер.

Ол уйанын јабынчызына араай отурала, Киске-Мыйды өткөнижип, кожондоп ийди. Чик-Чириктин уйанан элес эткенин кушкаштар јүк ле көрүп калды. Чик-Чирик уйатка түшкенине чыдажып болбой, ачу-корон калактай берди.

Ойноп турган Адучы ла Мерген Баарчыгаштын киске чилеп маарагангын угуп сүүндилер: «Јакшы ба, јас экелген Баарчыгаш! Көргөнигди биске јай туркунына кожондоп бер!»

Баарчыгаш уулчактардыг айтканын аайлагандый, үн серитпей кожондой берди. Балдар куштардыг тилин ондойтон болзо, Баарчыгаш төрөл јерин санап жүргенин билер эди.

**Александр Ередеев
(1937-2008)**

Александр Янганович Ередеев 1937 жылда тулаан айдын 12-чи күнинде Ондой аймактын Кичү-Ийин журтында чыккан. Национал школдын кийинде зооветтехникумды божодоло, төрөл журтында зоотехник, библиотекарь, үредүчи болуп иштеген.

1962-1967 жж. Москвада М. Горькийдин адыла адалган Литературалык институтта үренген. Мында үренип тура, ол «Эзлик» (1962), «Быркырууш чечектер» (1963), «Сыгыннын үни» (1966) деп бичиктер чыгарган.

1969 ж. ала амыралтага чыкканча, телерадиожурналист болуп иштеген. Ол радио ажыра балдарга сүреен жылбилтү, жараш чөрчөктөрүн куучындайтан. Онын да учун Төрөли Александр Янгановичти «Күндүлү радист» деп знакла кайралдаган.

1971 ж. «Чертишке», 1969 ж. «Жайлунын лирикасы», 1976 ж. «Комыс», 2009 ж. «Сургулжын» деп жаан жуунтызы ак-жарыкка чыккан.

А.Я. Ередеев 1969 жылда бичиичилер Бирлигинин членине алынган.

АРГЫМАК

Кичинек Токшыннын эне-адазы — койчылар. Жылдын ла Кыраак тайгада жайлаар улус. Олордо сүреен жобош Ак-Боро деп бее бар. Онын көстөри жалака-ай, кап-кара, жаан. Оогош балдар жанына келзе, жакшызынып, окыранып турар. Эмезе бажын энгип, олордын чүрмежине эрдин жыжып, эркеледип те ийер. Көчкөндө, ого аяк-казанды артып берзе, канча ла кире калыраза, керекке де албас. Токшын оны минип, эне-адазынын кийнинен араайын жортып барадар. Ак-Боронун сагыштузы коркышту. Тискинди бош салып ийзе, жолды бойы ла таап, чек-чек базып отурар, качан да бүдүрилбес.

Же бир катап ол узун буттарлу кулунду болды. Көрзө, эркези сан башка неме! Мойны чичке, көстөри база кап-кара. Кыскачак куйругын буландадып текшилезе, жаражын не деер! Мантаза, торт ло салкын-куйун. Киштеп ийзе, үнинин өдүзи коркышту.

Токшын оны бойына ат эдип аларга, каранынан шүүп жүрди. Не дезе, ол бойы да, кулун да кичинек. Же кулун уулчакка жапсыбай, үркип турар. Кезикте оны жастыра-мыстыра тееп те ийер.

Уулчак — эне-адазы койлозо, айыл сакыйтан балазы. Олор келер алдында чай азып салатан жакылталу. Тайгада кожо ойноор балдар бар эмес. Кулунды ла айланып ойноор болды. Жаан удабай экү үрениже бербей кайтты. Эмди кандый макалду! Кулуннын жалын сыймаар, мойнынан кучактаар. Токшын оны Аргымак деп адап алган. Жай ортозында ол жозооры ла тойынып, жоной берген. Түги Күнге мызылдап турар.

Бир катап Аргымак текшилебес те, киштебес те болды. Ол курбуйып, кунукчылду турат. Малдын эмчизи оны шиндеп, кандый да эмдер берди. Оны качан, канча кире ичиретенин жартап берген.

Уулчак эмди бойынын ойинде ичирип турат. Онын эки жаагын тынгыда тудуп ийзе, оозын ачар. Бат, ол ло тушта эмди ичирер керек. Эң жымжак, жыды жараш өлөңди салып берзе, бир эмештен жиир болды. Ак-Боронун көстөри кунукчылду. Токшын кулуннын жанынан айрылбайт. Жалы-куйругын сыймаар. “Алдырбас, Аргымак, жазылып каларын. Оноң ойто текшилеерин. Күчин кирзе, мени миндирерин бе? Баатыр адым болорун ба?” деп, уулчак шымыранып жүрет.

Аргымак дезе улу тынып жадар. Көөркийдин арыганын не деер. Көстөри өчөмик. Суркурап турар түги таакырай бертир. Токшын оны көрүп, ыйлап та ийет.

Жарым айдын бажында Аргымак ондолып келди. Өрө туруп, таралып база берген.

...Адазынын нөкөри, жылкычы Амыр өбөгөн, уулчакты таштын алдынан чыгып жаткан ак өңдү суучакка баштап экелеле, мынай-да айтты:

— Балам, бу аржан суу. Сен күнүн ле мынан көнөккө апарып, кулунынды сугарып тур.

Жаан удабай кулуннын эди-каны тыгып, омок-седен боло берди. Ол энезин айландыра текшилеп турат. База бир канча ой өткөн сонгында, бошпойо семире берт. Токшыннан чек айрылбас. Чамчазынын эдегинен буулап салгандый, кайда ла барза — кожо. Токшын оны нок-толоп алала, жединип жүрет. Адазы айдар:

— Балам чыдаза, ат үредер эр болотон эмтир.

Күскиде Аргымак тапту чыдап калды. Энези ошкош керсү көстөрлү. Балтыр-эди чыдым. Сөөк-тайагы бийик. Киштеп ийзе, сыгыннын үни кептү. Чындап, ол бир катап киштеп ийерде, тууда сыгын каруу да берген эди.

Бир катап Токшыннын энези Ак-Бороны минип, өзөк түшкен. Аргымак эки кыр ажып арыыр дейле, ээчитпеген.

Адазы дезе койлоп барган. Уулчак кулунын жединип алала, ойноп барды. Олор турлудан ырай бергенин билбей де калдылар. Агаштардын сап-сары бүрлери төгүлип туру. Эмди тайгада соок. Бу ла күндерде өзөккө көчүп түжер керек.

Аргымак кенейте кулактарын кызынып, шокырып, тындалана берди. Бу канайып туру деп уулчак алан-кайкап, ары-бери аяыктанды.

Көрүп турза, бурылчыктын ары жанынан көк ийттер ошкош эки неме желип чыкты. Куйруктарын айра минип, тиштерин тырсылдадып келип жат. Бу бөрүлөр деп, Токшын танып ийди. Кулун чынгырып, колдон божонорго карайлайт. Уулчакты бир эмеш сүүртеп, чек токтобойт. Эмди нени эдер? Танмалар уулчактын кыйгызын неге де бодобой, карын маказырап, жууктап келедири!

Качар керек, же жүгүрип кайда барарын? Агашка чыгар керек, Аргымак не болор!?

Токшын тургуза ла Аргымакка мине сокты. Кулун дезе жаланла сурт этти. Уулчак онын жалынан чыт ла эттире тудунып алган. Аргымак жагыс ла чөйилип-чөйилип барып жат. Учунда ол чала арып, мангы араайлай берди ошкош. Кийинде дезе кажас-кажас, тарс-тарс эткен тиштер. Бөрүлөр жедижип келеткен болгодый...

Турлу бу.. Аргымак ого жеде конды. Бөрүлөр агаш айылды көрүп, арка жаар кача бердилер. Аргымак токынап болбой, торт ло бијелеп туру.

Адазы жанып келерде, Токшын не болгонын куучындап берген. Ол угуп турала, кулуннын жалын сыймап айтты:

— Ай-канатту аргымак болотон эмтирин. Ат кижини элен-чакка аргадаган. Сеге баш ла болзын, эрјине!

ЧЕКЧИЛ

Быжыл тайгага сүреен жаан кар жааган. Узун мөштөр кыскарып калгандый. Тозулдын эне-адазы торбоктор кыштадып жат.

Кичинек Тозул јум карга базып көргөн. Колтыгына јетире чөнгө береле, арайдан ла чыккан. Мындый јылда ан-куш та јудаган. Таскактын үстинде өлөнгө куштар јуулып, үрен тергилейт. Уулчак олорго тостон тоскуур эдип берген. Анда аштын жармазы ла куруттын оодыгы. Тоскуурга кандый ла солун куштар келгенде, көрөргө дө јараш. Је олордын чочынкайы коркышту. “Балам, көөркийлерди коркытпай азыра ла. Күч тушта кижинен болуш сурап келгилеген. Јайгыда олор сеге кожондоп бергилеер” деп, Тозулдын энези јакыыр.

Бир күн база ла кар жааган. Тозулдын эне-адазы торбоктор сугарып барарда, ол эжикте карды күреп турды. Кенейте табыш чыкты. Көрзө, апагаш јаланда кара неме чакпыланып туру. Сан өрө секирет, ойто карга көмүлет. А оны ээчий көк ийт ошкош неме сүрүжет. Олор сыраңай ла күрентикке јеткилеп келт. Көк ийт тура түшти. Танманын көстөринин соогын! Элик дезе Тозул јаар мантады.

Уулчак туразына кире конды. Адазынын илүде мылтыгын ала койды. Чыга жүгүрип келзе, байагы көк ийт бу ла туру. Тозул маажыны базып ийди. Јер-тенгери сөгүле бергендий болды. Керек дезе аркада мөштөр чочыйла, бүрлеринде карын ычкынып ийдилер. Тозулдын

кулагы туньш, алаатый берген. “Оогош кижн мылтыккла ойнобос” деп, адазы якыйтан эди. Эмди нени эдер?! Сос укпас бала дежер.

Ада-энези табышты угала, жүгүрижип келгиледи. Адазы кыйгырат: “Энези, көрзөн, бу бөрү жадыры. А ол эжикте элик туру!”

Олор эликти башка кажаанга кийдирип салдылар. Тозул оны азырап, кичеер болды. “Чек-чек базытту, чекпен сары өдүктү” деген табышкак аайынча, уулчак оны Чекчил деп адап койды.

Эки айдын бажында ол Тозулла экү айрылышпас болды. Керек десе колдон курсакты жип турар.

...Кыш өдүп, кандык ай келди. Чекчил көпөгөш жалбрактарды оозы көгөргөнчө отоп жүрет. Тозул оны тайгазы жаар божодордо, барбайт. Уулчактан айрылар күүни жок. Барбаза, карын жакшы. Жайыла кожо ойноор.

СЫГЫН

Бүгүн ойто ло кар-жут. Кичинек Сулуктын ада-энези быжыл бу өзөктө койлорын кыштадып жат.

...Тенери бир эмеш айаза берерде, Сулук адазынан сурады:

— Адам, агаш аразына барып келейин бе?

— Баргайын. Тын удаба.

Уулчак буланннын бычкагыла жапкан чаназын кийеле, арка жаар басты... Көрүп турза, казалап барган жаан истер. Калыган жеринде кан чарчап калтыр. Лаптап шиндесе, сыгын барган эмтир.

...Сулук табыш жок өңөлөп басты. Көрзө, жоон мөштин төзинде жаан мүүстү сыгын тизеленип алган жадыры. Ол чочып, турарга өңдөйди. Же чак жок, жада берди.

...Сулук мөшкө коштой отуруп, анды узак аяктай берди. Онын жалмажынан кан тамат.

...Сулук көргөннн адазына айдарга, айлы дөөн мендеди. Ол ыраагынан ла кыйгырды:

— Ада-ам, аркада шыркалу сыгын, болужа-ак!

Адалу-уулду эчижип, сыгынга келдилер. Такай оны шиндеп көрөлө айтты:

— Оны кижн балулай аткан эмтир. Мен барып эм экелейин. А сен мында отур.

Адазы сала берерде, таадазынын чөрчөги санаазына кирди.

Жебрен өйдө Алтайда Желбеген деп жети башту жеек табылган. Ол желбер көк букалу, жестен эткен малталу болгон. Албаты-жонды, анды-кушты жип баштаган. Атса, согоон тыгынбас калын терелү. Улусты арчымагына сугала, таш өргөозине сугуп салар. Онон бирден жип отурар танма. Ичкери тартынза, агаш-таш оозына кирер, чыгара бышкырза, куу сөөктөр буркурап чыгар. Көп бөкөлөр оныла тартышкан, же жендирген. Учунда Алтайдын ак сагалду Ээзи Желбегенле тартыжып баштаган. Шилемир жалкынды тудуп, камчы эдип алтыр. Туулардын ийдезин кодорып, от-калапту жууга белен эмтир. Алтайдын Ээзи мыны көрүп, санааркай берген. Жуу баштайын десе, жердин үсти күйүп калар.

...Ол тушта Кара-Көө ыйыкта өскүс уулчак журтаптыр. Күлөрднн эне-адазын Желбеген апартыр. Ол ойгор каргандардан көп сүме уккан, эмдү-томду өлөндөр жип, ийде жууган. “Албатымды, ан-куштарымды корыырым, Желбегенди женерим!” деп, тайга-тажына чертенген. Кодыр жаан таш — токтогы, бүдүн мөш оксаадагы болгон.

Күлөр Желбегеннн таш өргөозин көстөп базып ийди. Жутпа мыны сезип, кызым жерге тозуп алтыр. Баатыр уул жууктап келерде, малтазыла онын жардын сөгө чаап ийген. Бойы тиштери арсандап, каткыра берген. Бу тушта Алтайдын Ээзи кара туман түжүргөн. Желбеген Күлөрдн таппай, ачу-ачу сыктап жана берген.

Шыркалу Күлөр мөштин төзине келип жаткан. Баатыр ийдези чыгып бараткан. Көстөри чоокырланып аяктап жатса, жети айры мүүстү сыгын элбендеп жетти. Тизеленеле, кижн тилиле айтты:

— Орө өңдөйип, бычагындн ушты. Мүүзимнн бажын жара кес, канын соорып ич.

Күлөр жылымзу канды тынып ийди. Эди-каны изий түшти. Балтырларында кандый да жаан ийде. Сыгын үч катап келип, баатыр уулды эмдеген эмтир.

Желбеген онын кара бажын бастым деп, сыр жыргалда. Айдып турганы бу:

Жендирбес бүткен Желбеген,
Жеткерлү жалбыш колымда.

Керек тушта өртөөрим,
Коркышту ийде камчымда!

Күлөр согооннын бажын коронду өлөңлө жышты. Таш токто-
гын бек тутты. Өргөөгө једип келзе, монгыс кыйын јаткан болтыр.

— Эй, јелбер Јелбеген, чык! Адыжарга, огын ал!

Јелбеген чочыйла, чыга јүгүрди. Ай-малтазыла Күлөрдү
јастыра чабала, будын шыркалап алды. Сынгар буттап секирип ту-
рарда, Күлөр онын кардына согоонды божодып ийди. Танма ичин
кабыра тудала, кышкыра берт. Күлөр јутпанын јети бажын тоо-
лоп, таш малтазыла төбөлөп ийген. Онон өргөөни јемире тепти.
Ичиндеги улус ак-јарыкка чыктылар. Онын ада-энези мында бол-
ды. Олор уулын окшоп алкагылайт.

Онон ло бери Күлөр улусты јакып јүрөп болды: “Сыгыннын
мүүзи — эм, ол агару ан, оныла беришпегер”.

— Сыгын јадыры ба? — деп, адазы сураарда, Сулук санаазынан
ойгоно чарчады. — Бу агаштын бажында эмдү бөс. Шырканы
ыраагынан эмдеп турарыс. Јерлик анга јуук баспас, чочыыр. Айла
өлөң экелип берерис — деп, Такай уулына айдат.

Ол ло күннен ала Сулук сыгыннын јанынан айрылбайт. Оны
эмдейт. Аннын алдында эн јымжак өлөң. Сабатта ап-ару суу. Ол
анчада ла уулчактын экелген тузын јалаарын сүүр. Бөрү келбезин
деп, Сулук эски тонло койытка эдип койгон. Ыраак јокто — ышта-
лып јадар жадык.

Бир айдын бажында сыгын јозооры семирген. Ол аркадан ыра-
бас болды. Базып јүрөп, торт ло уйдый јобош. Адазы мыны көрүп
сүүнет.

Эмди кыштын тал-ортозы, кар јаан. Сыгын јас келгенче, бого
јүргей не? Кылык-јагын, јобожын көрзө, барбас ошкош. Көөркийди
азыраар ла, сугарар ла...

Сулук ырысту. Не дезе, оныла кожо јети айры мүүстү јерлик
сыгын.

ТЫРМАК ЛА БОРСЫК

Тырмак деп күчүгөш ээзи ле энези койлой берерде, айылдын
эжигинде күнзеп јаткан. Ол кичинек, кожо ээчитпей
јадылар. Төрт лө айлу.

Ийдичек үргүлөп јатса, кертик тумчукту, чагмак боро неме
байбандап келген. Күчүгөш оныла ойноорго сананган. Јелип ке-
леле јыткарып ийерде, ол неме “корт-корт” эткен. Онын јыды санг
башка — јаарзу-у!

Тырмак бышкырып ийеле, бир оос үре салып сурады:

— Сен кем?

— Кем де болзо, сеге не керек! — деп, кезем каруу угулды.

— Айса Чагмак па? — деп, күчүгөш өчөшти.

— А-а, мени шоодып па, Тырмак!

— Тырмак деп мени кайдан билерин?! — ийдичек чукулданды.

— Меесте јемзеп јүргөмде, сени ээн анайда адап, айлына кычы-
рат... Өөркөбө, мен — Борсык.

— Борсык болзон, барып ойноок!

— Је...

Экү ээчијип алып, та канча кобы кечкенин билбей кал-
дылар. Борсык јер түртүп, нени де бедирейт. Јаан кара конгыс
көрзө, “Ой, курт-корт, коркышту јаан ан бараат” дейле, борбос
эдип тудар. Олорды быјырада чайнап, јип ийер. Өчөп турган-
дый, “Тырмак, амзап көр, амтанду-у!” деп, тижин арсайтар.
Күчүктин күүни булгалып кусканда, бели чөкпөндөп каткы-
рар. Ырыс болуп, ийдичек бир чычкан тудуп јиген. Борсык оны
мактап айтты:

— Бат, андап үрен.

Экү онон ары барып јатса, бир јоон јылан учурады. Тырмак кор-
кыганына кынзып, јана болды.

— Не болды? — деп, кийнинен келип јаткан нөкөри сурады.

— Ол туку јылан!

— Акыр-акыр, күчүгөш, табыштанба, эт-јуу сала бербезин! — Бор-
сык шымыранып айдала, өңөлөй берди.

Тырмак ээчий барала көрзө, Борсык секирип, ойноп турган эмтир.
Јоон боро јылан ого удурла чурап, тумчугына, јаагына чагып турат.
Күчүгөш кыйгырды:

— Мен бе? Чычкан.
 — Мынайда желбер неме өтти бе?
 — Өткөн, өткөн. Ол бу кырлангы жаңы ла ашкан.
 — Онын адын билеринг бе?
 — Адын билбезим. Желбер түктү, тиштери арсак, сенен жаан. Истешпе, жидиреринг — деп, Чычкан айтты.
 — Кемнен де жалтанбазым! — Ийдичек мактанып ийди.
 Күчүгөш истерди таап, желип ийди. Желбер неме кырлангы ажала, амыраган болтыр. Онон ойто ло истерин булгап салтыр. Тырмак аайын таппай, аланзый берди. Көрзө, карда кыйа-кыйа тебиштү калып барган истер жадыры. Оны истеп барза, мөш өрө чыга бертир. Будакта кап-кара шулмус анычак ыркыранып отуры. Ол сагалду. Түги суркурууш.
 — Сен кем эдин? — деп, Тырмак сурады.
 — Мен бе? Киш.
 — Желбер неме мынайда өтти бе?
 — Өткөн, өткөн. Онон чочыйла, бого чыккам. Истери ол туку жадыктардын ортозында жадыры.
 — Быйан балзын, Киш! — дейле, Тырмак онон ары желди.
 Карда эки буды озо, колдоры кийнинде истер. Чет агашта куйругын жүктенип алган сыргалу неме оозы борбондоп, чочып калтыр.
 — Сен кем? — деп, күчүк кайкады
 — Тийингеш эдим.
 — Мынайда желбер түктү ан өтти бе?
 — Эйе, эйе! Истери ол туку.
 Тырмак истерди жыткарып, онон ары сунуп ийди. База бир кырлангы ажып келзе, кодыр ташта колы-буды чичке, бойы карачоокыр, узун азу тиштерлү неме бышкырат.
 — Сен кем болорун?
 — Мен — Табыргы. Жаңы ла өштүүм өткөн. Арай ла жидирбедим. Апарып жаткан жүктенчигин салып койоло, мени сүрүшкен.
 — Онын ады кем, Табыргы?
 — Ол — Еекен. Жети кырды ажыра жемзеер желбис. А сен кем эдин?
 — Тырмак.

Табыргы сананып турала айтты:
 — Сүрүшпе. Оныла Бөрү де, Айу да беришпей жат. Кандый да корон кейлү дежет.
 — Алдырбас. Уурчыга жежерим.
 Жежерим барза, Еекен жадыктын алдынан тиштерин арсаятып уткыды. Бүдүжи ийтке түнгей. Көстөри кадалгак, ыркыранып турар. Тырмак жалтанып, тура түшти. Еекен элбес эделе, ары болды. Ийдичек көрөп, арт-март үрүп, оны сүрүшти. Жежерим келеле, торсыгынан тудайын ла деерде, кандый да ачу-корон жыт божотты. Тырмактын бажы айланып, билинбей калды. Ондонып келзе, байагы Еекен жок. Күчүгөштин санаазы кириш-чыгыш. Жүк арайдан одуга жеткен. Ээзи ийдининг бүдүш-бажын көрүп, керектинг аайын ондоп, күлүмзиренеле унчукты: “Э-э, Еекен сенен болгой, Айуны да талдыра озыратан эди. Алдырбас, ончозын билип аларын”.

ЖЕНҮ

Тырмактын ээзи база ла жайлузына көчүп келген. Койлор семиретен жакшы өй.
 Отык деп уулчак — алты, Тырмак десе эки жашту. Экүнинг койлоп жүрүп, тапту ла ойнойтон тужы.
 Бир күн Тырмак арка жаар барала жанбаган. Отыктын адазы оны канча күн бедирейле таппаган.
 Тырмак тындап турза, өзөктө туйгактар тызыраганы угулды. ...Ажыктаза, бир мыйгак бозузын эчиткен сунуп бараат. Олорды суйман неме чөйлип-чөйлип сүрүжет. Тырмактын кыжыгы куруп, ыркыранып ийди. “Э-э, бу бөрү эмтир” деп ийт танып, үре салды. Мантаарга эптү болзын деп куйругын суй салала, бөрүнинг бажын тозуп, ичкери болды.
 Мыйгак тура түжүп, балазын сакып алат. Онон ойто ло кайа көрүп, элес-элес эдет. Бөрү десе эмештен олорго жууктайт.
 Тырмак бастыра ийдезин жууп, сойокты айланды. Мыйгак удурра келип жат! Ол тура түшти. Көөркий балазы арыганына тыркырайт. Энезининг көстөринде учы-кыйузы жок чочыду. Кийнинде бир бөрү, экинчизи десе тозуп алган деп бодогон ошкош. Тырмак мыны ондоп, туура калыйла, мыйгакка жол жайлатты. Бойы табыш жок отура берди. Ан кайкап, бозузын төжиле ийдип, көндүрө желе берт.
 Тырмак чыга калып, бөрүни сакый берди. Анча-мынча болбой,

БОРСЫГАШТЫҢ СЫЙЫ

бөрү бу ла келди. Тырмак тыыдынып алала, өдүп жаткан жеткерге чурап барды. Арт-март табыш. Тиштер тарс-марс. Туткан жерден тудам түк чачылат, капкан туштан калбак кан адылат. Бөрү күчтү, азузы курч. Тырмак десе сүмелү. Ол өштүзинин тамагынан ала койды. Салја чылап кадала берди. Бөрү айрылып болбой, чирей тебинди...

Эмди жанар керек. Же өрө турайын дейле жыгылды. Шыркалары сыстажат. Көстөринде кандый да оттор. Тамагы какшап, суузап турганы коркыш. Көрзө, байагы мыйгак бозузыла ыраак жокто туру. Ол ийтке катап-катап кайра бурылып, ичкери басты. Тырмак оны ээчий жылып, ак өңдү сууга жеткен. Ийт ого кирип, ачаптанып ичет. Алтайынын аржаны бу эмтир. Арыган сыны жеңиле түшти. Мыйгак ого быянду. Көстөри токыналу.

Энгир кирген. Тырмак жылдыстарды койлорго түндеп, турлузын сананат. Кенетийин онын тумчугына одунын жыды сокты. Жылып барза, мөштин төзине анчы конгон болтыр. Аннын ичи-кардын таштап ийтир. Тырмак тойо ажанып, таң адарын сакый берди.

Күн чыгарда, Тырмактын санаазы жап-жарык. Кечеги мыйгак качан ок аржанда. Ол ийти сакып турган болгодый. Тырмак аржанга аксаңдап жетти.

Тал-түш. Тырмак үргүгө алдырып, Отыкты эске алат. Ол “Тырма-ак!” деп кыйгырып туру ошкош. Ичи чым эделе, улуп ийди.

Ол аржан сууда үч күн эмденген. Мыйгак оного ырап барбаган. Ол ийти сууга улай ла кычырып турган. Бозузы Тырмакка жуук келеле, жыткарып көргөн. Байла, ойноор күүндү. Текшилеп-текшилеп ийер. Тырмак куйругын булгап, ары-бери анданар.

Бир күн ол эрте туруп керилзе, озогы су-кадык бойы. Мыйгак десе ыраак жокто отоп турды. Тырмак оныла куйругын булгап жакшылажып, айлына желип ийди. Мыйгак оны ээчий басты. Тырмак жолой амырап, барып ла жат. Кайа көрзө — бозулу мыйгак. Үйдежип келеткен болбайсын.

Тырмак айылдын эжигине желип жетти. Отык оны кучактай алды. Ол кырлан жаар көрөрдө, анда бозулу мыйгак туру. Энелү-балалунун үстинде күлүмзиренген Күн.

“Тулаан айда тырмакту неме ичегенде жатпас” деп, алтай албаты айдыжат. Айдарда, олордын кажызы озо чыгат? Анчылардын сөзиле болзо — борсык, оного айу, өркө. Эң ле учында — тарбаган.

Тулаан айдын сегизинчи күни. Кичинек Борсыгаш энези-ле ичегенде уйуктап жаткан. Жаскы таң көгөрүп келди. Ичегенде көөдий карануй. Же Борсыгаш Күн чыгып келгенин түш жеринде көрүп жатты. Ойгоно чарчайла, капшай ла тырмактарын тоолоды. Оного корт эдип, энезин ойгосты:

— Эне, бүгүн 8 Март!

Энези ойгонбойт, байла, өнөтийин жаткан...

Борсыгаш чала таралжып, эжик жаар басты. Кыжыла уйукташка жалмажы көжип калтыр. Бат ла дезен, ичегеннин оозы бөктү! Эм мыны канайдар? Ол кертек тумчугыла түртүп-түртүп ийерде, күрт үйтеле берди. Борсыгаштын көзи Күнге кылбыгып, аскырып ийди. Ой, кандый кеен ле ару кей! Эбиреде туулар ла агаштар. Күннин кирбиктери узу-ун! Күлүмзиренип туру! Энезиндий жалака-ай! Жылу-у!

Ол чагмак мандайын тырмап, «корт» эделе сананат: “Бүгүн тулаан айдын сегизинчи күни. Акыр, энеме сый эдедим! Чечек үзүп алар десе, эбиреде кар ла кар! Тату-у тазыл казарга, жер тон”. Ол сананды ла сананды, же сый эдер неме табылбайт.

Ойто ичегенге киреле, уйуктай берейин десе — уйатту. Мындый күнде энезин канайып сүүндирбес? Соондо ан-куштар оны “Жаман Борсыгаш, энезин ундыган!” деп айдыжардан айабас. Бу ла мөштин бажында отурган тилгерек Тарал коп то жайар. Жок, жок, ол жакшы-ы! Карын да “Бар-р, бар-р! Баатыр Борсыгаш” деп айдат. Кайдаар баратан?.. Көрзө, кар ла кар... Туйуксынды, ыйы келди. Же Күн ого имдеп ийди. “А-а, билдим! Күскиде энемле жиилектеп жүргем. Ол туку турган кырда кө-өп кылбыш көргөм. Энем оны амтамду эм чай деген. Жалбрагы кышкыда да онбос жараш деген. Бат, ого баратам” дейле, Борсыгаш чотпос эдип секирди, чолтык куйругу чычас этти.

Борсыгаш жалтанбай, күрт жаар калыды. Карга бадалды. Алдырбас, мыны ла өдүп алза, коштой меес каранты. “Анда өркөлөрдин ичеендери. Олордын балдарын айбылап аларым” деп сананды.

Ол сүүнип, сүүри тумчугыла карды ырып, байбан-байбан эдип бараатты. Онын буттары кыска, базарга күч. Бойы күски ле бойы — ак мешке — семис. Каскак жерге тоолонуп ийет. Бу тушта ол мечик ошкош. Кортылдаш эмес кортылдаш.

Шак мынайып, күнет мееске жеткен. Каранты эмтир! Ары-бери түнгүндөп жыткарды. Көрзө, ичеген! Тумчугын ого сугуп ийерде, өркөзү-ү. А-а, күлүк уйкуда! Ойгозор керек. Мындый учурлу күнде канайып жаткан бу? Борсыгаш аайы-бажы жок кортылдап ийди. Жаан удабай ичегеннин түбинде эки кара көс көрүнди.

— Шыйык-шыйык! Анда кем шыгалап туру? — деп, Өркөчөк сурады.

— Корт-корт, коркыба. Кожо бараак. Энебиске сый бедиреек, — Борсыгаш айтты.

— Тышкары кар. Ичегеннен чыгар ой жетпеген.

— Корткык болзон отур, Өркө!

Борсыгаш оного ары барды. Бат, катап ла күрт. “Мыны канайып өдөр? Жок-жок, кайра базыш болбос!” Ол мынайда шүүп, кертек тумчугыла күртти түртип баштады. Кар тон. Борсыгаш көрөрдө лө оогош. Же бойынын кирезинче, бөкө! Бат ла де, белине күрт жемирилди. Ух! Ачузын! Ол тырландап, жүк ле арайдан айрылды. Удабай чоокырланып калган мееске жетти. Эмди базарга да жеңил.

Жаан көндөйдөң айuzu-у жыт сокты. Кирип барза, эне Айу уйкуда эмтир. Койнында — эки айучак. Жара-аш түш көрүп, күлүмзиренип жаттылар. Жаактары болчондоп, каткырып турган болгодый. Кулактарын кыймыктаткылап ийет. Борсыгаш “корт-корт” эдип каткырып ийди. Бир Айучак чочыйла ойгонып келди. Тегерик кара көстөрүн жыжып-жыжып шымыранды:

— Не керектү жүрүн?

— Энебиске сый табаак. Козыр ташта кылбыш бар.

— Араай куучында. Энем ойгонор. Мишкек ойгонзо, сеге алакан берер. Мен озо чыгып көрөйин.

Ичегеннен чыгып, Айучак чүчкүрип айтты:

— Жок, арай эрте. Айла жашкан кар жаар эмтир. Чарчап каларыс. Сен эмди ле ойто жан.

Борсыгаш өөркөй берди:

— Айучак, уйкунды бойың барып быжыр. Корт-корт, кортык эмтирин.

Ол табажыла жангып ийеле, оного ары кожондоп барды:

Корт-корт, коркынчак,
Койон жүрек-Айучак.
Бойым сала берерим,
Бастыразын жеңерим!

Шыралай-боролой козыр ташка жетти. Бата-а, кылбыштын көбизин! Ол энг ле жаан эки жалбракты үзүп алды. Сүүнип кожондоп ийди:

Энеме жакшы сый —
Эки жараш жалбрак.
Онын өңи жастый,
Жыды кандый жакшынак!

Күн соой берди, кар жаап ийди. Келген изи жок. Ол калтырайт. Тиштери тарс-тарс. Эди-каны тыр-тыр. База ла ырыш-түртүш. Оозында эки жалбракты чеберлейт. Бойында сананат: “Энем жакшы-ы, сыйды түңгей ле жетирерим”.

Бат, калганчы күрт. Түн кире берген. Баратан аайы билдирбейт. Көрзө, жаан кара неме элбес этти. Бу Бөрү?! Борсыгаштын жүреги оозына чыкты. Байагы неме жууктап келди. Тура түшти. Казыр эмес ошкош.

— Сен кем? — деп, ол сурады.

— Борсыгаш.

— А мен — Тырмак. Коркыба. Эненди билерим. Мен кичинек тушта ол

мени андап үреткен. Айлыга баштап салайын. Кайда, ээчий бас — деп, жобош үн угулды.

Ийт оны ичегенге баштап экелди.

— Энеге эзен айт. Тырмак дезен, ол билер.

Ичегенге кирип келзе, энези оны бедиреерге шыйдынып алтыр.

— Кайда болгон?

— Мен слерге сый экелгем, бу. Тырмак эзен айттырган.

Энези көстөри мөлтүрөп сананды: “Баламды-ы, санаалу эмтир!”

СҮМЕЛҮ ТИЙИНГЕШ

Мөштөри жылкы ла эткен арка. Жерге түшкөн тобоголорды таралдар ла тийиндер чодырайта чертип салган жаткылайт. Агаштардын төзинде кандый көп казынтылар. Бу ончозы анкуштардын ижи. Олор таң ла атса, мында жемзеп жат. Бу аркага амырап базып жүрзе, кандый жакшы!

Бир күн эртен тура мылтык жырс ла этти. Жерде жемзеп жүргөн тийиндер мөштөргө тыдырада чыга кондылар. Бу күннен ала тарый-тарый адыш башталды. Кайдан да келген айры бутту таңма жажытту андап жат. Онын көстөри мөштөрдүн бажында. Тийин элбес ле этсе, жастыра көрбөс шилемир эмтир. Торт ло жыткыр ийт.

Бир канча күннин бажында аркада сап-сары куйрукту, апагаш түктү эне Тийин бала-барказыла арткан. Мындый апагаш тийинди озогы улус эржинелү дежетен. Ол балдарын “сук-сук” деп кычырып, эн бийик, эн бүрлү кангылдын бажына жажырып жүрди. Бүрлердин ортозынан көстөри суркурап, жаактары борбон-борбон эдип, табыш жок арбанып, шокчылды ажыктап отургылайт. Ол дезе канкас эдип тындаланып туру. Онын базыды уур ла жеткерлү. Жыды да сан башка — коркымчылу. Тийингештердин эди-каны жимиреп, кулактарында сыргалары тыркыражат.

— Ары-бери калыбаар! Жеткер сезип ийер! Тым ла отураар — деп, эне Тийин тырмагын чычангадып, балдарын кезетти.

Мылтыкту таңма бир эмеш базып жүреле, тийингештер жажынган мөштин төзине амыраарга отурды. Таңкылайт. Ыжынын ачузын, жыдузын не деер. Ажыктанат. Же арканын түби шык ла... Канча күн күрсүлдөгөн мылтыктын табыжына куштар чыдашпай кача берген.

Бир Тарал учуп келеле, ол кижинин талбак бөркинен жескинип, “Тар-р, тар-р, талбак кулак, бар-р!” деп, тал-табыш чыгарды. Жажытту андап жүргөн кижинин чочыганы сүреен. Сертес эделе, Таралга јудругын көргүсти. Онон сабарын оозына тудала, “Киш-ш, киш-ш!” деди. А Тарал там барды: “Качыгар-р, андар-р, куштар-р!”.

Энгир кире берерде, ол өрө туруп, одузы жаар басты. Эне Тийин женил тынып ийеле айтты:

— Эмди тойо ажанып алыгар. Айла ойто ло јуулыгар. Куучын болор.

...Эне Тийин аттырып өлгөн нөкөрин эске алып, көзинин жажы

мелтиреп сананат: “Түниле кар жаар эмтир. Эртен мылтыкту неме ойто келер. Јаш карда изисти тапса, биске — өлүм. Нени эдер?” Учунда сүме таап күлүмзиренди. Балдары будактан будакка уламдап келерде, ончозын јартап берди.

Таңары јуукта тенгери ајаскан. Эбиреде ап-апагаш. Торт ло чөрчөктө неме ошкош... Тийиндер жерге түжүп келзе, бир де чийе тарткан ис јок. Энези балдарын баштап, капчал кобыга келди. Таңыш өгүс Айунын ичегенинин оозына келеле шымыранды:

— Слер бого сыкыгар. Мен ичегенге кирип, өрөкөнлө куучындажып көрөйин. Јакшы, јалакай Айу болгон эди, байла, чыгара сүрбес.

Кирип барза, өрөкөн сыр уйкуда. Тийин онын тумчугынын бажынан тырмап ийди.

— Сук-сук! Су-кадыгаар кандый, былар?

— Ма-аш — дейле, Айу сыңар көзин ачып ийди. — О-о, ойынчы Тийингеш! Не келдин?

— Ой, былар, аркага мылтыкту неме келеле, ончобысты кырып бараат! Эмди бисти истежип келер. Болужаар. Таңманы ныкып көрзөөр.

— Мылтыгы јаан, узун эмтир бе? Ой-ой, ондый немеле канайып уружар. Октоң јаан јеткер бар ба?

Тийин оны токынадып, тапкан сүмезин јартады:

— Слер кетеп јадаар. Ол бисти истеп, ичегенин оозына базып келер. Бис ол туку мөштин бажынан “сук-сук” деп табыштанып ийерис. Таңма сан өрө канкас ла этсе, слер калып барала, мылтыгын ушта согуп алаар.

Айу жакшы сүмеге сүүнди.

Айры-Бут аркага сары таңла келди. Карда истерди көрүп сананат: “Күлүктөр колдо! Олор јангыс агашка чыккан!” Бир көндөй жерге једип ле келерде, тийиндердин сукулдашканы угулды. Сан өрө көрөйин ле деерде, Айу “корт” эдип, мылтыгын блаап алды. Оны јанында агашка сый соқты. Онон браконьер-шокчылды јыга басты. Ныкыш-уужаш, күреш-тартыш, багырыш эмес багырыш.

Тийиндер мантажып келзе, өгүс Айу ичегенинин оозында бели чөкпөндөп каткырып отурды.

— Ан-куштын амырын үскен күлүк үлүзин алды ла. Килеп, божодып ийдим. Санаазы кирер болор бо! — деп, Айу айтты.

Тийингештер көрзө, кобыны төмөн казалап барган истер јатты.

ТАҢКЫЧЫ КОЙОНОК

Бир катап кичинек Койонок ойноп жүрөлө, ажунын жолунан калта тап алды. Ичинде — узун соргуулду канза, серенке ле танкы. Энчикпес күлүк төнөштин үстине отурып, будын чалый тееп, танкылай бербей кайтты. Бурт ла бурт. Койонок оозын орбойтып үрерде, санг өрө чаңкыр көлөсөлөр ээчий-деечий айла-нып чыгат. Анча-мынча болбой — баш айланыш. Эбиреде агаш-таш бијелешип тургандый. Койонок эзирип, бойын сананза, неден де бөкө. Жалтанар немези жок. Айуны да жыга тажып ийер күүндү. Ол буркурадып божойло, калтазын жадыктын алдына жажырды. Эне-адазына айтпас, көргүспес. Онон кокпон-кокпон эдип, арканы төмөн мантады. Жолыккан ла ан-кушты шоодып, не деп айтпайт деер. Угарга да уятту.

Ол ло болды... Койонок энезиненг ойноорго суранып алала, туйка-а келип танкылайт ла. Сарбак сагалы ла барбандаачы он табажы көрүш те жок — корон-сары. База бир жаман неме — ол арканын ару кейин кирлеп жат. Андар тайганы жытаза, өткүрө танкызу. Ачу жытка чыдашпай, кезиктери бу арканан качар да күүндү. Айу өрөкөн эзинди тамаштарыла аймаштап жытайла арбанат:

— Фу-фу! Ару кейди кандый танма кирлеп туру! Учкан, байла, колыма кирер болбойын!

Койонок нажыларыла ойноорго сананза, озор жууктабас. Керек десе энези де койдонбой барды.

“Балам, бу жыдын кандый санг башка. Нени жип турун?” деп сураза, “Эне, мен жыды жаман саска түшкөм” деп, жык ла төгүндөп ийер.

Учы-учында Койоноктын тумчугы артап, жыт та сеспей барган. Оны кетешип турган Бөрүни, Түлкүни алдында ыраагынан ла билип ийетен эди. Бооро ол амырап жаткан Борсыктын чаңмак мандайына баскан. Борсык чочыйла, болгонбос танманын будын майчыйта тиштеп ийген. А эмди кырдын кызыл Түлкүзине карын жакшы. Ол танкычы күлүкти жыдынан ла таап алар.

...Түлкү Койонокты жууктадып алала, чурап ла келди! “Чыйык-чыйык!” эткен табыш тен аайы-бажы жок. Арка торт ло жарыла бер-

гедий. Бу ла тушта Айу кыскачак буттарыла байбандап жүгүрүп жетпей кайтты. Түлкүни жастыра-мыстыра тажыды. Сүмелү күлүк сурт ла эдип калды. Айу Койоноктын кулагынан тудала, өрө көдүрди. Канайып ла тырландаза, айрылар арга жок. Өрөкөн онын мандайына тырмагыла эки-үч катап чертип, чала јескинип шылады:

— Фу-фу! Итата-ай! Ару кейлү алтайды бу учкан јаарзыдып турган эмтир. Мынын тыныжынын жыдузын! Сен нени жип жадын, айт!

Койонок оозын ачып ийерде, корсок тиштери танкыга сап ла сары. Кенейте батканын жыды салт этти. Айунын тумчугы кычып, аскыра берди. Күүни булгалды. “Ө-өк, ө-өк” деп, кузуп ийди. Өрөкөн таралжый да берди. Койонок десе кулактары үзүлип баратканын сезип айтты:

— Ол неме... Жадыктын алдында.

...Айу жаан-жаан алтап, Койонокты ээчий басты. Кодорып берген калтаны ала койды. Оны жытап ийеле, аскырышка арай талбады. Көзинин жажын табажыла арчыйла сурады:

— Мынын ичинде не бар? Корон бо айса не?!

Койонок канза чыгарып, эки жаагы копылдап, тыркырап, танкы асты. Чап-чаңкыр ыш санг өрө чөйилди. Айу “Ой-ой, мааш-мааш!” дейле, бир алтам кайра талтас этти. Койон оны көрүп, оморкоп унчукты:

— Слер, жаан ан, менин чыдуумга чыдабас кайттыгар? Кайда, канзаны тудугар, тартыгар!

Койонок катап-катап соорып, тегерик ышты санг өрө божодып, кийнинен ары узак ајыктап отурат. Айу десе оны шиндеп, жаан бажын јайкап кайкайт. Онон ол канзаны алала, жаан-жаан соорып ийди. Баш ла бол! Өрөкөннин тыныжы кыскарып, бажы айланды. Јерге јайбас эдип отура түшти. Кузуп, жүк арайдан ондонып келзе, Койонок јогыла. Айу ачынып, калтаны јырта тартала, мергедеп ийди.

— Акыр, учкан, танкызу жыдыннан таап аларым! Ару кейимди јаарзыдарга бербезим. Акыр ла, учкан!

КҮЛҮМҖИ

“Јас келди, јас келди!” — Јижиней дейтен кушкаш ак-јарыкка јар этти. Өскүзек деп оого-ош чымалы ойгоно чарчады. Ончозынан озо уйазынан јорголоп чыкты. Санг өрө көрзө, чап-чанкыр! Айландыра ајыктаза, јап-јажыл! Тенгериде тегерик чырайлу Күн! Ол кичинек чымалыга имдеп, күлүмзиренип туру. Мындый кару күлүмји јер үстинде бар эмеш пе?! өскүзек ого јажыркап, көзин јумуп, бир эмеш јатты.

Кичинек чымалы Јасты ла Күнди баштап ла көргөни бу. Мындый телекей бар деп, ол качан да билбеген. Кейдин арузын, јыдынын јажылын! Көпөгөш кандыктар көк јалбышту. “Мындый жараштын учы јок, учы јок!” деп, кушкаштар эткилейт.

Өскүзек мындый кайкалды көрбөгөни јолду. Не дезе, ол күскиде јаш болгон. Оны чымалылар јылу уйага кийдирип, кыжыла чыдадып салган. Онон Өскүзек деп адап койгон. Уйда башчы, канатту кара чымалы оны тын сүүген. Күлүмјизи де јакшы-ы! Је бу Күннин күлүмјизине арай ла јетпес. Бастыра чымалылар ого кару. Је күлүмјилери башка-башка. Кезиктеринин килемјилү-ү, бирүзинин кунукчылду-у эмезе кандый да јажытту-у. Күдү-реш, јоон чымалынын күлүмјизи өчөгөндү-ү. Кичинек неме деп тургандый. Андый да болзо, Өскүзекти кем де јаман көрбөгөн.

Је бу Күннин күлүмјизинен артыгы бар ба?! Бир катап канатту ойгор чымалынан ол керегинде сураарда айткан:

— Балам, јүрүмде тогузон јети бүдүм күлүмји бар. Чыдазан, омордын јаман-јакшызын билип аларын. Је эненин күлүмјизи ончозынан артык.

Өскүзек арык, чичке кол-буттарлу. Бойы эрке-е неме. Көстөри топ-тосток. Тийишкен танманы ачу-у эде тиштеп те ийер. Беличегин кезе курчанып алган. Узун кабакту. Ол јол табарга керектү.

Өскүзек чек ойгонып келди. Көрзө, чымалылар уйанан чыгала, кыймыражып туру. Олор Күнге ле Јаска коркышту сүүнгилейт.

Өскүзек “эне” деген сөс угуп ийди, эди-каны јылый түшти. Ол бойында сананды: “А менин эне-адам кайда?”

Уйанын оозында тайагын тайанып, күнзеп отурган эн карган чымалынан сурады:

— Былар, менин эне-адам кайда?

Үргүлеп отурган өрөкөн сагалын сыймап айтты:

— О-о, балам, былтыр күскиде бу аркада өрт болгон. Сен — јаш, нени билерин. Кандый да шалыр кижинин одузынан өрт чыккан. Адаг — јалтанбас эр. Ол көп чымалыны аргадап, бойы күйүп калган. А шыркалу эненди јуугында уйага апарып салганыс. Ондо эмчи чымалы бар. Јазылза, јаскыда јанып келеечи болгон эди.

Өскүзек мыны угала, јүреги чек ле токынабай барды.

Эртен тура ол уйанан эн озо чыкты. Јалбрактардын алдыла јорголоп, энезин бедиреп барды. Бир эмеш асты. Јолой јажыл-көк тонду Ат-Конгыска туштады. Күлүк кату мойнын кыјырада толгоп, кожондоп туру. Чымалыны көрүп, чала өчөгөндү күлүмзиренип сурады:

— Мындый кичинек неме кайда бараадын?

— Энеме — деп, Өскүзек айтты.

— А ол кайда?

— Өзөктө. Јолын таппай турум.

Конгыс санг өрө учуп чыкты. Онон ойто јерге коноло айтты:

— Чип-чике төмөн бар.

Өскүзек барды ла барды. База ла асты. Бир эмеш ыйлап та ийген. Јалбракка чыгып, чичке колдорыла көзинин јажын арчып отурза, “Чырып-чырып, не чынгырып турун?” деп, кем де сурады. Санг өрө көрзө, комыргайдын бажында күдүреш неме. Кыјыгынга тийер эде күлүмзиренип туру ошкош. Өскүзектин кыртыжына тийди.

— Не кижини јабыс көрүп јадын?!

— Калак, чугулданба. Сеге килеп, ичим чым эткен. Адым — Аспан.

— Аспан, онон чымалынын уйазы көрүнөт пе? — деп, чымалы токынап сурады.

— А-а, ол туку өзөктө јадыры. Кобыны төмөн бар.

Өскүзек быянын айдала, јорголоды ла јорголоды. Суучак агып јат. Мыны канайып кечер? Ары-бери мантады, кечү јок. Ыйлаарга јазанып ла јүрерде, канады чололу неме учурады.

— Сен кем? — чымалы сурады.

— Көбөлөк. Нени бедиреп турун?

— Энеме бараадырым. Сууны кечирип салзан.

ЖАРГАНАТ

— Белиме отур. Жыгылдын, бек тудун.

Ол учуп чыкты. Мынанг ончозы көрүне берди. Ыраак жокто — кыймыраган уйа. Көбөлөк жерге конуп унчукты:

— Түш. Мынанг ары жойу жеде берерин. Жакшы болзын!

Өскүзөк жалбрактардын алдыла жорголоды ла жорголоды. Аштай-ла, ичин кезе курчанып ийди. Бир эмеш амырап отурды. Бат, кандый да эне чымалы келип жат! Ол жууктап, оны жыткараала, ыйламзырап сурады:

— Кайдаар барып жадын, балам?

— Энеме. Адам былтыр өрткө күйген. Энем өскө уйдаа эмденип жат дешкен. Оны табарга болужаар, былар — деп, Өскүзөк жайнаганду сурады.

Жаан чымалы мыны угала, та не боло берт! Ол Өскүзөкти окшойт, бирде ыйлайт, бирде каткырат. Көстөринин жажы жылу-у, кару-у! Айткан сөзи жагыс ла бу: “Баламды, баламды!” Өскүзөк онын көстөрүн, ый өткүрө күлүмжизин көрөлө, жажыркай бергенин билбей калды. Айтканы жагыс ла “Энем, энем!” Сезимненг жаан не бар!

Эне чымалы көзинин жажын арчып айтты:

— Балам, сенин энең мен! Жанып отурым, жазылып калдым!

Өскүзөк энезине жапшынып айдат: “Энем, энем!” Энезинин күлүмжизин лаптап көрөрдө, торт ло Күнге түнгей! Күн ле Эненин күлүмжизинен жалакай жер үстинде не бар? Же Эненин энг артык ош-кош! Өскүзөк мыны жагыс ондогон.

Ол энезиле јединижип, төрөл уйазына кожондоп туруп, жанып ийди.

Жарганат жаргак ошкош кара канатту. Ол талырап учуп келзе, Какай балдарына та нени де куучындайт. Жарганат жарга жапшынала угуп турза, Какай айдат:

— Бошпонокторым, бистинг жыл түгенди. А бу 1984 жыл — Чычкан. Ол — он эки жылдын бажы.

— Ол кичинек, ненинг учун ончозынанг озо? — Чоокыр белдү балазы сурады.

— Озо чакта тындулар жуун эдип, он эки жылды үлешкен. Он бир тындуга жылды бергилеп, калганчы жылды кемге берерин билгилебей турды. Оны кемнинг адыла адаар дежерде, Төө менин деген. “Бистинг биледе карындаштар төөдөн көп, жыл менин болор учурлу” деп, Чычкан киришкен. Блааш-тартыш тынгыган. Учунда Төө лө Чычкан маргышсын дешти. Кем Күнди озо көрзө, ол он эки жылдын бажына турар.

Түн кирип, экү таң адарын сакый берген. Узун мойынду Төө күнчыгыш жаар баштана жадып ийди. Чычкан онын өркөжине чыгала, күнбадышты кетей берди. Таңдакталып таң атты. Жаан удабай Чычканнын чичке кыйгызы угулды:

— Күнди көрүп ийдим! Ол туку!

Аңдар онын уулап көргүскен туузы жаар көрдилер. Чындап та, туунын бажына Күннинг чогы чарчап калтыр. Төө ачынганына Чычканды балбара тепсеерге умзанды. Же кайдан, куйругы тырлас эдип, онызы ичегенге кире конды.

“Маргаан алганы учун, он экинчи жыл Чычкан болзын” деп, тындулар јөп чыгарды. Анайып Чычкан он эки жылдын тоозына кирген.

— Эне, Улуу ла Мечин дегени не? — Энг кичинеге соныркады.

— Улуу — үч башту келескен кептү тынду. Ол учуп јүрер неме деп, чөрчөктө айдылат. Мечин — ол кижикийик. Кижикийиктен бүткен. Онынг учун озор кижиге жакыптыр: “Кижикийиктен бүткенг учун, Мечин жылга кирерин. Сен ончозынанг ийделү ле санаалу. Жылдардын турган аайын ундыба. Кандый аннынг жылында чыкканг, оны тооп јүр. Чебер, жалакай болзон, ан-куштынг угы үзүлбес. Ар-бүткен артабас”. Кижикийиктен ойгор жакылтаны жарадып, чебер болорго, черт сөзин берген.

Какайдын куучынын угуп, Жарганат бойында сананды: “Мен

ЧЫККАН КҮНИНДЕ

кандый жылга кирерим? А-а, чычкан эмезим бе? Ого бүдүш-бажым туней. Кулагым жаан, көстөрүм суркурап турар, үним сыйтылдап турар. Сагалымнын, тиштеримнин башказы жок. Акыр, Чычканга баратам”.

Жарганат Чычканга канадын кымынып, жорголоп жетти. Араай-жобош сыйтылдап ийди:

— Карындаш, бу 1984 жыл бистин жылыс турбай! Арай ундып салбадым.

Чычкан унчукпай санана берди. Онон айтты:

— Онызы чын. Же сен чычкан эмезин. Бисти керткиндер деп, жамандап жүредин. Учар куш болуп, мактанып туразын. Жок, жылыма кошпозым сени. Эки жүстүлөр керек жок.

Жарганат ачынып, Такаага учуп жетти. Канадын талбынып унчукты:

— Эжебис, мени жылынга кожуп ал!

Такаа оны сынгар көзиле олдоп-солдоп узак аяктайт. Онон “го-го, ка-ка!” эде каткырып айтты:

— Такаа канатту да болзо, учпас неме деп, улай ла шоодып жадын. Балам оорый берерде, учуп барала, аржан суу экелип бер деп айбылагам. “Мен куш эмезим, ан” деген. Жылыма алып болбозым, ачынба.

Жарганат колын жагып ийеле, Барга комыдап келди:

— Мен андарга туней. Жылаарга кожуп алаар. Киске уктулар мени сүүп жат. Слерге карындаш болойын деп.

Бар белин кертейтип, эстеп сурады:

— Качан да мен андарымнан калан жуурымда, элчиме айтканын санаанга кирет пе?

— Жок, өрөкөн! Не дегем? — Жарганат удур сурады.

— Мен ан эмезим, куш деген. Калан бербей, жалбас уча берген.

Жарганат жаан тынала, жарга учуп келди. Он эки жылды тиштери кажан-кажан эдип тоолоды: Чычкан жыл, Уй жыл, Бар жыл, Койон жыл, Улуу жыл, Жылан жыл, Ат жыл, Кой жыл, Мечин жыл, Такаа жыл, Ийт жыл, Какай жыл.

Олордын кажызына да кирбезин билип, бойын токынадып сананды: “Мен эмес болзом, бу жарды кем тудар эди?” Онон жарга там жапшына берди.

Чычкан күни једип келерде, Койон оны жазап темдектеер деп шүүди. “Айылдаш андарды алдырар. Күндүчи болгонымды билгилезин. Кортык деп, база айдыжып көрзин. Јол кетеечилерди өнөтийин кычырар”. Ол сыр манла учурлу күнге белетене берди. Өлөң-чөптөң тамзык курсак жазайт.

Бат, таң атты! Јер-тенгери суркурап тургандый! Јүрекке батпас сүүнчи! Койоннын чычкан күни! Ол арка-тууны эбиреде мантап, жар этти:

Койоннын чычкан күнине
Капшай, андар, келигер!
Кангыл мөштинг төзине
Кыйышпай бүгүн жуулыгар!

Андар бирден-бирден жуулат. Айу өрөкөн айбас-уйбас базып, алкап айтты:

— Јүс јаш јажа, жүгүрүк бол!

Јаан удабай, Түлкү жылбындап жетти. Ол көстөрүн јумат, чичке кертек тумчугы мырындайт. Койоннын күндүзүн јыткарып жыпылдады:

Өлөң-чөп јибейтем,
Өчөп жүрген болтырын!
Эт јиирге сүүнгем,
Эмди ол — сен эмтирин!
Эмеш јыргап алгайын,
Энирге јетире сакыырым,
Кожондо ло, майчыгым!

Койон оны угала сананды: “Күүнзектин күүнүн билбес таңма”.

Айу тайанын јиилегинен эткен суузынды ичип отурды. Балтырганнан, көжнөдөң жазаган курсакты тырмагыла алып амзап, “Ы-ы, кандый амтанду-у!” дейт. Јаан да, бөкө дө болзо, токыналу өрөкөн эмтир. Чала айры бутту кижиге туней. Койон оны жуук

жанынан жангы ла көргөни бу. Ол Койоннын ары-бери буландап, эки кулагы сертендеп отурганын көрөлө, күнүрүүш үниле унчукты:

— Тырмакча бойың “мен, мен” деп мактанарыңды токтот. Угарга да уйатту. Ол отурган сары-жеерен Түлкүдий немелерге жем болуп калдын.

Түлкү ол дөөн кылчас та этпейт. Айу мынайда куучындап, мешкеден жип көрди. Онон ойто ло “Ы-ы-ы, тилиң ажар тату эмтир” дейле, кызылгаттан эдилген суузынды амзайт.

Анча-мынча болбой, ичи арказына жаба каткан Бөрү жеде конды. Көстөринин соогы коркышту. Тиштери “тарс-тарс” этти:

— Күндүү-күрееге келдим. Не бар, сал. А-а, Айу агам мында турбай!

Койон тыркырап, аш-курсагын тепшиге салып берди. Бөрү он-чозын жыткарып көрөлө, кизирт этти:

— Өлөн-чөп жибейтем. Эт-жуун кайда?

Койон суудагы тал чылап тыркырады, эки жаагы копылдап айтты:

— Былар, мен — эттин-канның жыдынан жалтанар кижги. Оны кайдан алайын? Казыр ан эмезим...

— Же андый болзо, сен бойың меге закуска эмтиринг!

Койон онын учурын ондободы. Көөркий эпжоксына берди. “Бөрү бу таныш эмес сөсти кемнен үренди не?” деп сананала, ары-бери көрди.

Араайынан тындаланып отурган Айу туруп чыкты.

— Немениң аайын билип, Койонго куру келбеген эдим. Келип жадала, туку мөштин кийнине неме салып койгом... — Ол талтандап барала, эт жүктенип экелди. — Койонго болуш болзын. Азу тиштүлөр мынан амзап отургай. Меге мөт керек деп, уйалбай канай айдар.

Бөрүнин, Түлкүнин, Шүлүзинин, Жеекеннин санаазы жарый түжүп, ажана бергиледи.

Удабады, Сыгын, Элик, Булан, Чычкан ла бир үүр койондор аркадан ээчижип чыктылар. Азу тиштүлөр жыргап жадарда, тура түштилер. Кем билер, айса Койон өнөтийин оларды жидирерге кычырган.

Айу жайзан андарды көрүп ийеле кыйгырды:

— О-о, бери базаар ла, туйгакту, мүүстү айылдаштар! Не жалтаныш бу? Азу тиштүлөр мениң колымда!

Олор корко-корко, жууктагылады. Койон айылчыларын тату өлөн-чөплө күндүлейт. Бойы сүүнгенине ары — сурт, бери — сурт.

Булан эскиндий мүүзине энг чокту буланат деп чечектер экелген эмтир. Элик — арканын от-жалбыштый чейнезин. Чычкан — жонжолойдын тазылынан тискен жинжи. Сыгын от-өлөн лө алтын-тазыл туттуруп, “Мыны жизен, чыйрак, омок болорын” деди.

Жыргал көндүкти. Мында кандый үндер жок деер. Сыгын амыргы тартат. Түлкү куйругыла фокус-илби көргүзөт. “У-у-у” деп, Бөрү шоорлойт. Шүлүзин койу мыркылдап кайлайт. Булан курч туйгактарыла “чыт-чыт” эдип, сан башка бије баштайт. Элик эдискилейт. Чычкан “сы-ыйт, сы-ыйт” эттире икили ойнойт.

Күндүү-күрее чылай берерде, Айу айтты:

— Азу тишти арсайтып жүрбейли! Эмыр-энчү, эптү болзоос, жүрүм улалар. Койон ак-чек санаалу болтыр. Бисти нажылар деп, чыккан күнине кычырганына быян болзын!

Андар алкыштарын айдып, амыр-энчү таркай бергиледи. Айу белин жүктенип, арка жаар күүни жакшы сала берген.

КӨБӨЛӨК

Күүктин үнин угала, жаланда чечектер кирбиктерин ачып кийдилер. Кандый өңдүзи жок деер! Тоолоп то болбозын. Он-чозы сүүнип каткырыжат. Жер-тенери бастыра бойы күлүмжи.

Шак бу өйдө Солонгы деп кызычак чечектеп жүрди. Онын чамчазы жүзүн-жүүр чололу. А колында кызыл, көк, ак, сары, оошкы чечектер. Бойы араайынан кожондойт.

Бу тушта ого ак көбөлөк учуп келди. Кожо ойноор күүндү. Оны айландыра учат, жардына конот, талбан-талбан эдет. Же Солонгы ого ажару этпейт. Чала ачымчылу-у...

Көбөлөк сананат: “Акыр, мен озо баштап бу кызычак ошкоч чололу болойын. Ол тушта мениле ойноор”.

Күн-Каагы деп чечекке учуп келеле айтты:

Күн-Каагы, Күн-Каагы,
Күн сүрлү көөркий,
Чалып турган жаражың
Чедиргентип күйгендий.
Сүт ошкоч канадыма
Сүртүп берзен өнгинен.

Күн-Каајы жалакай сөстөргө тынг сүүнди. Бажын энгип, онын канаттарына кызыл чингери салды. “Жараш бол, Көбөлөк” деди.

Көбөлөк жеңил учуп, Көк-Таманга жетти. Жабыс бажырып сурады:

Көк жалбыштый Көк-Таман,
Жараш жыдын жайылган.
Сүрлү жараш өнгинен
Сүртүп берзен эмештен.

Көк-Таман бу алкышка торт ло мелирей берди. “Жажына жараш жүр!” дейле, канаттарына көк-чанкыр чололор журады.

Көбөлөк Сары Чечекке келеле, талбынып кожондооды:

Айдын сары чогындый,
Алтайыстын кызы сен.
Тилин кожо ашкадый,
Тату, сур мөттү сен.
Алтын кептү өнгинен
Меге берзен кысканбай.

Сары Чечек сүреен сүүнди. Суркурап-мызылдап, канаттарга сап-сары кулжалар сырыды.

Көбөлөк мынайда Буланат, Чейне, Ай-Тана, Күн-Келди деп чечектерге айылдап жүрген. Эмди оны танып та болбос. Жара-аш!

Кызычакка барар керек... Кенейте кап-кара Коңыс ичегеннен чыга коңды. Кабыкту мойнын кыырада толгоп, чыкырууш үниле айтты:

Бата-а, Көбөлөк, сени көрүш жок,
Бастыра бойын чоп-чоокыр!
Канаттарын арчы, кыр!

Мөш кыйгырды: “Ого бүтпе! Ого бүтпе!”

Тенгериден энгилп, суу ичип жаткан жүзүн-башка сырымду Солонгы оны жөмөди: “Жаңыс өң кунукчыл, жабарлашпай өңдөр бириксин!”

Ончозын тындап турган бастыра бойы кызыл марал Туу унчукты: “Жарашты жайагар, балдар. Жараш жокко жүрүм жок”.

Ойгор Туунун айтканын угала, агаштар жалбрактарыла колчабыжу эттилер.

Кичинек Көбөлөк ончозын угуп, көпти билип алган. Солонгы деп байагы кызычакка мендеди. Жолой жараш жүндү кандый кушкаштар жолыкпады деер!

Кызычак Көбөлөкти көрөлө, тынг сүүнди, алакадарын чабынып кожондооды:

Канаттары чололу,
Кайу, жеңил учушту
Кандый жараш Көбөлөк!
Кайда, кожо ойнойлык!

Тенгериге чыгала,
Талбып-талбып бијеле.
Канаттарын чололу,
Канча жүзүн ол өңдү.

Качпа, качпа, Көбөлөк,
Кайда, кожо ойнойлык.
Кара көстү Көбөлөк,
Кару наҗы бололык.

Жаланда кандый бүдүмдү чечектер жок деер! Олор бир биледе. Кызычак ла Көбөлөк сүрүжип, ойноп жүрүлөр.

Жоргой Кыдыев
(1933-2004)

Жоргой Меденович Кыдыев 1933 жылда күчүргөн айдын 12-чи күнинде Ондой аймактын Короты журтында чыккан. Үредүчилер белетеер училищени божодып, амыралтага жетире төрөл жеринде үредүчи болуп иштеген. Ол балдарга, үредүге учурлалган көп жараш үлгерлер чүмдеген. Олор газеттерде, альманах-журналдарда, өмөлик жуунтыларда жаантайын жарлалатан.

Жоргой Кыдыев — «Солонгылу тууларда» (1975), «Жүрүмнин чанкыр чечектери» (1980), «Бистин таныштары» (1982), «Сары бүрлер» (1993), «Чоокыр телекей» (2003) ле өскө дө жуунтылардын авторы.

Ж.М. Кыдыев 1996 ж. ала Россиянын бичиичилер Бирлигинин члени болгон.

МУНҢ ЖЫЛДАРГА ИЙГЕН БИЧИК

Суунын жарадында жар-жаак куучын кидим ле өдүп турган туш болгон. Кыжырт-кыжырт эткен табыш, “и-и-йих!” деген үндер де угулат. Кезикте кем де чочко чылап “мыш” эдет.

— Эй, баатырлар, согононы сууга булгайла жизеер, тен ачу жо-ок, жымжа-ак — деп, Паслей уулдарды көкидип ле турды.

— Моркопко кожуп жизе тату-у — деп, Айдыш мекеленет.

— Слер, күлүктөр, база ла Тырышкина Марусянын маалазына табару эткен турбайаар, а? — деп, Арана чала сезинип сурады.

— Орус укту баатыр, Тырышкин Миша-Мишек, бойы бисти күндүлөп жат. Ол эмди адазынын биноклин экелерге барган. Бу жорыкта баатырларга бинокль керек болор — деп, Айдыш баатыр согоно ло моркопты бајырада чайнап ла турды.

— Слер, баатырлар, ыраак жорыктаарга турган улус па? Бисти кожо аларыгар ба? — деп, Арананын үүрези, Сара, жылбиркеп чыкты.

— Ол туку союкты көрүп турыгар ба? Анда төөлөстөрдин озогы туштагы мүргүүли туруп жат. Оны шиндеп көрөр керек — деп, баатыр Паслей тынзынган аясту жартады. — А слерди алатан ба, жок по, онызын баатырлардын жааны Мишектен сурагар.

Мен — Чатпаков Эркин, Иркитов Паслей, Тырышкин Миша-Мишек, Мандаев Айдыш бойлорыска “баатырлар” деп ат аданып алганыс. Мишанын адазы — алтай, энези орус киж. Же ол суалтайлап куучындаарга, тен талдама.

Удабай баатырлардын жааны, Мишек, ийни ажыра бинокль жүктенген, колтыгынын алдында же ле деген болчок капыста кыстанып алган жетти.

— Бу баатырларга ийде-күч кожотон курсак болор. А бу “суулу көстөр” бого не келген? Төөлөстөрдин мүргүүлине апарып, мүргүдип ийеектер бе, баатырлар? — деп, баш баатыр Мишек каткырат.

— Же-же, мактанышпагар төгүнеле. Чий капыста жийле ичеер оорыза, мүргүүл болор слерге! Бис ол союкко канча катап чыкканыс. Анда солун ла неме жок. Онызын бойоор көрөрөөр — деп, Арана черкейт.

— Ол сойокто бис база канча катап болгоныс. Же бүгүн бис бир ле неме эдерге барып жадыс — деп, мен Мишек жаар көрдим.

Мишек меге сүмелү көрөлө, ус сабарын санг өрө көдүрди:

— Ол — жажыт. Бу жажыт жүс эмезе мунг жылдардын бажында ачылар.

Кыстардын көстөрине жилбү, сурак, кайкал толуп, оосторун ачып, Мишек жаар эки ле көс көрүп турдылар.

— Жүс, мунг жылдар... Ол тен... Ол кире узак кижиге жүрер бе? Кереге жок кускун үч жүс жыл жүрер деп уккам. Бу не аайлу узак ой?! Кижиге ол кирези жүретен болзо! — деп, Арана өкпөөрип айтты.

— Улус ол киреден жаш жажаар болзо, жердин үстине батпас, аш-курсак та жетпес эмей. Улус өлүп жат, олардын ордына жагыдан улус өзүп жат. Көр дө, ол Пушкин, Лермонтов качан чыккан, качан өлгөн? Эмди бис жүрүп жадыс. Бистинг кийнисте канча-канча үйелер келер. Жүрүмнинг учы жок неме. Бу мүргүүлдө кандый төлөстөр мүргүген? Оны жагыс история билер — деп, Паслей ол тушта биске кичинек лекция кычырган эди.

Онын аказы школдо — историк.

— Слердинг нени эдерге турганаарды биске билерге жараар ба? — деп, Сара Мишектенг жилбиркеп сурады.

— Слер озо баштап үлдүниг мизине чертенер учурлу. Ол тушта жажытты слерге ачарыс.

— Бис тен көрмөстинг де мүүзине чертенерге белен — деп, кыстар сүүнгилей берди.

Мишек эски сопоктынг кончынанг көктөгөн кыннанг агаш үлдүзин ушта тартып, көдүрингилү үниле жакыды:

— Баатырлар, ончогор үлдүгерди чертенишке белетегер. Черт беретен, оног баатырлардынг чындык сыйындары болотон кыстар менин айтканымды угуп, жакылтамды бүдүригер.

Мен, Айдыш ла Паслей агаш үлдүбисти кеден кындардан чупча тарткылап, төжиске жаба тудуп ийдис. Кыстар, Мишектинг жакылтазы аайынча, баатырлардынг алдына сол тизеге чөгөдөй түштилер.

Мишек агаш үлдүзин кыстар жаар түрген уулады:

— Бойыгардынг өбөкөгөрдиге ле адыгарды айдып, мени ээчий айдыгар. Мен... үлдүниг мизине чертенип турум: баатырлардынг жакылталарын ак-чек бүдүрерим, оларго мунг жылдарга болужарым,

канду жууларда шыркалатса, өлбөс эдип эмдеерим. Жажытту керектерин кемге де айтпазым. Бу чертти бүдүрбезем, баатырлар мени токтопкойло, үлдүлериле он катап мойнымды жыжала, баатыр нажылыктанг чыгара сүрүп ийзин. Кийү-ү-кик! Кийү-ү-кик! Кийү-ү-кик!

Кыстар баатырлардынг агаш үлдүлерин окшоп, мистерин жалады. Мишекке бу да жаң ас болды ошкош. Ол Арана ла Сарага болчок чий капыстанынг эки жаан жалбрагын жидирди, учында эки кош ууштанг суу ичирди.

— Бис эмди мунг жыл жүрерис дезенг, Арана? — деп, Сара ойноп айтты. — А ол «Кийү-ү-кик!» дегени не сөс болотонг?

— Ол баатырлардынг кычыру сөзи болор. Бистинг черүлер — «Ура-а!», жопондор дезе «Банзуй!» деп кийгырып жадылар — деп, Паслей жартады.

Удабай бис Мүргүүлдү-Сойоктынг бажына чыгып келдис. Бу сойокто мангыр, көжнө толтыра өзөт. Карган улустар бу сойокты “Байлу, ого чыгарга жарабас” дежетен. Ондө таштардан төрткырлап салган чогынты бар. Ананг эки айры агаш санг өрө барган. Ол агаштынг тал-ортозында ак бөс буулап салган туратан. Ол бөс эмди жок — чирийле түжүп калган.

— Же эмди баатырлардынг жажыдын ачып жадыс. Биске эмди письмо бичийле, оны шилге сугуп, жырс ла эттире бөктөйлө, бу төрттолукту таштардынг алдына сугуп салар керек. Оны жүс эмезе мунг жылдардынг бажында кандый бир улус табала, соныркап кычырып, бис керегинде билгилеп алзын. Айса бистий балдар оны табар? Эмди ол письмого нени бичийтенин шүүжип көрөөктөр — деп, Миша жар этти. — Кемде кандый шүүлте бар, айдыгар. Чаазын, ручка, шил бисте бар.

Кызычактар ла уулчактар санангылай бердилер. Паслей бажын тырманат, Айдыш санг өрө көрөт, Арана ла Сара бой-бойына көрүжет. Мишек дезе ыраак-ыраак кырларды көрүп, теренг сананат. Учында мен бажымды тырманып, шүүлтемди жартадым:

— Мынайда бичизе кайдар: “Жакшылар ба, улустар! Слерге бис письмо бичип жадыс. Бис — төрт баатыр ла олардынг эки сыйны. Баатырлар: Тырышкин Миша-Мишек — тодош сөөктү, Мандаев Айдыш — кергил сөөктү, Иркитов Паслей — ирkit сөөктү, Чатпаков Эркин — майман сөөктү. Баатырлардынг сыйындары: Ороское-

ва Арана — сөөги ирkit, Калтарова Сара — сөөги чапты”. Же, оной арызын слер айдыгар.

— ”Баатырлар” деп сөсти “үренчиктер” деп сөслө солгыр керек. Бис чын баатырлар эмезис не. Ол тегин ле ойынчык ат болор. Письмоны бичиген числозын, жылын көргүзөр керек. Ончобыс кол салар учурлу. Кандый класста үренип турганысты база бичиир керек. Мун жылдардын бажында кычырган улуска ончозы јарт болзын, — Паслей јартады.

Эң ле учында баш баатыр, Мишек, чырайын эмеш соодып айтты:

— Мынайда бичииктер: “Јакшылар, ыраак улус! Бис слерге письмо бичип јадыс. Бис үренчиктер: Тырышкин Миша-Мишек, сап-сары уулчак болор. Адазы — алтай, энези — орус. Адазы аайынча сөөги тодош болор. Чатпаков Эркин — сөөги майман, сыны узун, арык уулчак. Мандаев Айдыш — сөөги кергил, көзи јаан, база сыр-сак уул. Ирkitов Паслей — сөөги ирkit, јатпак сынду, је сагышту күлүк. Уренчиктердин сыйындары: Ороскоева Арана — сөөги база ирkit, јатпанак сынду, јаан кара көстү, јараш кызычак. Калтарова Сара — чапты сөөктү, чачы кап-кара, семис, јараш кызычак. Бис ончобыс үчинчи класста үренгенис. Мынан да ары јаба үренерис. Бу сойокко 5 июньде 1983 жылда чыгып јүргенис”. Же, кемде база кандый кожолта бар? Јок болзо, мындый письмо јараар ба?

— Јараар, јараар! Сүреен јакшы письмо болды. Эмди оны ару чаазынга кем көчүрип бичиир? — деп, Паслей јакпырандап чыкты.

— Јараш бичиштү Арана бичизин. Оной бис ончобыс кол саларыс. Артканыгар бу бийик сойоктон Алтайысты айландыра ајыктап көрүгер. Мен дезе Аранага письмонын сөстөрин кычырып берерим — деп, Мишек јакарды.

Мен, Айдыш, Паслей, Сара айландыра ајыктап отурдыс. Сара бинокльден ыраак тууларды јууктада тарттырып көрөт. Төмөн өзөктө туралар, серенкенин кабындый, кичине-ек көрүнөт. Ыраакта учы-кыйузы јок каталышкан көк кырлар тизилип бараат. Урсулдын суузы тыйрык-мыйрык јалтырап јадат. Машиналар, кичинек конгыстардый, тракла түрген мантажат. Устибисте, ару кейде, телген айланат.

— Эй, келгиле бери! Кол салар керек.

Письмоны Мишек база катап нөкөрлөрине кычырып берди. Оной чичкечек эдип толгойло, чайдын јалтыркай чаазынына бек ороп, шилдин ичине салды. Шилди салапанла беш катап оройло, торко учукла јырса ла тагып ийди. Төрткырлап салган чогынты таштардын алдынан эки ташты кодорып ийдис. Мун жылдарга ийген письмоны онын алдына јажырып салдыс, кызыл бөсти мананы эдип, куу агашка бууладыс. Оной јергелей турала, “Кийү-ү-кик!” деп кыйгырып, агаш үлдүлерисле баш үстинче үч катап јангып ийдибис...

...Күн тал-түштең чик јок кыйа берген ой болгон. Бис, аштап калган улус, айылдарыс сайын јандыс. Мүргүүлдү-Сойокко чыкканысты, јолдо келеделе, кара текени мингенисти кемге де айтпас деп јөптөжип алдыс.

ЈААНАКТАР

Меге эмди он биринчи јаш барып јат. Карындажым, Айдар, менин койнымда “бырыксып” јадыры. Энем адамла кожо кинолоп барган. Јаанам оттын јанында чай шөлүредип отуры. Удабай эжик калт эдип, Тоодой јаанак кирди.

— Сен уккан эдин бе, Тодырай? Бу Мүргүүлдү-Сойок көкө лө түште табыштанып турган дежет не. Төөлөстөрдин јуртына кату түжеринин белгези болбой.

Тодырай — ол менин энемнин энези, менин јаанам болор. Јаанам јангы ла уккан кичи болуп, оп-соп түжер:

— Көк јарамас, бу канайып турган туу болотон? Туунын ээзи чугулданып турган турбай. Јанду немени не јандап салгылабас? Јаандар кайткан бу?

— Төөлөстөрдин јаандарынан кемдер арткан болотон? Тоолу ла јаан улус арткан турбай. Јаан ла дегени Јакар болор керек...

Мен јаанактардын куучынын угуп, арай ла каткырбай јаттым. “Туунын ээзи” бу ла орында јатканын јаанактар кайдан билетен эди.

— А бу Мүргүүлдү-Сойокто эки мүүзинде кыйралу кара теке јүргенин Бектирдин уулы, Адучы, көргөн дийт не — деп, јаанам Тоодойдон артпаска, база бир солунды кодорып ла чыкты.

Тоодой жаанак бастыра бойы жуурас-тыртас ла этти:

— Ол кулугур андап жүрген болбайсын. Байлу тууга не барган болотон?

Кара текенин мүүзінде “кыйра” — ол бистин кайыш курларыс болгонын мен тургуза ла билип ийдим. Керек мындый болгон: бис кырдан чур-чуманак түжеле, эжинип баштадыс. Көк кумакка жадып, менин бажыма баштак шүүлте кирди: талдардын төзінде тебеелеп жаткан уулакту эчкилерден кара текени тудала, минип көрөр. Бот ол ло тушта теке тудар деп турала, кайыш курларыс текенин мүүстеринде жүре берген. Эмди “кыйралу” теке көрөлө, Адучынын куды чыккан ла болбайсын. Паслейди теке кийнинен ары сүзерде, баш ажыра тонкос эдип калганын сананып, каткым келип жадала, уйуктап калтырым.

КЫДЫРАЙ-БООМЫ

Бистин журттын каргандары бу боомды “тургакту” боом дежетен. Бисти анаар божоткылабайтан. Je бисти тудуп алар арга бара ба? Ол керегинде Атраш өгөөн мынайда куучындайтан: “Алтай албаты озогы тушта өзөктөр, кобы-жиктер сайын журтаган. Ол өйлөрдө Алтайга кыдаттар, монголдор табарып туратан. Алтайларды тоноп, өлтүрип, кулга айдай беретендер. Бу ла журтап жаткан жеристе Кыдырай деп жокту кижиле журтаган эмтир. Андап минер сок жангыс жеерен атту, саап ичер чоокыр уйлу болгон. Кыдырай улай ла андап, алу-жөөжө таап, оны байларга аш-курсакка, эски-саскы тон-өдүккө толып жүретен кижиле болгон.

Бир катап ол андайла келерде, чадыр айылы жемирилип, оттын орды сооп калган болды. Ачу-коронго бастырган Кыдырай өштүлөрдүн кийнинен истежип барган. Эмегинен ле кызын тонокчылардан жайымдап алар деген шүүлте Кыдырайга амыр бербей турган.

Күрен күстин сыраңай бойында “Тонокчылар келип жат!” деген табыш алтайлардын ортозына түрген жайыла берди. Улус өштүлөрдөн тайга-ташка жажынып, кача бердилер. Жангыс ла Кыдырай өч алар деп шүүп алган. Кадын ичиле келген өштү боомло өдөр деп, ол билип турган. Артык јол јок. Кыдырайда көнгөй

мылтыктан өскө кандый да жуу-жепсел јок болгон. Кайалардын бажыла узун армакчы тартып, ого таштар чоккон. өштүлөр боомды өдүп ле јадарда, армакчынын бир учын кезип ийген. Чоккон таштар олјочылардын үстине күзүрөп-күркүрөп төгүле берген. Бойы көнгөй мылтыгыла өштүлөрдү адып турган.

Монголдордын кайучылары билдирбес јанынан Кыдырайды курчагылап ийген. Качып барар јер јок. өштүлөр маказынып кыйгырыжат: “Колго кир, кожонду жүрүм сыйлаарыс!” ...Калганчы окко јетире адыжып, Кыдырай каруу берген: “Кара кускундардын колына киргенче, кайран Алтайымда сөөгим калзын!” Онон ол бийик кайанан калып ийген эмтир. Онын божоткон таштары эмди де ол боомдо јаткылары. Боом Кыдырай-Боомы деп адалганы ол туру”.

Бу та чын болгон керек, та кеп куучын. Je боомнын үстинен көрзө, таштардын ортозында куу сөөктөр көрүнөт. Сыраңай ла јарт көрүнүп турганы — кижинин бажынын куу сөөги. Бат, ол куу башты чыгарып алар деп, бис јөптөжип алганыс. Маат јок, школго до керектү болор...

КУУ БАШ

Журттын учында Јонјолой-Кобызы деп чичке кобы бар. Јас келгенде, көк-тамандар эн ле озо мында көрүнөтөт. Кобынын оозында мун будакту карган тыт бар. Онын төзине деремненин балдары ойногылап туратан. Бис тыттын төзин “Штаб” деп адайтаныс.

Бир күн мен — Чатпаков Эркин, Тырышкин Миша-Мишек, Мандаев Айдыш, Иркитов Паслей, Ороскоева Арана ла Калтарова Сара “штабка” алдындагызынан эрте жуулып ийдис. Јуунда бир сурак турган: куу башты канайып өрө чыгарып алар?

— Кайанын бажында турган кайынга армакчы буулайла түжер керек — деп, Айдыш шүүлтезин јартады.

— Буунын учына үч айры јакорь буулаар керек. Ого иле соголо, чыгара тартып аларга јенгил — деп, Сара шүүлтезин кошты.

— Јок-јок, бууланым алала түжер керек. Айдыштын айтканы чын. Мен түжерим — деп, Паслей күлүк болгонын көргүзөргө, кайнап чыкты.

— Бууланала түжерге — јеткерлү. Кайа бийик, буу

ШАҢКЫ ЈААНАК ЛА КУУ БАШ

үзүлөрдөн айабас. Саранын айтканы чын. Якорьды эмиктен эдип албай, не бар анда. Арана ла Сара айылдарынан кийим илип турган буу экелзин. Бис эмиктен якорь эдерис — деп, башчы баатыр Мишек балдардын шүүлтезин угала айтты.

Күн жылып, өлөңдө чалын кургап турарда, бис Кыдырай-Боомына једе кондыс. Озо баштап кайанын үстинен куу башты карап көрдис. Ол ондо ло јатканча эмитир. Мишек кийим илетен буунын бир учына эмиктен эткен үч айры якорьды колбоп ийди. Бир учын Паслейге туттурды. Якорь таштын кыбында јаткан куу башка чек илинбей турган. Бис кайанын учына көңкөрө јадып алала, башты элижип-селижип “кармактап” турдыс. Учы-учында Паслейдин “есть!” деген сүүнчилү үни угулды. Ол бууны сан өрө чебер тартып турды. Је, бат, куу баш бу ла бистин алдыста. Ол кайанын кырына чыгып ла келерде, мен оны эки колло кап ла алдым. Сүүнгениске, “Кийү-ү-кик!” деп кыйгырып ийгенис. Баштын сөөктөри тын үрелбеген эмитир. Бис оны эбире тудуп, ончо јанынан шиндеп отурдыс. Онын тыйрык-мыйрык јиктери школдогызына тўнгей.

— Биологиянын кабинетинде эмди бөктү. Валентина Ивановна амырап, Москва барган. Ол келгенче, башты кайда да сугар керек — деп, башчы Мишек айтты.

— Туранын јабузынын алдына сугар. Јаңыс кемнин туразына апарар? — Сара шүүлтезин айтты.

— Башты мен аларым. Бистин погреб тере-ен, эжиги сомоқту. Баш онон качан да жылыйбас — деп, мен нөкөрлөрүмди бүдүмжиледим.

— Јок, ол јарабас. Таап алгылаар. Погребтен картошко эш чыгаргылап јат не. Куу башты көрзө, эненнин јүреги јарылып калар эмей — деп, Мишек менин сөзимди јаратпады.

— Башты меге беригер! Мен оны неге-неге оройло, кажаганга сугуп саларым. Јайгыда ары бир де неме кирбей јат — деп, Айдыш айтты.

— Чын, јайгыда кажаганга кандый да мал сукпай јат не. Башты Айдыш алзын — деп, Мишек јаратты.

Ол ло күн Айдыш башты таарга салала, кажаганга илип, эжикти јык ла бөктөди.

Айдыштын јааназы, Шаңкы, байланчан кижиге болгон. “Күн акырды ажа ла берзе, айылдан сүт, от чыгарбас, ала күнче тал-табыш көдүрбес, араай, јобош јүрер керек” деп, јаш улуска јакып јүрөтөн.

Шаңкы кажаганнын јанына базып келеле, эжиге јабылу турганын көрүп ийди. “Мыны кем бөктөгөн болотон? Јайгы кажаган ачык тургай ла, ичи кургаар не” деп сананала, эжикти кайра ачып салды. Онон “Акыр, мынын ичи кургады не?” деп, кажаганга кирди. Јаанак кажаганнын ичин эбире ајыктап көрзө, төрдөги толукта, эски таарда, нени де кадуга илип салган эмитир. “Бу таарга нени суккан болотон?” деп, таарды тыш јанынан сабарларыла сыймады. Колына кандый да кату неме тудулды. Өрөкөннин соныркажы там кайнап чыкты. Ол озо баштап таарды түбинен тудала, кактап ийерге сананган. “Акыр, мында оодыла беретен немези бар болбозын” деп, токтой берди. Учын да таарга колун сугуп, онон болчок куу неме чыгарып келди. “Бу не атазы болотон? Көзим јетпей турганын. Бу Айдыштын тепкилеп туратан ботпол деп немези болбос по? Је ол кара өңдү болгон опкош эт. Ол оны бого не сугатан? Мыны јарыкка апарып көрбөөнчө, таныбайтан эмитирим”. Јаанак куу башты тудунганча, кажаганнан чыгып келди. Оны ары-бери андандырып турала, јама-ан үниле та алгырып ийди, та чынгырып ийди. Јаан чокпок мандайлу, көстин ордына эки јаан көңдөйлү, тумчуктын ордына база јаан көңдөйлү, оос-јаак јок кижинин куу бажы Шаңкыга ырсайып турган деп көрүнгөн. Өрөкөн Алтай-Кудайын тоолоп, кажаганнын эжигинде ийиктелип ле турды. Коштој јаткан айылдаштары бу калакты угуп, айылдарынан чыга кондылар. Анан-мынан улус јуулгылап, оп-соп түшкен турдылар. Јерде јаткан куу башты көрөлө, керектин аайын билип ийдилер. Онын јанына бир де кижиге јууктаар күүни јок.

Мынын кийинде Шаңкы јаанак оорып, бир эмеш јаба јадып ийген. Чочыган јаанакты Атраш таадак арчынла аластап, арутап туратан.

Ол тушта меге, Паслейге, Айдышка чыбык та једишкен. Куу баш ол ло бойынча јок. Атраш таадак оны кайда эткенин көргөн дө, билер де кижиге јок.

Ондонып калган жаанак “Ол бир Тырышкиннинг сары көрмөзине ле кожулбагар. Бажы-учы жок бала не” деп арбанып туратан. А ол “сары көрмөс” бистин башчыбыс болгонын жаанак кайдан билетен эди.

БОЛУШЧЫЛАР

Кичинек класстын балдарынан колхозко жаан болуш једет. Кой кайчылаар тушта, озор улуска кой тудуп берет, јунар тушта, кой айдажат, кайчылаган койлордын түгин тажыгылайт, өлөң ижинде болужат, картошко јуунадар иште турушкылайт...

Озор айына бир төртөн-бежен салкойдонг иштегилеп алгылайт. Анчада ла волокуша тартарга макалу эмей! Атла мантадарга, не аайлу јакшы! Арканда чамчан көкпөйип турар ине. Эртең тура адынды бедиреп барзан, јылангаш будынды чалын ару-у эдип јунуп салар.

...Санат деп нөкөрис кече Улаганнан једип келген. Ол таайы сыйлаган амыргы экелген. Бүгүн ол база кой кайчылаарына болужып келген. Иштин кийнинде почтанын јанында жаан эмес болчокко чыгала, амыргы тартып үренерис.

Он саат јеткелекте, балдар аяк-калбактарын алганча, кой кайчылап турган Карангуй-Кобынын оозына кезиктери великтү, велик јокторы автобусту атанып ийдилер. Капшай кайчылап турган улуска балдарды экиден үлештирдилер. Санат Мишекле кожо болорго албаданат, је агрегаттын јааны, Шуру, балдарды күчтери аайынча үледи. Мишек ле мен эжерлештис. Бис экүни түрген кайчылап турган Јыргал эмегенге табыштырды. Айдыш ла Санатты — Верага, Паслей ле Коляны — Катяга.

...Иш көндүге берди. Электрокайчылардын таркырашканы, койлордын маарашканы — ончозы биске сүүнчилү билдирет. Кайчылап турган кижиге түги јакшы көдүрилген койлорды тудуп экерлерге, бис тын ла кичеенип турдыс. Јакшы кайчылаачылар күнине алтан-јетен койдонг кайчылайт. Озочылдардын јанына кызыл флажок кадалат. Ондый кайчылаачынын “онг колы” болуп турган балдар күлүксигилеп тургулайтан эмей. Бүгүн Паслей ле Коля

күлүксигилейт. Катя јенге ончозынанг артык кайчылап, бир де кой ба-лулабайт. Мындый ла болзо, беш күннин бажында озор он салкойдонг сый аларданг айабас. Бис ол экүге чала күйүнип те турдыс.

...Иштин кийнинде балдар болчокко јуулышты.

— Сыгын күскиде — сентябрь айда эдип јат. Анчылар озорды бойына амыргыла јууктадып алат. Амыргы тартарга, мени таайым үреткен — деп, Санат амыргызын чала тунгак тартып айдат.

Јараш үн эбире јайыла берди. Бистин кемибис те сыгыннын да, амыргынын да үнин мынанг озо укпаган. Санат амыргыны канай тартатанын јартап турды.

— Капшай үренип болбос эмейис. Је учы-учында үренип аларыс — деп, Мишек айдат.

— Баатырлар үренип болбос неме јок — деп, Санат эргегилен тарс эдип ийди.

— Чын айттын, баатыр Санат. Эмди биске мылтык таап алар керек. Амыргылап үренип алзаас, андап барар керек. Јетинчи класста үренип турган Орой былтыр элик атты не. А бис, баатырлар, оноң уян ба? — деп, Айдыш күлүк болуп турды.

— Андаары анда калгай, баатырлар. Менин адам — анчы кижиге. Слер оны билеригер. Ан адарга, јөп керек. Бис арай ла кичинек, биске ондый јөпти бергилебес эмей. Амыргы тартарга үренип алатан болзобыс, Мүргүүлдү-Сойокко чыгала, јынгырадып турар эдис — деп, баш баатыр Мишек нөкөрлөрин тоқынадат.

— Удабас өлөң ижи башталар. Эх, макалу! — деп, Паслей өлөң ижин сананат.

— Кайчылаш божозо, колхозчылар Алтын-Көл барар деген, — Коля билеркейт.

— Эх, удабас бистерге аттар берер — деп, Паша сүүнет.

— Озо баштап силос салар. Былтыргы ла аттар биске келишсе кайдар. Менин калтар адым бөкө болгон эди — деп, мен адымды санан калдым.

Мынайып нөкөрлөр керектерин шүүшкилеп јүредилер. Озордын алдында эм де узун јажыл јай. Најыларга иштеерге де, ойноорго до јайдын јыргалду күндери једер.

САҢЫСКАН

Мен Айдар нөкөримле кожо суунунг жарадында кармактап турдыс. Туткан балыгысты белегир котелокко жаба саладыс. Сонгында оны теп-тегненг үлежип аларыс, ненинг учун дезе бис экү — “ортозынанг суу акпас” нажылар, айылдаштар.

Жаныста кандый да саңыскан шайрап, шартылдап, сууны кечире ары-бери учуп турды. Же бис ого ажару этпей, балыктап ла жадыс. Котелокты талдын будагына илип салдыс.

— Көрзөн, көрзөн, саңыскан балык тиштенип алган бараат — деп, Айдар сүүнчилү кыйгырды.

— Кармагы жок балыкчы табылган эмтир. Саңыскан балык жип турган дезе, ого кем бүдер — деп, мен кайкай бердим.

— Ол балыкты кайдан, канайда тудуп турганын үркүтпей көрөөк — деп, Айдар сезинген аайлу айтты.

Саңыскан нени эдер деп, көс албай кетеже бердис. Эки суунунг ортозындагы ортолыкта жоон карган тал турган. Саңыскан ол талга жеделе, бүрлердин ортозында көрүнбей калды. Анда онын уйазы бар ошкош. Саңыскан уйазын бийик тутпайтан деп, улустаң угуп жүретенис.

— Ырада барала көрөөк, нени эдер эмеш — деп, мен нөкөриме айттым.

Анча-мынча ой өткөн сонгында, саңыскан учуп келеле, бистинг котелок илип салган талга отурып алды. Ол будактан будакка секирип, куйругын жайкап, бисти жоктоп, ары-бери ажыктанып турганын бис көрүп отурдыс. Бис жоон тыттынг кийнине жажынып алганыс. Саңыскан отурган будагынанг учуп чыгала, бистинг котелогыстын кырына отурды. Ажыктанат, же бир де шартылдабайт. Серенер неме жок болордо, “уурчы” бажын котелокко суга салган ла бойынча, мөнгүн балыгысты тиштенип алала, байагы ортолыкта карган тал жаар уча берди.

— Бат, кайда уурчы! Котелокто балык артпаган болбой! Көрзөн оны, шилемирди! — деп, Айдар арбанып, котелок илген тал жаар сурт ла этти. — Он беш балык болды не! Алты ла неме арткан! Ол оны јудуп салды эмеш пе?

— Онын карган талда уйазы бар болор. Барып көрөөк — деп, мен нөкөриме айттым.

Талдын эки жоон олбык будагынын ортозында саңысканнын

чырбаалдардан эткен уйазы бар эмтир. Саңыскан јууктагы четте аайы-бажы жок калактап отурды. Тийиндий чыйрак Айдар уйага чүрче ле жеделе, сүүнчилү кыйгырып ийди:

— Балыктар мында!

Ол тогус балыкты саң төмөн чачала, нени де уйаданг ажыктап турды.

— Јымырткалар жадыры ба? Јаткан болзо, тийбе — деп, мен алдынанг өрө кыйгырдым.

— Кандый сего јымырткалар! Мында торт бүдүн склад! Јүзүн-јүүр шилдердинг оодыгы, кемнинг де шил көзи, Багыр таайдын карманда алып жүрер чазы жадыры — деп, Айдар тын сүүнип турды.

Бу немелердинг ончозын бис јууп алала, тидиреде јүгүрип, јанып ийдис. Айылда улуска не болгонын төкпөй-чачпай куучындап бердис. Шил көс Майну жаанактын болтыр. Ол оны канай саңысканга “берип” ийген болотон? Кийнинде угар болзо, Майну жаанак тышкары сыпушкалар азырап отурган эмтир. Онон чүрче ле шил көзин болчоктын үстине салала, турага киртир. Ойто чыгып келзе, көстөр жок. Багыр таай эжинип турала, чазын кийимининг үстине салып койгон. Час јоголып каларда, кижии уурдаган деп бодогон. Саңыскан керегинде сагышта да жок. Час тен канайтпаган да.

Сонгында угуп жүрер болзо, саңыскан деп куш жалтыраган ла немени сүүйтен эмтир. Онынг учун оморды јууп турганы ол. Анайып, бис саңысканнынг јүрүмининг база бир жажыдын билип алдыс.

Бат, балдар, билип алыгар: балыктап барзаар, саңыскан учураза, ажарынкай жүрүгер.

ЮРАСТЫНГ ТҮЖИ

Түшке јетире тенгери булутла туй тартылып, жарбынган балады, түлтүйип калган турган. Баштапкы карды балдарга сыйлап беретен бе деп тургандый, жалбак-жалбак ак карычактарды араай сееп баштады. “Кар-р, кар-р” дежи, каргаалар калактажат. “Кар жаап јат! Кар жаап јат!” деп, балдар сүүнижет.

Бу күн Юрас нөкөрлөриле кожо кардан наадайлар жазаган. Мында кижии де, айу да, ийт те, койонок то, турачак та, түлкүнек те болгон. Наадайлар кандый сүрлү, кандый јилбилү јазалган.

Юрас арыган-чылаган айлына јанып келди. Чала-была ажа-

нып алала, урокторын бүдүрерге отурды. “Эртен ар-бүткеннин, кычыраарынын урокторында мени сурабас. Менде темдектер бар. Орус тилдин ле математиканын таскадуларын бүдүрүп аларым” деп, Юрас сананат.

Юрастын ада-энези кедери койдо. Ол өзөктө жааназыла кожо. Үчинчи класста Юрас “тал-орто” үренчиктердин тоозында чоттолып турган.

— Же бу оноң өрөлөөр арган бар ба, балам? — деп, жааназы ого эрке көрүп сурайтан.

— Оноң артык кижичи канай үренетен? — деп, Юрас актанатан.

Бат, бүгүн ол ар-бүткеннен “эки” темдек иштеп алган. Сурабас деп бодогон — кайдан! Эртен — суббот. Энези бе, адазы ба өзөк түжер. Дневникте темдектерди, үредүчинин аяруга бичигенин көрөр. Ол же ле деген кызыл “экини” канай уйалбай көргүзөр. Оноң энези эмезе адазы үредүчинин бойына да барза күүндери. База ла күүнге тийген үредип, жапылга. Адылыш та болоры жарт ине. “Жок, эртен дневникти сугуп салар. Үредүчи жууп алган деп айдар, — мынайда сананып, Юрас эмеш токынай берди. — Жок, ада-энемди мен канай төгүндөйтөм?” деп, ойто ло шыралу санаага алдырта берет.

Мынайда кыйналып, Юрас орында жатты. Бу түнде Юрас сан башка түш көргөн. Ол наадайларын көрөргө барган эмтир. Бу не атазы болотон?! Түлкү-наадай туйлап турган жоон кызыл “экини” минип алган мантадып турды. “Эки” куйругу чычандап, тонкостонкос эдип, кижичи үниле эрмектенип турды:

— Түш, түш! Мен сенин адын эмезим, мен — Юрастын ады!

— А-а, күлүк бойы бу келген турбай! Эй, адынды мин! — түлкү-наадай Юрастын алдында жылбындап турды

— Мин, мин! Ол сенин адын! Жалтанба, күлүк! — наадайлар каткырыжат.

— Менде мындый ат качан да болбогон! Бу ат та эмес, кандый да “эки” темдекке түнгөй неме туру не — деп, Юрас тескерлеп, качарга албаданат.

Кызыл куйрукту “эки” оны айландыра мантап, коркок тумчугыла түртөт:

— Мен — сенин адын! Мин ле, нажы, бир де жалтанба! Оны сеге үредүчи тудуп берди не!

— Өскө кижиге миндирерге жарабас! — деп, наадайлар анаар ла чуркуражып, Юрасты арадап келдилер.

— Мен — жангыс ла сенин адын — деп, жаан кызыл “эки” Юрасты эбире мантап турды.

— Жок, жок, сен ат эмезин, сен — куйрукту “эки”! Сен — көрмөс! — деп, Юрас кыйгырып ийеле, ойгонып келди.

— Канайып турун, балам? Улаарып турган ошкош не бу. Учкандар түште не ле болгылаар, түнде — улааргылаар — деп, жааназы кимиректенет.

Юрас ангданып алала, уйуктаачы болуп, шык ла жада берди. Түжин сананып, уйуктап болбой узак жатты. “Эки” алганы, жаман неме эмтир. Келер урокто түзедип саларым” деп, Юрас бойын бойы токынадып сананат. Оноң тату-тату уйкузыла таң атканча уйуктап калды.

Күүгей Төлөсов
(1937-2000)

Жарлу прозаик Күүгей Чырбыкчинович Төлөсов 1937 жылда кичү изү айдын 4-чи күнүндө Шабалин аймактын Каспа журтында чыккан. 1956 ж. Шабалиннин школун божодоло, 1959 ж. жетире черүде турган.

1965-1970 жж. ол Москвада М. Горькийдин адыла адалган Литературалык институтта үренип турган өйдө, 1968 ж., «Алтайдын жазы» деп адалган бир тизү куучындары француз тилге көчүрилип чыккан.

1972 ж. ала радионун ла «Алтайдын Чолмоны» газеттин корреспонденти, бичик чыгартунын баш редактору, бичиичилер Бирлигинин консультанты болуп иштеген. 1979 ж. бичиичилер Бирлигине кирген.

К. Төлөсов – кокыр журамалдардын, куучындардын, повестьтердин, «Кадын жаскыда» деп романнын автору. 1969 ж. «Ак куулар», 1985 ж. «Кызыл толкулар» деп үлгерлик жуунтылары кепке базылган. 1993 ж. «В этюдах мои знакомые» деп жуунтызы орус тилге чыккан.

ЖАСТЫҢ ТЕМДЕГИ

Жас канайда башталып турганын кажы ла кижиге башка-башка айдар.

— Баштапкы күүктинг үниле — деп, бирүзи айдар.

— Чымалынынг уйазын айландыра жажыл көк көрүнип келзе — деп, экинчизи айдар.

— Кейде чымылдар кынгылдап учса... — деп, үчинчизи айдар.

Жок. Бу темдектер жастын сырагай ла кидим өйин керелеп жат. Мен айдар болзом, жастын баштапкы ла темдеги жолдон башталып жат. Бис ол жолло көп-көп иштер бүдүргенис, көп катап керектериске жүргенис.

Кочкор айдынг учы жаар журттардынг жанында кандый бир төнгө чыгала аяктагар. Узада чөйгөн кожондый, узун кара жол жадар. Тонгыл тыттардынг ортозыла, апагаш карды өткүре карарып-караып, ыраакка-ыраакка жүре берер. Мыны көрүп, жас келип жат деп, ойто айлынга сүүнип келеринг.

КАЙДА ОЛ ЖОЛ?

(повестьтен алган үзүк)

Бистинг журтта сүүнчилү жакшы уулчак өскөн. Ол уулчактынг чын адын ундып салдым. Же беш-алты жашка жедип келерде, улус ого Жантык-Курт деп чоло ат адагылаган эди.

...Алтай балдар кап-кара көстөрлү, кап-кара чачтарлу болотон эди. Же Жантык-Курттынг чачтары сап-сары, көстөри чап-чаңкыр болгон. Көстөринде бир де кедер жок, бир де өчөш жок, бир де төгүн жок — ап-ару.

...Бир катап жакшынак жайда Жантык-Курттынг энези кенерте төжөккө жаба жадып койды. Жантык-Куртка туштаган ла улус сураар:

— Эненнинг оорузы кандый, балам?

— Удабас жазыларым ла деер, а бир де жазылбай жат. “Эне, жиилек терип экелейин, айса болзо, жазыларар” деп айтсам, энем десе, бозуунды ла кичее деер. ...А байа эртен тура уйкум аразында чычкандар будымнынг үстиле мантажат ошкош. Же ойгонып келзем,

энемнинг колдоры эмтир. Энем буттарымды сыймап, көстөринин жажы жастыгы дөөн тоолонуп турды. ...Энем мен дөөн көрүп-көрүп, катап ла көзүн арчый берер. — Жантык-Курт энези керегинде бир де сөсти төкпөй-чачпай, сураган ла кижиге айдып жүрди.

База бир күн Жантык-Куртты жааназы јединип алган јурттын учында чадыры јаар апарып јатты. Жантык-Курт жааназынын каймак-быштагын јип, бир конгон, эки конгон. А жааназы кайдөөн дө барып, келип ле турган. Је төртинчи күн Жантык-Курт жааназына айткан:

— Јаана, мен бүгүн јанадым.

— Энен база эки-үч күн мында жүрзин деген. Сен огородко куш кийдирбей каруулдап жүр.

Жантык-Курттын жааназы туку ла энгирде келди. А Жантык-Курт жааназын сакып јада, уйуктап калган. Ол эртен тура ойгоно чарчап ла келеле айтты:

— Јаана, мен јанадым. Байа түште јанар эдим, је Таспаш эштин тудаган ијдиненг коркыгам.

— Кайдөөн јанарга? Энен туку Короты ичи дөөн айылдап барган.

— А јазылбаан деп, кече ле айттаар не, јаана?

— Је байа эртен тура барзам, јазылып калган. Онон атана берди. А сени мында жүрзин деген, балам. Эмди, балам, барып суу экел, чай кайнадалы.

Јааназы Жантык-Куртты сакып чөкөйлө тышкары чыкса, күрен чөйгөн эжиктин јанында турды. А Жантык-Курт бу өйдө жүгүрип бараада сананат: “Јаанам мени төгүндеп јат. Энем меге айтпай, кайдөөн дө барбас. Энем сууга да барганда, меге айдала баратан. Мен бозуумды да канча күн көрбөөм. Картошканы куштар казып турган болор. Кижии јокто куштардын јымыртказын каргаалар да тажып јат. Јок, энем айылда...”

...Айылдын эжигинде уй турды. Јанында бир кижии карандайт. Жантык-Курт мыны көрүп ијеле сүүнди:

— Ай, јаанам — төгүнчи. Энем бистинг Јееренегисти саап јат. Көөрчөк күркүреде саап берер...

Жантык-Курт уй саап јаткан энезинин кийин јанынан өнөлөп келеле, “арт” деп чочыдып ијерге, чала јалтана берди. Онын ор-

дына соок јаагын энезинин јаагына тийгизип ијерге энчейип ле жүрерде, энези кайа бурылды. Өскө кижии, Тодылдай деп уй кижии.

— А энем кайда, блар?

— Энен бе?.. Энен туку Короты дөөн айылдап барган.

— Јаанам чын айткан туру не.

Эмди Жантык-Курттын көзине не ле көрүнзе, јангыс ла энези сагыжына кирет.

— Энем кандый төгүнчи-и кижии дезеер, блар. Мен энемди бир де төгүндебеем. Энемнинг сөзин јаантайын угатам... А ол Короты деп јер Кадын төмөн бө, айса Эпшеен өрө бө?

— Ол Эпшеен өрө. Ыраак, ыраак.

...Јааназы Жантык-Куртка күнүн ле энезин келер деер, күнүн ле јок. Је бир күн эртен тура Жантык-Курт жааназын ойгоспоско, будынын бажыла араай аяксалгышка једеле, бир болчок курутты туткан ла јерде, јок калды.

Ајааназы дезе ал-сагышка түшкен, салбар чадырында јангыскан отурды. Мынайып ла отурганча, тышкары эр кижининг үни угулды:

— Мыны эмеш чыбыктагадый бала эмтир. Туку Эпшееннинг боочызында жүрген, тудуп алдым. Айылдап барган энемди сакыйтам деп, мойножып турар болбозын ба...

— А сен туку тайга дөөн не барган, балам?

— Энем бүгүн јанар болор деп. Сакып аларга.

— А ол јолло барган деп кем айткан?

— Јалбрактын энези. Энем өлөнг чаап жүреле, Эпшееннинг боочызын көргүзип туратан...

...Жантык-Куртты жааназы бир күн база ла таппай калды. А ол дезе борбийактарга курсак та јидирбей, бажы саргарандап, кере түжине кендирдинг бажын токтогон. Учында ол уужап-уужап, мойнынын тамырлары көгөргөнчө үрүп јада, јарым азым болор кендирдинг бажын арутап алды. Эмди чалкойто јадып, кендирдинг бажын чайнап јадыры. “Энем арба куурганда, кыдырт-кыдырт эт-тире чарак чайнайтан эдим”. — Мынайда сананып ла ијеле, оозындагы кендирбажын өтөк төөн түкүрип ијди.

Күн жүгүрүгине једип бараатты. Жантык-Курт жааназына “эмдик атту” јанарга, кендирдинг коозын талдайт. ...Атка минеле көрөр

болзо, тискин тудар кол жок. Келтей колында — өрүлү камчы. А келтейинде — кендирбаш түүп алган чамчазы. Узак сананбай, өрүли тискинди мойнына кийдирип, араай жортып ийди. Бу өйдө Таадыйдын Саазый деп уулчагы ла Тодылдай эмееннин Жалбрак деп кызычагы жолдо тушташтылар. Уул неме уулга ла:

— Жантык-Курт, бу атты кайдан алган?

— Туку Карамайдын журтынан.

Бүгүнче берзен. Мен сеге эртен талдан эдип берерим.

— Берер эдим, же жаанам эш ырак та.

— Бербей турган болзон, кайдалык... Мен бир ле неме билерим, айтпазым.

— А нени?

— Айтпазым, энем адылар болбой.

— Же айтсан, Сазый. Коркып турган болзон, сен уул эмезин.

— Же айдайын, адын берерин бе?

— А сен нени айдарга?

— Энен керегинде.

— Мен кериктенип турган эмезим — ал. Карамайдын журтында мындый аттар толтыра.

— Энен билерин бе, кайда? Энен десе... Туку мында улус кара койоордын кураанын сойоло, эненди десе ийиндерине салала, туку...

Бу өйдө Жалбрак Сазыйдын кулагына нени де шымыранып ийеле, жүгүрө берди.

— Жалбра-ак, тур! Энеме айтпа, мени чыбыктаар. Айтпазым, меге ат керек жок. — Сазый Жантык-Курт төөн дө көрбөй, Жалбрактын кийнинен ыйлап, жүгүрип бараатты.

* * *

Жааназы Жантык-Куртка чай уруп, арказын сыймап, эркеледип отурала, алаканы жылангаш жерге учурады.

— А бу чамчанды кайда жыртып алган, балам?

— Байа кендир токтоп турала, будак ойо соккон.

— Бөс бар болгон болзо, балама жангы чамча көктөп берер эдим.

Кайда, суур, жамап берейин.

— Энем келзе, бойы жамазын.

— Капшай жанзын деп, байа чотобот уулга писиме чийдирген

эдим. А келбезе, бойың барарын, балам. — Жантык-Куртты детдомго апаратанын жажырып ийеле, жааназы айдат.

Жантык-Курт жааназынын жүзи дөөн көрөт. Жаагында жаш ошкош неме жалтырайт.

— А не ыйлап турганаар? Жаагарда не жаш?

— Бу жаш эмес, балам, тер.

...Бу куучыннын кийнинде күндөр ээчий-деечий өтти. Бир күн Жантык-Куртка жааназы айдат:

— Же, балам, энеге бойың баратан турун. Сонзын барарын.

Мынайда айдала, жааназы уй айдаган айас балазынын сөөгине барды. “Кара, балам. Эртен сенин кару уулчагыңды детдомго апарып жат. Мен онду жүрген болзом, азырап алар эдим. Жаш тужында жүрегин шыркалазан, бала жажына кенеп калар ине. Онын учун сени сакызын, энем бар деп сүүнип, көөрөп жүрзин. Эртен ол кичинек немени та канай аткарарым, билбей жадым”.

Бу өйдө Жантык-Курт айлынын эжигинде “Жи-ип, жи-ип, жип, жип! Тату-у аарчы, жара-аш аарчы! Жи-ип, жи-ип, жип, жип” ле деерде, кызыл жалаалу пөтүк эки канадыла быктын кезе тайанып ийеле, онын үсти орто калып келди.

...Сүрекей жуук, сүрекей кару болгон, энезинин жыдыла жытанган айлы-журтыла калганчы катап жакшылажып жатканын Жантык-Курт кайдан билзин.

...Же бот, таң аткан, Күн тийген. Жантык-Курт энезин экелерге атанып жат. Жааназы тарадайдын жанында оны эркеледет:

— Же, балам, жакшы жүр. Ыйлабай жүр же, балам. Кайда, баламнын мандайынан оком эдип салайын.

— Акыраар, жаана. Мен чүрче ле.

Жантык-Курт айлына жетире жүгүрөле, ойто солуктаганча келди.

— Кайдөөн бар келдин, балам?

— Байа огородтын эжигин жаппай ундып салгам не. Чочко, уй кирзе. Энем адылчаан кижине...

Жантык-Куртты үйдешкен улус баштарын түжүргилеп, жолдын ичинде тургулап калды. А Жантык-Курттын жангыган алаканы тарадайдын үстинен кызандап-кызандап калды.

— Энеме баратан жол Кызылгат айрызында туру не, блар — деп, Жантык-Курт божоо тудуп алган эр кижиден сурайт.

— Эйе.

— Бот, жаанам кандый төгүнчи. Тодылдай эмеен база төгүнчи.

— Олор ончозы төгүнчи улус ине.

— Бот кайда эмеш ол жол. Жакшы-ы жол эмитир.

...Кару экем, мен билбезим оны. Бу карарып жаткан жол — ончобыстын жолу. Та ырыс экелер, та шыра экелер — билбезим, экем. Же сеге сок жангыс күүнзегеним: бир де кедер жок, бир де өчөш жок, бир де төгүн жок, шил ошкош ап-ару көстөрүн артабазын, экем. Өскөн жеринди, жажыл жайдын ичинде жынкылдаган күүктин үнин ундыбай жүр, экем. Бу жолды, жалакай жаашка карарып калган бугулдарды салган улусты база ундыба, экем. Жүрүмде индигип жыгылзан — ыйлаба, олор сеге колун берер, же макка чыксан, тын максынба — олор сеге ачынар. Жакшы болзын, жакшы жүр, кару экем!

АДАМ ЖАНАР

Жуу божогон... Бистин журтта улай ла байрам болуп турды. Айса жангыс ла меге анайда билдирип турган ба, онызын билбезим. Көрөр лө болзом, кече-башкүн кожо көгөзиндеп, кандыктап жүргөн нөкөрүмди адазы колынан жединип алган журтты төмөн бараадаар.

Мен нөкөрлөрүмнүн адаларын алдында көргөн эмезим. Олордын жүзүн, сынын, басканда кызырап турар сопокторун көргөнүм, чек байрамдуй бодолотон. Айла, медальдары бойбойына тийжип, шыңкырай ла бергенде, олор күлүмзиренип, чырайлары, чек күн ошкош, жарык боло беретен. Менин адам база ла бу жангылап турган жуучылдардуй деп, ичимде сананатам. Энемнүн айдыжыла болзо, адам база жанар керек, же эмдиге ле жок.

Бир күн эртен тура энемле кожо чайлап отураарыста, аттарга өлөн тартып турган Терзен өбөгөн келеле айткан:

— Аймакта кандый да солдат келген, слерди ат экелзин деген табыш жүрү.

“Табыш” тирүнемезмес, канайда жүретендеп, букижинин эрмегин мен кайкап уккан эдим. Же энем, чындап та, председательден ат сурап алала, ол ло күн аймак жаар жүре берген. Энем атанып жадала, меге айткан:

— Айса сенин адан эмес, кандый бир кокоок кизи болбозын, балам...

Кандый да бурулу көзиле көрөлө, кангазынын көк ыжы буркурап, сала берген.

Энемди үйдежип ийеле, школго келген ле бойынча, нөкөрлөрүмө жарлап ийдим:

— Адам аймакта келген...

Кече-башкүн ле бергилебей турган чураналарын нөкөрлөрүм бүгүн туда берип турды. Олордын “Мынайда тартпа, мынайда тарт” дешкен жакаралары меге жарабай турды. Мениле тунгей кизи мени үреткенде, кыйгастана беретем. Онын учун кыйгазымды көргүспеске, мактанып ийдим:

— Бу канчыйан. Айла адамнын экелгенин көрзөн — деп, эргегимди “во!” деп көргүстим.

Уроктор божогон кийнинде нөкөрлөрүмле кожо бистин айылга күр-мар кирип келдибис. Чындап та, столдын жанында төжи бастыра медальдарлу солдат отурды. Байла, адам бу болор. Же мен чүрче ле адамды канайып таныйм. Ол жууга атанып турарда, мен — жангы-жангы ла болчондоп базып турган кизи. Же “адам” деп турган кизи жаар жууктап болбой, энем жаар бастым.

— Аканла жакшылаш, балам. Бу кизи — аданнын аказы — деп, энем көстөрүн менен жажырып айтты.

Акам мени койнына отургызып, эркеледип те турза, же көксимде кандый да соок болды. Ненин де учун эжикте турган нөкөрлөрүм жаар көрүп албай турдым.

Онын ла кийнинде “Кандый да кизи келеет” дешкенде, “Адам келип жат” деп айтпай, каранга ла сакып жүретем. Адам жанар деп кемге де айтпай сакыганымнан бери көп-көп жылдар өтті. Же адам эмдиге ле жангалак...

...Жууга барган улустын кезиги жанбайтанын бис, оогош балдар, кайдан билерис...

**Жыбаш Каинчин
(1938-2012)**

Жыбаш Бөрүкович Каинчин 1938 ж. кичү изү айдын 25-чи күнинде Кан-Оозы аймактын Экинур журтында чыккан.

1971 ж. Москвада М. Горькийдин адыла адалган Литературалык институтты божоткон.

Бежен жажына жетире төрөл журтында жадып, көп чүмдемелдер бичиген. Бичиичилер Биригүзинде, «Үч-Сүмер» бичик чыгартуда иштеген.

Ж.Каинчин – төртөнгө жуук бичиктердин авторы, Чорос-Гуркиннин адыла адалган Государстволык сыйдын лауреады. «Айгырдын бажы» деп повези аайынча театрда спектакль тургузылган. 1974 ж. «Талкан», «Кактанчы» ла «Капшуун» деп куучындары учун «Дружба народов» журналдын (Москва) сыйыла кайралдаткан. «Айгырдын бажы» ла жииттер керегинде публицистикалык бичимелдери учун Алтайдын комсомолынын сыйын алган. «Знак Почёта» орденле кайралдаткан, «Россия культуразынын ат-нерелү ишчизи», «Алтай Республиканын эл бичиичизи» деп бийик ат-нере берилген.

ЭР ӨРКӨЧӨК — ЭРДИН БОЙЫ

Эр-Өркөчөкти эне-адазы бойыга ичеген казып ал дешкилеген. Же Эр-Өркөчөктин жажузын, жалкузын билер болбойоор? “Акыр, эртен, акыр, ойнодо... — деер. — Кудайдын күни кө-өп, жай узу-ун!”

Бат, Эр-Өркөчөк эмди де Күнге изидинип, чалкойто жатты. Жакшызынай! Ап-апагаш булуттар кандый жылбилү жылыжат! Олор чылап көк тенгериле жап-жайым учкан кижиге!

“Жеткер — жен алдында” дежер. Эр-Өркөчөктин үсти орто кенете кап-кара булут калып келди. Тиштери “тарс” этти. Же Кудай болужып, Эр-Өркөчөк булдрас эткен жерде, ичегени жаар сурт этти.

Ол кара булут эмес, Калжу-Казар дейтен ийт болды. Онын тиштеринде Эр-Өркөчөктин куйругынын учы артты.

Эр-Өркөчөктин коркыганын билген болзогор! Ол чынгырып-чынгырып, ичегенинин түби жаар болды. Же ичегени онын тайыс, кулаш ла кире болгон ине. Калжу-Казар десе — түп-түп-түп — ичегенди каза берди.

“Р-р-р-р-р-р...” — Калжу-Казардын тырмактары күчтү. Жерди ол тиштериле де жара тартат, тумчугыла ыра согот.

Өлүмнин келгени бу! Ада-эненин сөзин уккан болзо кайдар. Не болор? Канайдар?

Же Эр-Өркөчөк, арга жокто, санаа алынды.

— Келеер, келеер! Ончогор бери, бери! — деп, ол бар-жок күчиле кыйгырды. — Калжу-Казар келди. Колын кезе чабаалы, чабаалы!

Калжу-Казар токтой түшти. Ичегеннен кандый кыйгы угулбайт деер:

— Кайда, кайда! Колы кайда? Макалу келди! Бис оны...

— Тиштерим курч, жаактарым тын! — деп, жоон үндү өрөкөн багырды.

— Тырмактарын тыйрыпта согорым! — Онызы Эр-Өркөчөктин адазы.

— Колын сунзын, сунзын! — Мынызы энези болгодый.

— Тумчугын жара тырма-арым! — Чак-чак-чак! Шак-шак-шак!

Калжу-Казар коркыды. Аштап та турган болзо, туруп-туруп, жүре берди.

Эр-Өркөчөк десе сок жагыскан болгон ине!

Эмди Эр-Өркөчөкting ичегенин Калжу-Казардан болкый, экс-каваторлу кижиде казып жетпес. Оны канайып та болбозоор. Чакпы салзаар, ичегени он айры өткүштерлү. Суу урзаар — үч жерде тунүктү. Ыштап та болбозоор. Эр-Өркөчөк туй тебинеле, жада беретен көндөйлү.

Эр-Өркөчөк, чындап та, эр! Же ондый да болзо, Эр-Өркөчөклө сүмележип көрүгөр. Ичегени Коюгор туунын эдегинде жолдын чек ле жаказында болор. Канай-кунай чакпылап алзаар, Жыбаш таай слерле кожо сүүнип, Эр-Өркөчөкting бир будын челдегендий болзын.

СҮҮМJI

Тазыр-тазыр көк чыгары эмди де узак, күнкүлдеде күүк эдери түжелбес те — айландыра кар, кар, соок, а өлөң дезе ас.

Жантык турада жангыртык орында эди-каны шүүлип калган эмеен жадыры. Эмеен жүрүминде тын иштеген: саап турган уйы шыйманып ийгежин, куйругу тийгенде, эмеен жыгылып калатан, — бот мынайтканча иштеген. А эмди оорыган. Удаган. Чөкөлгөн...

Таң жарып ла турган туш.

— Эй, өлөңгө уй кир калтыр! — дегенче, эжикти «калт» жаап, көстөри багырайып калган кызычак кире жүгүрди. Кызычак эрте туратан, — школго барар керек, а школ — ыраак.

— А? Уй?.. Өлөңдө!.. — деп, эмеен өңдөс этти. Же чагы чыгып, жастыкка ойто жада берди.

— Уй?! Өлөңдө!.. — деп, коштойында орыннап кызычактын агазы ич кийимдү «тирс» түже калды. Аtpac-утпас ла эткен, галифе, гимнастёрказын, мыймазын чүрчеде ле кийе сокты. Кайыш курын карбас ала койоло, эжикти жардыла ача түрткенче, бозогоны ажыра калый берди.

— Кемнинг уйы ошкош, балам? — деп, эмеен онтоп, ойто ло өңдөйип келди.

— Та, уй ла туру — деп, кызычак лампанын одын жаанатты.

— Көрмөстинг уйын... Эрликтинг элчизин. Та кажы киреде кирди болбогой? — деп, эмеен үшкүрип жатты. — Өлөң тегин де ас...

Өлөңди быжыл эмеен ле кызычак эткилеген. Уул черүден күскиде келген.

Уул тал-ортолоп калган обоонунг чеденин ажыра калып келзе, коштой жаткан айылдын чоокыр уйы эмтир. Таңма бого конгон ошкош: обоо ойдыктай жилип калган, жаны бастыра бок, а уйдын ичи тап-тастак. Уулдын ачынганы коркыш. Көрмөстинг уйын! Жыга шыйдамдап ийген кижиде! А неле? Неле? Айрууш туру. Кап ла тутты.

Уйдын коркыганын, чочыганын айдарга да болбос. “Өө” лө деген жерде чеденди ажыра калыганын билбей калды.

Айрууш «жыр» эдип, шержеге тийди. Сабы сына берди.

Бу уй мындый бийик чеденди качан да калыбаган. А кирер тушта чеденин тышты күрт болгон.

Уул турага солустап калган кирди.

— Кемнинг уйы эмтир, балам? — деп, эмеен чыданыкпай, орынды чыкырадып, өңдөйип келди.

— А бистинг ле көк уй не база — деп, уул «күрт» этти.

— Көк уй?.. Түүк, көк уйды... Кажы киреде кирген болдый, балам?

— Та. Бу жаңы ла ошкош. Жиген жери билдирбейт те.

— Түүк, таңманы оны... Карын, көк уй туру ине — дейле, эмеен унчукпай барды.

— Көк уй туру не — деп, столдын үстиненг сумказына бичиктер сугуп турган кызычак күлүмзиренди.

Печке күүлеп, одын тызырай берди.

Эмеен жадып-жадып, база күлүмзиренип ийди. Өңдөйип келди:

— Көрзөөр оны, көк уйды...

Эмееннин санаазы жарык, токыналу. “Кижиде, адам барып, күүктинг үнин угуп та ийип айабас болбой” — деген көксинде ижемжи...

Сергей Манитов
(1938-2010)

Сергей Күндүчинович Манитов 1938 жылда күүк айдын 5-чи күнүндө Ондой аймактын Шибелик журтында чыккан.

1964 ж. Сергей Күндүчинович Туулу Алтайдын үредүчилер беле-теер институтун божодоло, үредүчи, культишчи, аймактын радио-корреспонденти болуп иштеген. Анайда ок ол алтай литературанын өзүмине жаан жөмөлтө эткен бичиичи. Ол үгерлерден, куучындардан, повестьтерден турган онноң ажыра жуунтылар ак-жарыкка чыгарган.

С.К. Манитов 1988 жылдан ала бичиичилер Бирлигинин турчызы.

КИЧИНЕК ТРАКТОРИСТ

Мунаров Тайчы, бежинчи класстын үренчиги, “Казахстан” тракторды кара тайганын жалбак боочызына эжелгенче, энгир кире берди.

...Адазы нени де айтпай, бир өрө көрүп рычагты тартып, бир төмөн көрүп, арай уйуктабай барадат. Трактордын жолдон чыгары чала көптөй берди. Тайчы эмди адазына серимжилү көрөт. Адазынын көзи неме көрбөй, эди-канынын чагы чыга берген болгодый.

Тайчы адазын силкип, ого кыйгырып ойгозот:

— Мен тракторды жортырайын.

Адазы шыралу көрөлө, “Апар, балам” деди.

...Тайчы былтыр адазыла кожо кыра сүрүп, тракторды жортырып үренип алганы, бат, кайда тузалу болды. Тайчы жаскыда үредүнен божозо ло, адазыла кожо трактордо жүрөтөн. Эмди ол тракторды канайып тындандырат, жортырат — ончозын билер.

...Трактордын чанагында чыт ла эттире ороп салган аш-курсак, тус, комбиазырал борорып жатты.

...Эмди онын алдында бийик боочы жадат. Тайчы оны адазыла кожо былтыр ашкан. Мыны ажып алза, жалбак арканы төмөн түжер керек. Түжүп алза, жалбак жалангы өдүп барары — база жаан чылазынду неме. Трактор таркырап барып ла жадар. Жолдын түгенбези де коркышту. Анан ары база ла барар керек. Жолдо бир койчынын турлузы турар. Ого кыйалта жоктон кирер. Койчыга азык-түлүк кодорор. Койлорго тус түжүрер. Анан ары барза, үч-төрт кире малчынын турлулары. Олордын сырангай ла ары жанында уйлардын фермазы. Калганчы токтойтон жер ол.

...Тайчы боочыга чыгып, трактордын отторын күйдүрип ийди. Түниле де болзо, барарга келижет. Чанакта жаткан аш-курсак ла түшпейтен болзо.

Тайчы тракторын төмөн жортырып баштады. Бир эмеш барарда, жолдын чике ле ортозында та не де карас эдип калды. Тайчы кабинадан бажын чыгарып көргөжин, жоон кара уй жолдо жадып алтыр. Кайдан келген бу? Жуугында улус жадып турган эмес. “Айу эмеш пе? — База катап бажын чыгарып көрди. — Уй ла ошкош. Ой, айу! Айу! Нени эдер?” — Тайчы сананат.

раар деген бирүзи. Же Шунгур атпас кижиге эмес. Адатан кижиге. А бүгүн...

Шунгур аайы-бажы жок кыйгырып, адын түргендеп, «Тоз» мылтык аткандый, камчызыла жарсылдадып, айуларга удур барды. Же айулардын коркып токтоор кели жок. «Нени эдер? Канайдар? Кайран мылтык».

Шунгур одус жылдан ажыра койлогон, мындый неме болбогон. Же андый да болзо, Шунгурдын да айулардан коркор кирези жок болды. Ол жаман арбанып, жүзүн-башка кыйгырып, айуларга удур барды. Кер ат, ээзин билип тургандый, үркүбейт те, алдында келип жаткан желмер айулардан коркыбайт та. Атту кижиге жууктап барарда, айулар огырып, буттарына турала, кыска колдору сарбаңдап, кайра качарын билбей, удур келип ле жатты.

Койчы ла айулардын ортозы бир төрт лө алтам артарда, Шунгур ат бажына өндөйип, озо келген айунын чике ле жүзи орто камчыла тыгыда согуп ийди. Камчынын бажында ороп салган кичинек болчок эмик айунын чике ле көзине тийген болгодый. Айу-ака аайы-бажы жок огырып ийеле, көзүн колыла жыжып, агаш аразы жаар кайра мантады. Экинчи айунын жүзине Шунгур база ла лаптап туруп сокты. Же айу качпады. Бежинчизин согуп ийерде, айу камчынын учынан тудала, Шунгурдын колунан ушта тартып алды. Онон камчыны туура чачып ийди.

Бу өйдө Шунгур айуны артыктап ийер сүмө сананып, чек таап болбой турды. Аттын жобожун не деер! Кижиге сананза, жескинер, тескерлеер керек. А ол керек десе кулагын да көдүрбейт. Шунгур камчыны ойто алар деп, адын ичкери жорттырды. Же бу өйдө айу кенерте койчынын будынан тудала, оны аттан түжүрө тартты. Бойы десе бир де күчсинбей, ээрден тудунып, атка белен минеле, агаш аразы жаар жортты.

Шунгур тууразында жаткан камчызын түргөн алала, айунын кийинен жүгүрдү. Аркага жетирбей жединеле, аттын үстіндеги айуны камчынын учыла ийде салып ийди. Айу жерге эпжок барып түшти. Коркышту жаман огырып ийди. Онон көрөр болзо, айу чике ле сүүри, курч таштын үстине келип түжеле, кардын ташка ойо соктырып алтыр. Бир канча кабыргалары сынган болгодый.

Шунгур айунын жүзине камчыла сого берди. «Жүс жок неме! Кижининг адын блаажып». Жаан удабай айу талып, жерге тымык жада берди. Шунгур онын колы-будын күлүйле, армакчызыла жединип алды. Онон адына минеле, койлорун айдап, жарым тынду айуны жедингенче, айлына жанып ийди.

**Улужай Садыков
(1932-1996)**

Алтай публицисттердин талдамазы, Улужай Сергеевич Садыков, 1932 жылда Шабалин аймактын Шыргайты журтында чыккан. Кичинек Улужай Ада-Төрөл учун Улу жуу ойинде школды таштап, жаан улусла тен-тай иштеген. Женүнн кийинде 13 жашту уулчакты Төрөли «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945гг.» деп медальла кайралдаган.

1952 ж. национал школды божоткон. Үредүчилер белетеер курстарды 1954 ж. божодоло, Экинурдын, Караколдын ла Ийиннин школдорында математика ла физиканын үредүчизи болгон.

1958 ж. «Алтайдын Чолмоны» газеттин корреспонденти боло берген.

1962 ж. журналисттер Бирүгизине кирген.

Улужай Садыков иштин озочылдары керегинде көп-көп статьялар бичиген, балдарга ла балдар керегинде жакшынак куучындар чүмдеген.

Жүрүмининг учына жетире радиокомитетте башкараачынын ордунчызы болуп иштеген.

ЧӨКӨЛБӨГӨН САКЫЛТА

(повестьтен алган үзүк)

1945 жылдын кеен жазынын калганчы айы...

...Жуу башталарда, Лашпай — үчинчи класстын үренчиги. Адазы — колхозтын председатели, энези уй саачы болуп иштеген... Ол башпылдан бери улай оорып жүреле, бу ла күндерде жада калган. Адазынан дезе 1943 жылдын кыжынан бери бир де суру жок. Эмди жуу женүлү божогон, эзен-амыр арткан улус удабастан жер-алтайына жанып келер. Лашпайдын адазы та келер, та жок. Кижиги эзен-амыр болзо, үч жылга жуук чек суру жок болор бо? Өлгөн болзо, өлди деп бичик, тирү болзо, эзен жүрүм деп письмозы келер керек. Кажызы да жок.

...Колхозтын комсомолынын качызы, Жыргалова Шура, Лашпайды Кара-Туунын тайгазынын эдегинде кулундар азырап жаткан Шонкор өбөгөннин турлузына барарын деп айтты. Шонкор өбөгөннин эки уулы база жууда. Өрөкөн оморды кажы ла күн эске алынып жүретен. Кижиге ле жолыкса, уулдары керегинде куучындар...

— Бат, бөрүлердин жүректерин жаратан немелер бу. Айылдын жанына келеле улыгылай берзе, эки-үч оос тын кыйгырып ийеле, өрө жырс берип алзан, ырбап жүргүлей берер. Аларга белен болзын, бого илип жадым — дейле, өбөгөн эки мылтыкты болчок туранын эжигинин сол жанында узун кадуга илип койды. Мылтык адардан озо ненин учун тын кыйгырып ий дегенин өбөгөн жартабаган. Лашпай оны кийинде угуп жүрер болзо, учуры мындый болуптыр.

Бөрүлер улып турар тушта кандый табыш болгонын ондобой жат. Кижиги кыйгырып ийген кийинде, омор табыш алып, не болуп жатканын тындалай берер. Бу тужында мылтык аткажын, омор качатан болуптыр.

...Шонкор өбөгөн кулундарды качан өлөндөйтөн, канча кире өлөн жайатанын, кажы киреде сугаратанын жартаарда, Алгыйчы эмегени кайда чай, тус, талкан жатканын Лашпайга чокумдап айдып берди...

Эки карган аттарына минип, өзөкти төмөн жортып ийдилер.

...Түн койылган сайын тенериде жылдыстардын көстөри курчып, карануй киргенине маказырап тургандый билдирет.

...“Акыр, каргандардын орынына јадып уйуктап көрзө кайдар” деп жазанып лажатканча, тышкары көк ийт та нени де торсыктап, үре берди. “Же, керектин башталганы бу туру” деп, Лашпайдын жүреги тирсилдей берди. Онын санаазында бөрүлөр чедендеги кулундарды жара тарткылап жип, кезиги эжиктин жанында Лашпайдын чыгарын сакып тургандый.

...Күлүк эр санаазын катуу сананып, кара талима бөстөн көктөгөн бөрүгүн чыкпытка жетире кептей кийеле, болчок туранын соокко кырутып калган тапчы эжигин майчыйта басып койгон элик бычкак өдүгиле «меч» этире тееп, чыга конды. ...Шонкор өбөгөннин сөзиле, озо баштап ачу-корон кыйгырарда, үни чек чыкпады. Экинчи чырмайышта, жаңы ла эдип баштаган оогош пөтүктөрдүн тыркырууш үни ошкош чичкечек, жама-ан үн чыкты, үчинчи кыйгы үнгүр чыкты. Үн жарыган кийинде база бир катап жаңырада кыйгырып ийеле, мылтыкты тегеринин түби өрө уулай тудала адарда, арка-туулар торгулана берди.

...Тыңдаланза, не де угулбайт. Лашпай дробь мылтыкты жүктенип, кулундардын чеденине барза, олар ончозы эзен-амыр, өлөн жигилеп туру.

Бөрүлөрдүн баштапкы умзаныжын жеңген кижини болуп, Лашпай Шонкор өбөгөннин болчок туразы жаар омок басты. Анчамынча ойдин бажында карамтыгып ла жүрзе, көк ийт такып ла аайы-бажы жок үрүп чыкты. Лашпай турадан чыгып, кулундар жаар жүгүрди. Көк ийт мылтыкту ээзине оморкоп, озолондыра сурт ла эдип калган. Лашпай чеденге једип-жетпей ле жүрерде, үсти жанынан эки кара неме ээчий-деечий элбендеп келип јат. Ак карга таңдактап көрзө, кийинде келип јатканынын көстөри күйүп тургандый билдирди. Бөрүнин көстөри түнде күйүп туратан деп, Лашпайдын таадазы куучындайтан.

...Алдындагы келип јатканы Лашпайды көрүп ийеле, болуш деген немедий, кынзып ийди. Лашпай мылтыгынын чактырмазын кайра тартып, эки көзи јалтырап келеткен кайраканга уулай тудала, атканын да билбей калды. Бөрү айлана соккон бойынча, карангуйда көрүнбей калды. Көк ийт јана болгон бөрүнин кийинен ары сүрүшти. Је бөрүге ок тийип, чучурай берген эмес, көк ийт ле Лашпайдын колына кайдан түшсин...

Кулундар эмди ончолоры таскактын алдына шаалгылап калган шокыргылап турдылар.

Лашпай чеденнин үстине такталанып отурала сананып көрөр болзо, бөрүлөр ойто келгежин, оларды адатан ок јок болуптыр. Шонкор өбөгөн барар тушта катушкагы кайда болгонын айтпаган, эки де катап атканы болор деп сананган болгодый.

...Лашпайдын санаазына бир учурал кирди. Ол керегинде таадазы куучындаган. Корон соок кышкыда эки кижини өлөнгө барган. Түн кире берерде, улуска бөрүлөр табарган. Өлөнгө барган улуста мылтык бар эмес, баштап келген үч бөрүни олар айруушла кадап өлтүргөн. Олордын кийинен көп бөрүлөр келерде, чанакта өлөндү өртөп, отло корулангандар. Кыштын түни узак, олар эжуге јер жарыганча, үч чанак өлөнгин өртөөргө келишкен. От эмес болзо, бөрүлөр бу эки кижини аттарыла катай жип салар эди.

Лашпай таадазынын айтканыла, чеденнин жанына от салып, таң атканча кулундарды каруулдаар деп шүүди. Өбөгөннин курч малтазыла чеденнин жанындагы бийик куу төнгөштин төзиндеги чирегин кокпырада чабала, отты тудуп ийерде, кургак чирек тургуза ла, куу өлөнг чилеп тиркиреп, күйе берди.

...Белетеп койгон агаш бар эмес, кардын алдынан будактар казып тажыйтаны белен неме эмес. Лашпай бир де амыр, уйку јогынан таң атканча одын тажып одурды. Эртезинде энгиргери Шонкор өбөгөн једип келеле, түнде не болгонын угуп, Лашпайдын јардын таптап айткан:

— Јүрүмнин јолында учураган баштапкы буудактан јалтанбаганын сүрекей јакшы. Јоннын јөөжөзин, албатынын бүдүмјизин баалап жүрзө, качан да коомой айттырбазын.

Шонкор өбөгөннин бу сөстөри Лашпайдын санаазынан качан да чыкпас болуп арткан.

УУЛЫНЫҢ ЫРЫЗЫ

Таныспай Шинжин

Жарлу кайчы, шинжүчи, бичиичи – Таныспай Боксурович Шинжин 1936 жылда кичү изү айдын 29-чы күнинде Ондой аймактын Үлегем журтында чыккан.

1962 ж. үредүчилер белетеер институтты божодоло, Мукур-Таркатынын, Ийиннин, Хабаровканын школдорунда иштеген.

Таныспай Боксуровича мыралтага чыкканча, С.С. Суразаковтын адыла адалган алтаистиканын институтунда алтай фольклорды шиндеп, анчада ла кайга жаан ажару эткен. Кайдын эп-сүмезин, кайлаар марды жиит үйеге жартап, көп кай сүүчилер таскаткан.

Т.Б. Шинжин – 1976 ж. ала бичиичилер Бирлигинин турчызы, балдарга учурлаган көп тоолу бичиктердин авторы.

Тенгериде озо баштап бир де булут жок болгон. Же эниргери болчок кара булуттар бийик туулардын ары жанынан араай жылыжып, журттын үстине тура бергенин Эжер Меров сеспей калды. Ол база бир кучак одын кийдирип, энези жаар көрди. Энези бирде онтоп, бирде жаан тынып, төжөктө туй жабынып алган жатты. Оныла та не боло берген? Иштең ле келерде, оорып баштаган. Бастыра бойы калтыражып, соок ло соок деп, тоннын үстине тон жаптырган.

— Өткүре изү болбос по, эне? — деп, уулы сураган.

— Жок, балам — деп, энези үни тыркырап, каруу берген.

Жакшынак жарчага талдайла, Эжер таптагай жарып баштады: от өчүп калза, жагыдан саларга белен болор.

Уулчак көзи карарып, энези жаар көрүп ле салат. Энезинин онтожы жоголо берзе, чала коркый берет.

“Эне!” деп, ол эки катап кыйгырган. Унчукпаста, алаканын тоннын үстине саларда, энези тынып жатты. Уйуктай бертир. Эжердин ал-санаазы жарый түшти. “Жазылатан ла болзо” деп санды.

Уулчактын чокту көстөри борорып калгандый. Аказы айлында болгон болзо, ого тын ла коркымчылу болбос эди. Адазы дезе тайгада. Жылкыда.

От ло өчпөйтөн болзо. Керде-марда уйкуга жыга соктырза, ойто ойгонгончо, туранын жылузы сообос.

...Энир киргени удаган ла. Байагы булуттар тенгеринин түбин бөктөп ийтир. Байла, жааш жаар. Агаштын калганчы сары жалбрактары жерге түжет. Тышкары чыкты. Эп ле ээн.

Эжер кирип келеле, орынга жууктай басты. Энези анданган ошкоч. “Жоо-жоо!” деп, энези ичин тудунып, ары-бери анданып баштады. Эжер ыйламзырап унчукты:

— Эне, ачу ба?.. Эмчи кычырайын ба?

— Балам, сен кайда? — Энези үн чыгарды.

— Мен бу... Бу, эне — деп, Эжер сүүнип те, чочып та унчукты.

— Не, эне?

— Эмчиге барып келерин бе?.. Түн де болзо, барып келген. Энем тын оорып туру де. Ох, кезикте ичим үзүле бергедий. Же түргенде...

Уулы эжикти “күлт” эттире жаап, эмчиге жүре берди.
 ...Журтта бир де турада от күйбейт. Улус уйкуда.
 ...Ненин учун эмчининг ийди үрбейт? Бууда болзо, үрүп ле чыгар керек.
 — Ой, блар! Ой, блар! — деп, көзнөкти токылдадып, Эжер кыйгырды. — Тана Баевна! Бу мен! Эжер Меров! Энем тынг оорыган! Слерди келзин деген.
 — Кем бу? — деп, эр кижининг үни угулды.
 — Мен, мен, Эжер Меров! — Уулчак сүүне берди. — Тана Баевна айылда ба? Энем тынг оорыган.
 — Тана Баевна эмди мында жатпай жат. Ол жангы жерге көчкөн. Суунын ол жанында.
 Эжер жангы ла ондоды: жуукта келген зоотехник.
 — А-аа — дейле, Эжер жана болды.
 Уулчак ары болордо, айылдын ээзи кийниненг кыйгырды:
 — Андагы туралардын алтыгы учы жаар!
 — Ондоды-ым! — Эжердинг үни жаңыланып калды.
 Түннинг карануйы не де эмес. Алдында аттан болгой, туудый төө дө турза көрүнбес. Уулчактынг тери сызылып чыгала, чамчазынан болгой, керек десе фуфайказын чыктап баштады. Сыр жүгүрүктен тер там ла агып турды.
 ...Эжер бодолдоп, чеденнинг эжигин калыратты. Бир тура ажыра ийт үре ле салды. Эжер онынг үнин танып ийбей. Ол Тана Баевнанын ак төштү ийди.
 — Тана Баевна!.. Тана Баевна!.. Чык! Чык! — деп, Эжер тынгыда кыйгырып, чеденнинг эжигин силкип ле турды.
 ...Жаан удабады, эжик “калт” этти. Сенекте от күйди.
 — Кем анда? — Карган кижининг үни угулды.
 “Бу Тана Баевнанынг энези турбай”, — Эжер чочыдылу сананды.
 — Мен, Эжер Меров.
 — А, Эжер! Сен Танага келген эмезинг бе?
 — Эйе, энем тынг оорыган.
 — О-о, балам, Тана аймак барган. Отчот табыштырарым деген ошкош эди. Эрте келерим деген.
 Эжер кайра жүгүрди. “Энем кандый жадыры не?” деген жангыс сурак онынг бажында канча катап айдылып турды.

Эжер эжиктенг ле кирерде, энези жүк арайдан сурады:
 — Же не болды, балам?
 — Тана Баевна аймак барган деп энези айтты. Эрте келер.
 ...Энези аай-баш жок онтой ло берерде, Эжердинг уйкузы үзүлип, бойы сертес этти.
 Он бир жашту Эжердинг тату уйкузы калын болотон. Энезининг жайып берген төжөги жылу, эптү. Бүгүн ле энези төжөк салып бербеген. Аш-курсак азып азырабаган. Уйды жүк арайдан саайла, орынга бар түшкөн. Мындый учурал энезиле качан да болбогон.
 ...Уйкуга бастырып, уулчак оттынг жанында отурат. Кулактары шуулап тургандый. Энезининг онтузы бирде жылыып калат, бирде тынгып чыгат.
 — Балам, сен уйуктап жадын ба? Суу сузуп берсен.
 “Байа соок деп, эки кат тон жабынган. Эмди изү деп, суу ичип жат”. — Эжер бойында сананды.
 — Кем жок по, эне? — Айакты ойто берерде, энезиненг сурады.
 — Өзөгим арай ла үзүлбей туру. Танг капшай адатан болзо. Уйукта, балам.
 — Айса мен кандый бир шоферды айбылайын. Слерди больницага апарзын... А, эне?
 — Уйукта. Алдырбас.
 Эжер айакты аяксалгышка тургузып, фуфайказын катап ла кийди. ...Меровтордонг ыраак жок колхозтынг председателин тартып турган шофер жаткан. Эжер ол жаар ууланды. Олордо ийт жок учун, уулчак сенектинг эжигин аайы-бажы жок токылдада ла берди.
 — Не болгон? — үн чыкты.
 — Мен, Эжер Меров. Энем оорыган. Эмчи жок. Онынг учун слерге келдим.
 — Тынг оорып жат па? — Шофёр соныркады.
 — Кезикте санаазы энделип турган ошкош.
 — Же жан... Мен эмди ле келерим.
 Эжер сүүне берди. Келеле, энезине айтты:
 — Эне, слерди Сүнер, председательдинг шофёры, больницага апарар.
 — А-аа, — энези унчукты. — Жакшы.
 Ол араайынанг отурып, өдүгин, бөрүгин, тонын кийди. Көстөри

кадалгак эмтир. Чырайы чек кугарып калган. Эриндери кезилип, какшап калгандый.

...Машина эжикке күркүрегенче келерде, уулчак энезин колтыктап, айылдан чыгарды. Уулы оны кийин жанында жерге отургызып, бойы база коштой отурып алды.

Бүдүн-жарым сааттын бажында олор аймактын больницазына жеткилеп келди.

...Жиит эмчи тудуп, сыймалап көрөлө айтты:

— Аппендицит. Түрген кезер керек. Удаткан. Жарылган ошкош.

Хирургтын кезер деген сөстөрүн угуп, шофёр Эжерге баштанды:

— Эм бого нени эдетен? Жанаак.

— Мен мында болорым... Слерге жаан быйан, — уулчак бажын жайкады.

— Же арт... Жанар акча бар ба, жолго?

— Акча?... Жок.

— Ме... Бачымдайла, акча албаган болбойын.

Шофёр “Нивазына” отурып, жери жаар учуртып ийди.

— Э-ээ, тур. Ажанып ал. — Ак кийимдү келин күлүмзиренип, жаан эмес столго калаш, чай, каша тургусты. — Энең кем жок. Эмди де алты-жети коноор. Ажанып алала, жана бер.

Уулчак тойо ажанып алды. Арыганын, уйуктабаганын ундып салгандый болды.

...Жиит хирург кирип, Эжердин бажын сыймай тудала айтты:

— Энеңди сен ойинде экелген. Бүдүн-жарым час кире удаган болзо, керек чек коомой болор эди. Аппендицит жарылала, ирин ичке таркап калган. Кезеле, үезин арчып салдыс. Сен ырысту эмтиринг. Же жан. Энең жазылып калар. Ижен.

— Быйан болзын слерге, эмчи — деп, уулчак айдала, энези жаткан кыптын көзнөгин шыгалады.

Энези уулын көрүп ийеле, күлүмзиренип ийди.

— Мен, мен черүде акама сени жазылып бараат деп, письмо бичиirim, эне — деп айдала, колын жаңыды.

Уулчак ал-санаазы ачык-жарык жана берди.

АЙАНА ЛА КУЧЫЙАКТЫҢ БАЛДАРЫ

Айана — тегерик ак чырайлу, кап-кара көстү, койу кара чачтуу кызыкчак. Былтыр ол баштапкы класста үренген. Келер күскиде экинчиде үренер.

Айананын энези теректин төзинде түк иирет. Айана да тышкары. Ол сары чачту, чанкыр көстү наадайын бөстөрдин өөндөриле чуулап, эркелеп жайкайт.

Эбуре тымык. Же андый да болзо, боро кушкаштын балдары сыйыптажып турганы иле угулат. Олор сап-сары оосторун ачкылап, энезин сакыгылайт.

Боро өңдү тылырт эткен учушту кучыйак балдарына кезикте чойлошкон, кезикте чымыл эмезе көбөлөк экелет. Жигедий ле жем табылза — балдарына. Бойы курсак жийтен, та жок.

Энези нени-нени экелзе ле, балдары мойындарын узада чөйип, оосторун ачып, сыйыптажа берер. Курсакты жип ийгени мойнын кыскартып, токыналу отура берер. Экинчизи ле үчинчизи сыйыптажып ла турар.

...Айылдаш кижинин сары-чоокыр кискези жөдронун төзинде отурат. Ол жамакайларын жаланып, кучкаштын балдарын аяктайт.

Айана бир де катап кучкаштын балазын көрбөгөн. Энези айтпаган болзо, сары оосту азатпайларды көрбөс тө эди. А олордын жангыс ла баштары көрүнүп турар, оноң ойто жоголо берер.

Эмди кискеден болгой, Айана да санг өрө көрүп алган турды.

Кучкаштын бир балазы энези учуп келерде, оозын ачайын деген бойынча, уйазынан ажып, жерге келип түшти. Кучкаш балазынын кийнинен, ок чылап, учуп түшти. Сары-чоокыр киске эки-үч ле калыйла, азатпайдын жанына жууктап калган турды. Кучкаштын балазын ала койойын дезе, онын энези сүрекей тын табыштанып, кискени балазына жууктатпайт. Киске бажын жабызадып, жада түжүп калган.

Кучкаш салбаран эдип, кискенин үстине келди. Киске сарбас ла эткен кийинде, кучкаштын түги быркырай берди.

Бу өйдө Айана кыйгырып ийеле, кискенин үстине келди. Киске өлөңнин ортозы жаар калып, жоголып калды.

Кушкаш учуп чыгала, уйазына жетпеди. Ол жерде жаткан балазынын жанына келип түшти. Жерден көдүрилип болбой, ка-

наттарыла талбып, согулып, сыйыптап жатты. Азатпай энезинин үнин угуп, оозын ачып, борбойып калган отурды.

Айана кучкаштын балазын колго аларга сананган. Же азатпай ары болуп талбас эткен. Ол оны жүк арайдан тудуп алды. Бопбошпок алаканына салала, энезине экелди.

Энези азатпайды колына тудуп айтты:

— Жаш немени кызыл колго көп тутпа, балам. Колдын короны өдөр. Жерге божодып ий.

— Энези туку ол — деп, Айана айтты.

Энези кучкашты көрүп, неме болбозын билип айтты:

— Балдары шыралайтан туру.

...Жаан удабады, айылдаш балдар жуулып келди. Олор жүк арайдан тынып жаткан кучыйакты көргүлөп, Айананын колындагы балазына килеп турды.

Азатпайлардын энези жуулган улустын көзинче тымып калды. Айананын көстөринен жаш көрүндү.

— Эмди анда эне жок. Эне, слер бу азатпайга эне болороор бо? — деп, кызычак энезинен сурады.

— Не болбойтон. Же кучыйактын балазына сен эне болзон, анан артык болор эди.

...Уулчактар чойлошкондор казып экелди. Же кучкаштын балазы оозын ачпайт. Оны канайда азыраар, кем де билбей турды.

...Айананын адазы иштег келерде, айылдын жанында көп балдар жуулып калтыр. Ол кызынын колында кучкажакты көрүп сурады:

— Бу мыны кайдан алган, балам?

— Ол туку уядан келип түшкөн — деп, Айана да, оок балдар да үн алыштылар.

— Ада, кучкаштын балазы аштап калган. Курсак берзе, жибей жат — деп, Айана адазына айтты. — Оозын чек ачпас.

Айананын адазы бир чойлошконды алала, “пс-пс, сып” деп, эки-үч катап сыйыптап ийди. Кучыйагаш оозын ачып, сыйыптап баштады. Кызычактын адазы чойлошконды онын оозына салды. Анайып, ол курсакты жип алды...

...Жабынчынын алдында азатпайлар кезикте табышту, кезикте тым отургылайт. Каа-жаада экинчи боро кушкаш учуп келет. Сыйыптап ла ийзе, сары оостор ачылып, курсак сакып турар. Экинчи боро

кушкаш, байла, азатпайлардын адазы. Ол каа-жаа ла нени-нени тиштенип алган келер. Ачылган оостордын бирүзине салып ийеле, туура жерге барып, конуп алар. Учы-учында ол уяга келбес болды.

...Кучыйактын уязы бийик. Айананын адазы тепкиш тургузала, жабынчынын алдында азатпайларды тойо азырап салды.

— Сен, балам, олорды азыраарга турзан, энези чилеп, “пс-пс, сып-сып, пс-пс” деп сыйыптап ийзен, оосторын ачып ийер. Ол тушта курсакты оозына салып бер. Өткүрө тойо азыраба.

...Айананын адазы кичинек картон кайырчак алала, онын какпагын, келтейлерин бычакла үйттей кезип баштады.

— Слер нени эдип жадаар, ада? — деп, кызычак сурады.

— Мен уя жазап жадым. Оны бис түште тышкары тургузарыс. Түнде айылга кийдирип саларыс.

Кучыйактын балдарын Айана ла нөкөрлөри беш-алты күнге азыраган. Айана, адазы чылап, “пс-пс, сып” ла дезе, азатпайлар оосторын ачып ийер. Эмди бут бажына тургулаза таралжыбас. Кайырчактын ичине секирип, оноң учуп чыгарга албадангылайт.

Бир күн Айана азатпайларды азырап жадаарда, бирүзи учуп чыккан. Ол туранын ичине ары-бери учуп, көзнөккө канча катап табарган.

Адазы иштег келерде, Айана айтты:

— Ада, кучыйактын балдарын божодорго жараар ба? Бирүзин ле арттырып аларыс.

— Карындаштары жүре берзе, жаңыскан арттып, ол тын кунугар — деп, Айананын энези куучынга киришти.

— Энем, адам, бис олорды үчүлебис божотсоос кайдар, а? — Айана нени де сананып айтты.

Айана ада-энезиле кожо тышкары чыктылар. Үчүнинг колында боро азатпайлар. Олор учар кемине једип калган. Канаттарына күч кирген.

— Мен божодып жадым! — деп айдала, Айана кучыйагашты өрө көдүрип, божодып ийди. Кучыйагаш учуп, узак жок јөдрого конды. Айананы ээчий энези, адазы божоттылар. Олордын божоткон кучкаштары теректин будагына кондылар. Ары-бери көргүлөп, сыйыптажып, оноң ээчий-деечий учкулай берди.

Олор эмди бойлары азыранар. Айса болзо, эзенде база бого келип, ада-энези чилеп, бир-бирүзи уя тартар.

Борис Канарин
(1937-1998)

Жарлу журналист, Борис Чымчиевич Канарин, 1937 жылда куран айдын 8-чи күнүндө Кан-Оозы аймакта Каннын Кара-Суузы деп журтта чыккан.

5-чи класста үренип турарда, баштапкы үлгери «Кызыл Ойрот» (эмдиги «Алтайдын Чолмоны») газетте жарлалган.

1953 ж. үредүчилер белетеер училищеге кирген. Мында үренип турала, балдарга кыска куучындар бичип туратан.

1967 ж. пединституттын студенти боло берген. Белтирдин (Кош-Агаш), Көзүлдин (Кан-Оозы), Улаганнын школдорунда үредүчи болуп иштеген.

1980 ж. Б. Канариннин «Сыргалу тийингеш» деп жуунтызы ак-жарыкты көргөн. Куучындары «Кычырар бичиктерде», «Солонгы» журналда, өмөлик жуунтыларда чыгатан. Албатынан жууган чөрчөктөри алтаистика институттын көмзөзінде жадат.

БЫЙАНДУ КУШКАШ

Боро кушкаш сап-сары тумчугашту, көбүктый жүндү балдарын коркышту сүүген. Олорды аштатпаска, энези кере ле түжине курт-конгыстар тудуп жүретен. Анайда жай өдүп, ак кар жерди бүркеп ийди.

...Боро кушкашка курсак табарга, күч боло берди. Соокко до тонуп баштады. Тумчугажын канадынын алдына сугуп, калтыража-калтыража таңды адырып, эртенгизинде ойто ло жемит бедиреп, арыганча ла учат. Кышкы күндөр там ла кыскарып, соок тырсылдап турды.

Нени эдер, канайдар деген шүүлте боро кушкашка амыр бер-бейт. Арт-учында деремне жаар барар деп сананып алды.

Энгир кирип барадарда, боро кушкаш канаттарыла түрген-түрген талбып, ыраакта көрүнүп турган оттор жаар учты. Талбынып баратканча, канады чылай берди. База ла эмеш албаданып, деремненин учында турган кичинек турачакка учуп келеле, карга “болт” эттире келип түшти. Шак ла ол өйдө Айдар чанагажын сүүртеп алып, айлы жаар барааткан. Кенетийин Айдар кардын үстинде талбандап жаткан кушкашты көрүп ийди. Кушкаш соокко тонуп, көстөри жумулып турды. Уулчак кушкашты тере меелейине сугуп, айлы жаар жүгүрди.

Айдардын аказы, Муклай, эжиктен блаап кирген куу туман соокты көрүп ийеле, кычырып отурган бичигин туура салды.

— Бу соокто кайдан келдин, Айдарка? — деп, ол карындажынан сурады.

— Ака, мен жыңылап жүреле келип жатсам... — деп, Айдар меелейин жажырат.

Онын качарлары кып-кызыл. Кулакту бөрүги кырутып калган турды.

Карындажы неге де манзаарып турганын Муклай сезип, ого базып келди. Айдар куучындаарга жеткелекте, меелейде чыйкылдаган табыш угулды.

— Бу меелейинге нени сугуп алган? — деп, Муклай ичкери болды.

— Кушкаш... Ол соокко чарчап жаткан, экелдим — деп, Айдар боро кушкашты чыгарып келди. Боро кушкаш меелейдин жылузына

тынданып, уулчактын колынан уштыларга албаданат. Тышкары соок тызырап, көзнөк өткүрө шуурган сыгырат.

Уулчактар боро кушкашты жаска жетире азырап, кичеер деп жөптөштилер.

Тоолу күннинг бажында кушкаш жылу турага темигип, толуктан толукка учуп жүрди. Уулчактар школго барганда, ол көзнөктинги шили өткүрө тийип турган Күннинг чогына үргүлөп отурат. Олор жанып келгенде, канаттарын талбып, туранын ичиле ары-бери учат.

Анайда кыштын соок күндери өдүп, жылу жас жууктап келди. Жабынчылардан тамчылар “торс-торс” эдип түжет. Кажаандардын үстинде күнзеп отурган кушкаштардын чур-чуманагы боро кушкашка амыр бербей барды. Ол улам ла сайын көзнөктинги шилин токылдадып, чыйкылдап турды.

Бир күн уулчактар школдон жанып келгилезе, боро кушкаш турада жок болды. Көрөр болзо, ол ачык форточканын чыгып, уча бертир.

Кидим жас жедип келди. Күндөр жылып, кар текши кайылып, көк быярай берген.

Айдар ла Муклай айылдын ижин бүдүргилеп отурганча, кем де көзнөк токылдатты. Уулчактар көзнөк жаар көрөр болзо, боро кушкаш отурды.

Айдар сүүнгенине көзнөк жаар болды. Боро кушкаш дезе, уулчактарга быйанын айдып тургандый, канаттарыла талбып-талбып, учуп барааткан бир үүр кушкаштарга кожула берди.

АЙУЧАКТЫН ТҮЖИ

Алтын-сары күс качан ок түгенип калган. Арка-тууны ак кар бөрүкеп салган.

...Айры-Таш деп койу агашту аркада журтаган эне Айу ла ада Айу балазын койдонгылап алала, жылу ичегенинде терен уйкуда жаткылаган. Олордын ичегени жоон байбак чибинин төзинде болгон. Уулчагы соокко тонбозын деп, ада Айу агаштын бүрин, кургак жалбрактарды кыш түшкелекте тажып алган эмтир. Онын учун жымжак төжөктинги үстинде Айучак сайрап, терлеген-бурлаган жатты. Онойып жадала, коркышту жараш түш көрди. Айучак

кырдын эдегиле, жүзүн жараш чечектердин ортозыла жайпандап базып барааткан эмтир. Жайгы Күн чап-чанкыр тегеринен оны көрүп, жылу чогыла жылыдып күлүмзиренет. Айучак бут бажына туруп, чечектерге конуп алган апагаш көбөлөктөрдү тударга умзанат. Же онон эш неме болбойт. Танмалар чечектен чечекке конгулап, канаттарын кееркеде жайгылап турат. “Кей ару-у, жиилек жулукту-у, мөт тату-у” дежип, адарулар Айучактын кулагынын жаныла “шуу” эдип учулайт...

Жулукту жиилектин, тату мөттүн жыды Айучактын тумчугына согуп ийген деп билдирерде, ол жааланып ийеле, ойгоно чарчады. Жаткан төжөгинен тура жүгүрүп, ичегеннен чыгарга жеткелекте, адазы будынан ала койды.

— Бу соокто кайда барарга турун, кулугур? Кыш эмди де божоголок. Жылу төжөгине жат — деп, адазы огурып ийди.

Айучак жымжак төжөгине жадала, чүрчө ле терен уйкуга кире берди. Ого ойто ло жараш жас, мөттүн тату жыды ла адарулардын күүлеген учужы, суучактын шоркырап акканы, кучкаштардын чыйкылдашканы түжелди. Айучак ойгоно чарчап, ичегеннен чыгарга жеткелекте, эне Айу житкезинен капты.

— Турар ой жеткелек, тышкары шуурган шуулап жат. Жымжак төжөгине жат, уулым — деп, эне Айу балазын мекелеп, уйуктадып салды.

Кичинек Айучак, кара топчылардый, көзүн жумуп ла ийерде, онын көзинин алдына жулукту кып-кызыл жиилектер көрүнө берди.

Ол ойгоно чарчап келеле, энезинин колын араай алтай базып, ичегенинен чыга конды. Айучактын көзүн жаскы Күннинг чогы кылбыктырып ийди. Эбире кар кайылып калган, суучактар шоркырашкан жатты. Байбак чибичекте кушкаштар “Жас келди! Жас келди!” дежип, үн алышкылайт.

Эне Айу ла ада Айу ойгонгылап келгилезе, уулчагы төжөктө жок болды. Олор чочыгылап, айпан-тейпен эдип ичегеннен чыга конгылаарда, олорды жаскы Күн уткыды.

Жоон айулар такталып калган түктөрдүн сергидерге силкин-гилеп, кейди терен-терен тынгылап, ичегеннин оозында турдылар. Уулчагы жас келгенине сүүнип, эне-адазын эбире мантап, көкип ойнойт...

САЛКЫН ЛА ЁЖИК

Мынан озо Алтайда кичинек Ёжик журтаган. Онын айлы койу чибичектердин ортозында кичинек агычакта болгон.

Бир катап күскиде Ёжик жемзеп, жалбрактардын үстине анданып, ийнедий түгине ума жок көп жалбрактар жууп алган. Кенетийин не де күүлөп келеле, жүктенип алган жалбрактарын туш-башка чачылтып ийген. Ары-бери көрзө, эш ле неме жок. Байагы күүлеген неме Салкын деп, Ёжик серенди.

Кичинек Ёжик Салкынга жолыгар деп, бек сананып алды. Ол чокчон-чокчон эттире мантап келеле, карагайдын төзине тыым отура берди. Карагайдын бүрлери араай шуулажып турган. Ёжик санг өрө көрди. Эш ле неме көрүнбейт. Салкын жажынып калган болор деп, “Салкы-ын, сен бу-у!” деп кыйгырды. Кенетийин бүрлердин ортозынан кара көстөр тостойып көрүнди.

— Сен ке-ем? — Салкын болбой деп, Ёжик сүүне берди.

— Мен — Тийин! — деп, барбак куйрукту, ач-амыры жок танма будактан будакка секирип, каруузын жандырды.

— А мен сени Салкын болор деп бодогом — дейле, Ёжик чек кунуга берди.

— Сеге Салкын не керек болды, Ёжик? — деп, Тийин барбак куйругын жүктенип сурады.

— Тутса-тутса — тудулбас, көрзө-көрзө — көрүнбес Салкын деп неме бар дешкен. Мен оны көрөргө турум — деп, Ёжик ыйламзырап, каруузын жандырды.

— Андый болзо, мен сеге болужарым. Тегин жерге көстин жажын төкпө, карындаш — деп, Тийин карагайды төмөн табырада мантап келди.

Ол карагайдын энг ле алдындагы будагына отурып айтты:

— Бу карагайдын ары жанында жараш чечектерлү агычак бар. Анда кичинек ойдыгаштын түбинде Салкын журтап жат. Ол түнде де, түште де амыр жок жүрет.

— Быйан болзын, Тийингеш — деп айдала, Ёжик жол-жорыкка ууланды.

Анча-мынча болбой, ол терлеген-бурлаган кичинек агычакка жедип келди. Чындап та, агычакта ойдыгаш жатты. Көрзө-көрзө,

эш ле неме көрүнбейт. Ол ойдыкты эбире базат, карайт, же не де көрүнбейт. Чат ла болбой, “А-у, э-эй, Салкын, сен кайда-а?” деп кыйгырып ийди. Эбире ты-ым. Ёжик бир эмеш турала, базардын кажы ла жанында, ичегеннен калжан Борсык чыгып келди.

— Салкынды көрдин бе? — деп, Ёжик сурады.

— Э-э, ол амыраарын билбейтен. Туку качан уча берген. Кайда барганын Сангысканнан сура. Ол ончозын айдып берер — дейле, Борсык “кыр-кыр” эттире кыркылдап, ичегенине кире берди.

Ёжик кородоп, ойто ло узун жолго атанды. Бир ле көрзө, кезектей турган талдарга жедип келтир. Кенетийин жыраанын ортозынан Сангыскан шыйтылдаганча учуп чыгала, талга конды. Ол Ёжикти көрүп ийеле, куйругу чычас-чычас, үни “шайт-шайт” эдет.

— Сангыскан, Сангыскан, Салкынды көрдин бе? — деп, Ёжик сурады.

— Чик-шик, чик-шик! Ха-ха-ха! Салкын ончо жерде. — Сангысканнын куйругу сырас этти.

Анайтканча ла, Ёжиктин кулагынын жанында не де күүлей берди. Ол чочыганына отура түшти. Көрзө, саста өлөң толкуланат, тыттардын баштары энилет. Тенгериде булуттар жылыжат. Кичинек Ёжик кайкап турала,

— Салкын, сен кайда? — деп кыйгырды.

Жаан удабай, Ёжиктин кулагынын жаныла не де күүлөп өтти.

— Менин айлым агаш аразында-а, кеен жалаңдарда-а, сууларда-а — бастыра жерде-е, — деген сөстөр угулды.

— А сен не көрүнбей жадын? — деп, Ёжик сурады.

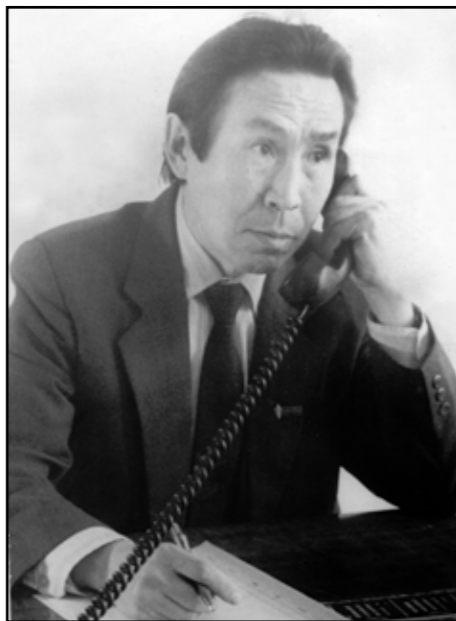
— Кө-өр! — деп, Салкын айдарда ла, быңыраш башту кайынаштын жалбрактары элбиреже берди.

— Салкын, сен бу турбайын! — Ёжик айлы жаар мантады.

Жарыжып тургандый, бирде Салкын, бирде Ёжик озолоп, ичкери менгедилер.

Анайып Ёжик ле Салкын тушташты.

**Василий Тоенов
(1938-1993)**

Ады-јолы элбеде жарлу журналист, Василий Айачинович Тоенов, 1938 жылда Кан-Оозы аймактын Экинур журтында чыккан. Жаштан ала Алтай ичинде ады-чуузы чыккан чөрчөкчи, кайчы Казак Кокпоеванын чөрчөктөрүн угуп чыдаган. Онын да учун Василий Айачинович калыгынын салымына санааркап, тили кунурап жоголбозын деп, курч сурактар көдүрүп тартышкан.

1953-1958 жж. педучилищеде үрөнгөн. Иштеги жолун Келей журттын школында баштаган. Онон Экинурда математиканын үредүчизи болгон. Журүмининг учына жетире «Алтайдын Чолмоны» газетте (30 жылга жуук) иштеген.

ЖЫЛЫЙТУ

Географиянын площадказында бек отургызып койгон Кезер таш үч конгон кийинде кенейте жылыып калган. Кезер турган ороны та кем де тобракла ойто көмөлө, үстин түзедип салтыр. “Бийиги бүдүн жарым метрге шыку уур ташты кем аратан? Ол кемге керек?” — Мындый санаалар Василий Адучиновичти токынатпай турды.

— Же, Василий Адучинович, эмди нени эдерис? — деп, директор, өчөгөн кептү, жымжак сурады.

Жиит үредүчи нени де айтпады. Директор, жажы жаан үй кижиге, тактанын учына отура берди.

— Ол таш учун жаңы слер бурулу. Слер оны бери экелгенеер. Былтыр ээлү куй ташка балдар апарып жүргенеер. Онын кийинде Тижина Клара тын оорыган. Онын энезининг айткылажына жалкыбаган эмтиреер. Эмди жебрен улустын сөөккө кондырган ташын кодорып экелдеер.

— Ольга Михайловна, бис оны кодорбогону...

— Болор! Слерди географиянын кружогун өткүреринен жайладып турум — дейле, директор школ жаар түргөн басты.

Василий Адучинович тактага барып отурды. “Директорло не жазап куучындашпаган деп айдар? Чындык учун не тартышпас! Же ол ло музейдинг жанында туш-башка жерлерден экелген Кезер таштар “отургылары” ла. Олорды экелген улустаң оорып та турган кижиге жок. Же онон директорло канайып тартыжарын: ол сени баштапкы класстан ала үреткен. А сен кем? Педучилищени жаңы божоткон он сегис жаштуу ул. Төртинчи класстын үредүчизи”.

ЭЭЛҮ КУЙ

Бу площадкага Кезер таш экелип кондырар шүүлте онын санаазында да жок болгон. Ол сакыбас жанына келишкен. Же озо баштап ээлү куй таш керегинде.

Былтыр практиканын учында Василий Адучинович балдарга жарым күннинг походына барарыс деп айткан. Экинчи класстын үренчиктери “Ура! Бис походко барып жадыс!” дежи, айылдарына сүүнчилү кыйгы-кышкыла жеткилеген.

...Ол күн олор Киленг-Баш деп жаан эмес кырга чыгып жүрдилер. Василий Адучинович балдарга солун ойын таап, бойы олорло тенг-тай ойногон. Учунда эки оосту куй ташка кирип жүрдилер. Бу куй таш салкыннан улам бүткөн деп ол жартады. Куйдын бир оозы жаан, экинчиси — кичинек, ичи телкем ле түс. Бого изү күндерде торбоктор, койлор кирип серүүнденгилейт. Бу куй таш кырдын эдегинен бежен ле метр кире бийигинде. Онын ичине жаан балдар мелле, будукла колдорун салып койтыр.

Эртенгизинде Василий Адучинович ишке келерде, оны директорго кирзин дешкендер. Директордын кыбында Тижина Кларанын энези ыйлап-сыктап отурган.

— Василий Адучинович, Кларанын энези слерге комыдалду келди. Экскурсиянын кийнинде Клара оорып калтыр.

— Соокко до өтпөгөн, сууга да кирбеген эдибис, не оорыган болотон? — деп, Василий Адучинович Кларанын энезине айтты.

— Сен ол жаш көөркийлерди ээлү куйга не кийдирген? Ол түниле улаарып конды, адаганы жангыс ла ээлү таш.

— “Ээлү” деп слерге оны кем айтты? Торбоктор, уйлар серүүнденип, журттын бастыра жааны-жжы болгон куй эмес пе?

Уул оной ло айдарда, табыш эмес табыш башталды. Калаптанган Олөнгчи нени айтпады деер. Ол Василийдин энезин база барып айткылап жүрген.

...Энези энгирде мынайда куучындаган:

— Эжемле кожо кой кабырып жүргенисте, жааштан ол куйга кирип аргаданатан эдис. Онын ичине от салып алала, отураарга жакшы. Ого барып конгонынын ла кийнинде, Иженер жүүлип баштаган. Онон ло байланчан эмеендер оны “ээлү” деп адап алган.

КЕЗЕР ТАШ

Василий педучилищени божодып иштеерге келерде, ого төртинчи “а” классты бергендер.

...Сентябрь айдын калганчы күндеринде жаан класстардын үренчиктери школдын жанына картошкого барарга жуулгандар. Василий Адучинович эки урукты божодоло, школдон жангы ла чыгып келген.

— Балдар жуулыгып калган, а завхоз эмдиге жетире жок. Жаан кижги

жокко балдарды канайып божодор. Василий Адучинович, слер олорло кожо барып келзеер — деп, директор сураган.

— Мен белен. Жангыс өскө кийим кийип алар керек.

...Иш озо баштап жылбай турды. Уулдар кыстарды оок картошколо шыбалап, каткырыжып божобойт.

Василий Адучинович балдарды алты звеного бөлиди. Кажы ла бөлүкте жаандары да, кичинектери де, уулдары да, кыстары да түнгей. Артыкташкан Маша деп кысты казып табыштырган картошконун тоозын алар эдип көстөди. Бойы күчи ас звеного кожулды. Бот, эмди каткырыжар ой жок. Он кижги картошконун сабын жулып, жангыс жерге тажып жат. Уулдар күрекле казат, кыстар ородогы картошколорды жууп, көнөктөргө салат. Бөлүктөр ортодо мөрөй башталды. Иш кайнай берди.

— Сандырт, ол ары жанында чочколорды көрзөн! — “Чотобот” Машанын кыйгызы угулды.

Амырап отурган балдар бут бажына туруп чыктылар. Эки жедеен кара-чоокыр чочко чогуп койгон картошконы ары-бери түртүп, тепсеп турды. Онон бирүзи жаан картошконы тиштенип алала мантаарда, экинчиси кийнинен ары блаажып мантады.

...Ого-бого жеткелекте, балдар эки чочконы курчап алдылар. Байагы жаан картошконы жара чайнап, шапылдада жип, ары-бери баскылап турдылар.

Балдар курчуны там ла кичинектедип турды. Үредүчи “Беришпегер, тенибер немелер тиштеп ийбезин” деп айдардын кажы жанында, эки чочко “крю-крю” ла дешкен бойынча, куйруктары чычандап, сан өрө бурт этти. Каткы, “тут-тут!” деп кыйгылар, тоозын-тобрак, та кем де жыгылган. Кийиндеги чочкого алтынчы класстын үренчиги, Койтык, та качан мине согуп ийгенин кем де көрбөгөн.

Койтык чочконун үстине узак чыдашкай не деп, ончозы көрүп турдылар. Ол кыранын учына жетире жыгылбады. Же онон чочко кыранын жаказындагы онкок-чингектерге калыырда, ол баргаанын ортозы жаар эки буды сырас эдип, уча берди. Жаан удабай Койтыктын кыйгызы угулды:

— Келзеер! Көрзөөр, мен нени таап алгам...

Жерден Кезер таштын бажы көрүнүп жатты. Мында Кезер

таш турганы Василий Адучиновичтин санаазына кирбейт. Онын жыгылганы удап калган ошкош. Өлөн-чөп, јенес туй базып койтыр. Јер сүрген трактор онын учына базып ийерде, онын бир јаны јөннөн чыгып келген эмтир.

...Јурттан ары эки јаан корымнын јанында јерге кадап койгон бийик содон таштар эмди де көп. Оны улус “Јебрен баатырлардын кереестери” деп айдат. Је ол содон таштарды бу Кезер ташка канайып тундеер. Василий Адучинович бого јүзүндеш таштарды городто, музейдин јанында көргөн.

— Слер билереер бе, бис кандый таш таап алганысты?.. — Үредүчи Кезер таштын тобрагын түжүрип, оны шиндеп куучындады. — Бу сүрекей ас учураар Кезер таш. Көрзөөр, курлу. Јок мындый Кезерди мен баштапкы катап көрүп јадым.

Балдарда үн де јок. Олор мындый неме көрбөгөн. Торт ло кижинин бойы. Оос, кулак, тумчук, көс — ончозы бар. Јебрен өбөкөлөрдин эткен кереези кыймыктабас, соок таш көстөриле бу ач-үрөнди “көрүп” турды.

— Эмди терен оро казала, бектеп отургызып койооктор — деп, үредүчи айтты.

— Јок, оны апараактар.

— Бистин площадкага отургызып койорыс — деп, географиянын кружогынын јааны — Витя Тижимеев айтты.

Балдар ол ло күн Кезер ташты картошколо кожо тартып апара-ла, күнбадыш јаар уулап, бек отургызып койгон.

ЭКИ КОНОКТОҢ

Балдар урокто тушта Кезер ташты кем де аайы-бажы јок јурап койгон. Школдын јуугында јаткан Таркыраш деп үй кижии Ольга Михайловнага мынайда айткан:

— Балдараарды ай-уй деп не айтпайдаар? Озогы кереести экелеле, нени ле кылынып јадар кандый аайлу неме ол?

...Ольга Михайловна школдын толугынан чыгып ла келерде, эки уулчак площадканы чыккан бойынча, јүгүре берди. Директор оморды таныбады. Јаан удабай балдар площадкада болдылар. Кезик уулдар каткырыжат. Јангыс ла географиянын кружогына јүрүп

турган үренчиктерде табыш јок. Олор кече кружокто бу јебрен кереести кеспес, јонбос, будыбас, оны корыыр ла чеберлеер болуп куучындажып алагандар.

Кезер ташты чоокырлаган эки күлүк бу ыйлажып туру. Јаан класстын уулдары оморды тудуп экелген.

— Ол јаткан чыкту бөслө арчыгар, кичинек те мел болбозын. База анайып кылынзаар, өскө куучын болор — деп, Витя Тижимеев эки баштакка јакарды.

КЕЗЕР ТАШ ЈЫЛЫЙГАН КҮН

Ол күн јуртта куучын јангыс ла Кезер таштын јоголгоны керегинде болгон. Байланчан улус торт ло маказырап турды. Олор таштын јоголгонын Кудайла, арка-туунын ээзиле, көрмөстөрлө колбоп тургандар.

Үренчиктер уроктордын кийнинде площадкада узак отурдылар. ...Онон сегизинчи класстын отличниги, Очурдяпова Тана айткан:

— Ол кайда барганын сананып, бажым јарылып бараат.

— Сен не, эмеендердин чөрчөгине бүдүп турун ба?

— Јок, айса ол кайда?

— Кайда? Темдектезе, јердин алдында. Өскө јажырар јер јок. Бисте јаан суу болзо, сууга таштагылады деп айткай эди...

— Бис, бу кружоктын члендери, Кезер ташты туйказынанг бедиреектер. — Витя өкпөөргөнине туруп чыкты.

АМЫРААР КҮН

Амыраар күн токко јурттын бастыра улузы келди. Токко аш тарткан машиналар улай-телей келип туру. Ол машиналардын бирүзинен Чечен түжүре калыды. Иштеп турган улуска јууктай базып, Витяны туура бараак деп, көзиле имдеди.

— Койтык ла Сандырт кече тун киргенче, Јардактын айлын кетешкен. Јардак ла городтонг келген шофёр, Фёдор, тунде он беш сумал аш уурдап экелгендерин көргөн. Јардак ашты обоого сугуп салган. Кезер таш база ондо ошкош. Јардак аш тартып экелген учун, Фёдорго јалды бүгүн энгирде, омор атанар тушта берер.

Оног та нени де салып берер болуп куучындашкан. Фёдор оны куучындашкан јерге антарып салатан ба, кандый. Нени кайда тўжүретенин уулдар јакшы укпадыс дешкен.

— Уулдар эмди кайда?

— Алты кире кижии Јардак эштин јанындагы акта футбол ойноп јат. Койтык Кара-Учук төөн барган. Кем-кем Кезер ташты ойто јерине апарып салды эмеш пе деп көрөргө.

* * *

Јардак јеениле кожо Фёдордын машинасына кеденге ороп койгон Кезер ташты салгылап јадарда, тудуп алгандар. Ол ташты Фёдор Кара-Кобынын учугына тўжүрип салар болгон.

Кезер таш табылган деп табыш деремнеге јайыла берди. Бастыра балдар — школдын јанында. Јаан уулдар Кезер ташты орого јазап отургыскылап турдылар.

НӨКӨРЛИК ЈАРГЫ

Бир неделеден клубта нөкөрлик јаргы болгон. Клуб јык толо. Нөкөрлик јаргынын председатели, Вера Михайловна, мынайда баштады:

— Бүгүн бис балдардын экелип отургызып койгон Кезер ташын уурдаган Јардакты, ого болушкан Селемерди јаргылаарыс.

...Нөкөрлик јаргы сүреен экпиндү өткөн.

Јаргынын кийинде Василий Адучинович ар-бүткен керегинде лекция кычырды. Ол учында мынайда куучындады:

— Бистин јерис сүрекей кеен ле байлык. Јараш таштардан, јестен, мөңүннен не-немелер эдер завод Алтайда туку Экинчи Екатерина каан тушта төзөлгөн. Ол завод 1729 жылда Чараска кирип турган Ак-Суунын јанында төзөлгөн. Мында чүмдү аяктар ла керкедим өскө дө јараш эдимдер эдилген. Анчада ла јажыл-чоокыр яшма деп таштан эткен сүрекей јаан табак-аяктар солун керкедимдер болгон. Андый аяктардын бирүзи эмди Парижте, музейде туруп јат. Экинчизи — Эрмитажта. Онын бийиги эки метр алтан сантиметр, јалбагы — беш метр. Алтайдын ташынан эткен эн артык эдимдер Ленинградтын өргөөлөрүн, Кремльдын өргөөзинин залдарын керкедип јат. Анайда ок Парижтин, Берлиннин ле өскө

дө городтордын музейлеринде бар. Улус оморды көрүп, јаражына сүүнип јат. Чын, бистин јуртта андый эдимдер јок. Је, нөкөрлөр, бис Алтайдын атту-чуулу чоокыр чулумынан эткен Кезер ташты таап экелеристе, кезик улуска јарабаганын кайкап турум.

— Слер ол чоокыр таштын јаражын, оны јонгон озогы өбөкөбистин узын көрүгер — деп, улустын алдында отурган Какаш өрөкөн жоон үниле айтты.

Бу сөстөрдин кийинде улус колчабышты.

...Эмди школдын јанындагы Кезер таш ыраактан көрүнөт. Таш кезер соок көстөриле күнбадыш јаар көрөт. Ол талада балдар јилбиркегедий солундар эмди де көп. Балдарды јангы јерлер, јаан јолдор сакыйт.

**Каран Кошев
(1946-2007)**

Каран Дмитриевич Кошев 1946 жылда чаган айдын 2-чи күнинде Улаган аймактын Көө журтында чыккан. 1968 ж. Москвадагы автомобильле жүрер жол жазаары аайынча институтты божодып, түндүктө Коми автоном республика жаар иштеп барган. Анда ол газ өткүрер иштерде, стройкаларда инженер болуп иштеген.

Каран Кошев – онго жуук бичиктердин авторы, балдарга сүреен жаркынду үлгерлер чүмдеген. Алтай түүкинин, культуранын, тилдин сурактарына учурлай көп статьялар бичиген. Тургуза өйдө кандый бир сурактын аайына чыгарга, ол иштер билимчилерге жаан болужын жетирет.

Жайаандыкта жеткен бийик једимдери учун, Каран Дмитриевич 2005 ж. Алтай Республиканын күндүлү кижизи деп атла адаткан. 1994 ж. ала Россиянын бичиичилер Бирлигинин члени.

АРМАКЧЫЛУ АЛАБУГА

Көө деп журттын ыраак јогында Көжөө деп сас бар. Састын балыктар көп: чортон, бел, чараан, туулы, кызык, алабуга, чабак. Керек дезе кичинек те балыгаштар бар: одорок, кара одор, сөлөм, бакамаш, бакпалык...

Бир катап Тамыр айылга жүгүргенче келди.

— Ака-ака, анда бир јөдөөн балыкты кем де талга буулап койгон.

Мен “буулап койгон балыкка” чала бүтпей айттым:

— А-а, онызы — суунын ээзинин балыгы, Тамыр.

— А оны ол не буулаган?

— Ол балыктарды тудуп армакчылайла, оны семирте азырап, јип јат — деп, ийниме айттым.

Је, карын, керектин аайын Тамырдын нөкөри — Сайну јартады:

— Чып ла чын, анда буулап койгон балык бар — деп, Сайну колыла көл јаар уулады. — Коркышту-у балык: көстөри тосток, јаан. Бойы дезе, чоп-чоокыр, туйлаагы коркыш. Мен оны јаратка тартып келеримде, ол чиренип, тын чакпыланган.

Бир канча өйдүн бажында бис көлгө жүгүрүккө јеттибис. Байагы “армакчылу балык” алабуга деп балык эмтир. Араайын жууктап көрзөөс, ол јаныла өткөн одорокторды, онон до өскө оок-теек балыгаштарды тудуп, јип турды.

Алабуга “армакчыда” көп күндөргө туруп, түшкөн айалгазына темиге берген болгодый. Ол торолойло, эмди ажанып турганы бу. Јаныла өткөн одороктордын үүрине чурап барганда, озор јербашка бурлажа берет. Је ол сүрнүгип, кыл учукта турганын билбей, оозын ачыда тартып алат. Алабуга ары-бери анданза, кызыл карды көрүнөт.

Бис бу жаан балыкты бир эмеш ајыктап турала, оны чыгара тартып алар деп шүүштибис.

— А суунын ээзи ачынбас па? — деп, Тамыр шымыранып, чочып калган турды.

— Јок, ол база өскөзинен азырап албай — деп, мен айттым.

Уулчактар менин карандыра каткырынып турганымды сезип, унчугышты:

— Ол суу ээзинин балыгы эмес.

Алабуганын конжоорунда јаан кармак кадалып калган жүрди. Ол, жарт ла, кандый да балыкчынын кармаксабын сындырып па, айса кылын үзүп пе божонгон. Онон кылдын учы талга оролып калган.

Журтка жеткенче, балыкты Тамыр ла Сайну элижип-селижип апаргылады.

КАРА ЧЕЧЕКТЕР БАР..

Кара чечектерди слер көргөнөөр бө? Олор кичү изү айдын калганчы күндеринде, өлөң ижи башталып турар тужында жайылгылайт.

Айгүне эриндери өткүрө араайын сыыладып, кажу бүктерле баратты.

...Кыс кенете кандый да табыштан тура түшти: оду тужынан темирдин шыгыраганы ба, айса малта-масканын чатылдаганы ба угулат. Одуга мындый эрте келген кижиге кем? Койу өлөңнин ортозында Күн чогы жетпегенинен улам, кажайла ла туруп жымжай берген кой-јиилекти терип жип, кыс одунын жаныла өткөн суучакты тайыс тужынан чебер кечип, жазап тындаланат: анда, жарт ла, чалгы таптаачы кижиге. Же өлөң ижиге колхоз эмди де беш-алты күннен чыгар.

Айгүне жоон тыттын кийнинен карап ийеле, Куугыл өбөгөндү таппып, ойто жана болды. Ол — карып бараткан аксак кижиге; колхоз ого айына оду трудкүн береле, өлөңчилердин чалгыларын таптап, айрууш-тырмууштарын жазап турзын деп, жакылта берген. Айгүненин бут алдында кандый да кургак будактар сынгылай берерде, чалгы таптаачы өбөгөн кайа көрдү, же нени де сеспей салала, жүзіндеги терин элентизи једип калган бөркиле арлап, чалгынын узун сабын тулку төнгөштин үстинче кечире салып, ойто ло чатылдада таптай берди. ...Кыс тыттын кийнинен чыгара базып келди. Ол бу өбөгөндү та не де учун бойына жуутпайтан, а ненин учун — бойы да билбес. Айла бу унчукпас бүдүмдү өбөгөндү журттын кажы кижизиге күндүлөп жүрген? Улус ол керегинде кандый шүүлтөлү болгон? Айгүненин санаазында андый ок сезим узак өйдүн туркунына артып калган.

— А, бу сен Айгүне ошкожың не... — өбөгөн чочыганынан көстөрүн тазырайтып, маскасын да ычкынып ийди.

— Эйе, слер чалгылар белетеп турганаар ба?

— Бу өлөң ижиге ойто ло башталып јаткан ошкош не... Сен үредүңди божодоло, журттыңда иштеерге санандың ба? Айла жайгыда амырап жүрүң бе?

— Иштеер ле болбойым.

— Же, кызым, бу чалгынын сабын бир эмеш тудуп бер...

Айгүне «кызым» деп айтканына эмеш чамынтып та турган болзо, же көрүшкөн тарый мойношподы.

Тыттын јерле барган сары жоон тазылына кийдире кагып койгон төжинин үстинде чалгынын өлөңдөрлө эрмектежетен куучынчы курч тили бир эмештен курчып, араайын жылат. Үренижип калган ус кол чалгынын кату мизин чөйө-чөйө согуп, чедиргендер чачылтат. Табыш байагызынан тын угулып, кедери койу агаштардын төзине жаңыланат... Обөгөн өйдөн өйгө масканын курч учын тилине тийдирип чыктап ийеле, ойто ло согот. Маска чалгынын мизине эптү тийип турганын Айгүне кайкап, эмештен јилбиркей берди.

Чалгы тапталып божордо, Куугыл курлаазына кыстанып алган кайрула оны жазап кайрап койды. Экинчи чалгынын сабын канайда тутканын кыс бойы да сеспей калды.

Бир канча өйдүн бажында текши иш оморды адалу-кыстудый эдип, ончо немелерди ундыттырып койды ошкош. Төртинчи чалгыны кайрап отурала, Куугыл унчукты:

— Бу өлөң ижиге деп неме жайы-кыжыла тилден түшпес куучын эмей, калак. Корон соокто до амыр бербес, жылу јапта да амыратпас. Мал — ол кырлардын улузынын салымы ошкош неме не... Сенин колхозко өлөң ижиге болужарга турганын жакшы. Обөң ижинде ончолоры болзын: министр де бол, кудај да бол. Же бу бого ажару салбас улустар бар ине...

«Ажа конды ошкош: министр бого не керек» деп, Айгүне сананды. Обөгөн онон ары куучында ла јат:

— Бойың да көр: бистин көп јаш улус колхозторынан качып, «культурный» болорго, городто, аймактын төс журтында тегине ле баскындап жүрөп; кезиги туку Красныйарскта, Том-Турада, казахтарда барган жүрөп. Та нени бедирейтен болбогой. Көдүрилетен кижиге кайда да жүрзе, өзүп чыгар, же колдо-көгүсте јок болзо, тенгериге де јетирип сал — кылыгы үрелер. Ол Жылымнын да кей-

тип жүргенин!.. Сегис классту кижиги городто нени эдейин деп? Анда онон до жаан үредүлү жалкулар топ-толо.

— Жашөскүримнинг орто школын божодорго туру не... — Айгүне Жылымнын адын угала, оны актаачы кижиги болуп ийди. — Бистин аймакта энгирги школ бар эмес...

— Үренетен кижиги башка болотон. «Мен — алтай» да дееринен уйалып жүргүлөйтөн жүдек таңмаларга туштагам...

— Көргүзетен немези бар эмес...

— Жо-ок, андый эмес, балам. Көргүзөр неме бар, жаңгыс ла оны кичееп турган улус ас. Оны көргүзетен улус Жылымдый, ол эмезе Жажыктый ла Курмыннын уулдарындай болбойтон. Баскан жолу — коп, куру каткы. Чын керекте озор жок.

— Слер Паська ла Трый керегинде бе?

— Оны меге Аруул куучындап турбай. Бат, Аруулдый жииттер Ленинградта, Москвада үренери жолду. Ол бу бистин городко келерде, концерт көргүзип жүрген бу ла уулдар оны туткылап алала, каткырышкан деди. Онон бу Валя, Роза деп кыстар база...

— Ол кооперативный школдын общежитиезиндеги учуралды айдып турганаар ба?

— Эйе. Же Жылым керегинде эрмек чыкпаан болзо, оны айтпас та эдим. Бат, ол уул андагы баскындарга биригип алала, түнде улус кетеп жүрген дежет. Концерт көргүзип барала, бажын тазада кайчылаткан уулдар айдып турбай... Бат сеге — молодёжный школ! Молодёжный школ андый улуска — туку жалан жадыры...

Айгүне өбөгөннинг куучынчызын алан кайкап, бу өбөгөн керегинде санаазы там ла там өскөрип бараатканынан бойы да эмеш кемзине берди: «Көп улусла жажына ла кожо болодын, же чын кылык-жанын ондобой артып каларынан маат жок. Озорго бир катап бойына бүткендий не бүтпес, билижип-угужып не жүрбес?..»

— Айгүне, ол чайды кадыктап ийзен, — Куугыл темир будыла чыкырап, жунунарга барарда, Айгүне таш очоктогы көнөкти чыгарып, чайын теленгир бидондогы сүтке үзеери эзип ийди*.

Кыс суузап калганын жаңгы ла сести ошкош. Обөгөн дезе кружказын өлөннинг үстине соозын деп тургузып койды. Онын соок мөңкүлөр жаар баштанып алып, табылу отурганын көрөлө, Айгүне ол керегинде шүүне берди: «Керек жаңгыс ла балырап жүргенинде

эмес ине. Мындай улустын көкси элинин жолыла, жеринин кеениле толтырылган. Бойынын ижин чын билгилеп, бастыра күчиле иштенип жүргүлөйлө, озор «Жонымды сүүп турус!» деп кыйгы-кышкы этпеген. Сүүш сөс сурабай жат. Анайда ок сүүшти соок жүрекке эрке-жылу сөстөрлө кийдирип болбос. Тегин де, жаан да керектин тазөгөзи бу Куугылдый улуста болуп жат.

Жер үстинде сенде көп нажылар болор, же озорго бүдүп, жүрегинди алаканына салып берзен, оны ычкынбай, чеберлеп апаратандары чик жок ас...»

Күн кырдын үстине жабызап келерде, Айгүне ойто ло журт жаар ууланган жолдо. Онын көзине жыраалардын үстинде жаткан чечектер көрүнди. Бу чечектерди байа ол бойы чачып ийген ине. Чечектер керек дезе чалдыкпаган да эмтир. Жолды кыйулай көп жаркынду чечектердин ортозында андый ок кичинек башту билдирбес чечектер, кара чечектер, тургулары. Айгүне озордын бирүзин үзүп алды; ол бойынын көзине бүдүнбей, колындагы кебери жок чечешти ойто ло чачып ийеле, экинчизин үзерге, жер дөөн бөкөйт.

Кыс чечектерди жулып ла турды: үчинчи, төртинчи... жетинчи... «Ата-азы, бе не? Кара чечектер! Акыр, кара дегеним — кара эмес, кыйулай ла кап-кара, а өзөги дезе кубакай-сарызымак, керек дезе — апагаш... Бу мыны мен бүгүнгү күнге жетире (ыраактан ла көрүп) сеспей жүргем бе? Тайгада да өскөн болзо, Жылым, байла, мыны база билбес...» А кара чечектер оогош жүстерин Күнге удур ачып алала, Күннинг шыгырууш жааштарын ару кей өткүре сееп, көс жумбай ичет ле ичет. Озорды слер көндүрө өтпөй, бир-бир катап жууктай базала, жилбиркеп көргөнөөр бө? Озордын өзөги ап-ак...

Чындап та, кара чечектерди слер көргөнөөр бө? Озор өлөн ижи башталып турарда, жайгы одулар ойто ло ышталып келер тужында, жайылгылайт.

*Сүтке үзеери эзип ийди — сүтке кожуп ийгени

Жергелей Маскина

Жергелей Яковлевна Маскина 1947 жылда Ондой аймактын Кулады журтында чыккан. 8 класстын кийинде педучилищени божодып, Көкөрү журтта үредүчи болгон. Жиит үердүчи бош өйлөрдө куучындар бичип туратан. Бир канча өйдөң ол Москвадагы Литературалык институтка кирип, оны 1975 ж. божоткон.

«Айна» деп баштапкы бичиги бежинчи курста үренип турарда ак-жарыкка чыккан. 1983 ж. «Туулардын тымыгында» деп экинчи жуунтызы кепке базылган. 1985 ж. онын куучындары «Куулгазынду жай» деген өмөлик жуунтыда чыккан.

Жергелей Яковлевна амыралтага чыкканча, бичик чыгартуда редактор болуп иштеген.

Эмди де жайалталу бичиичи-прозаик Жергелей Маскина чүмдемел ижин токтотпой, бисти жангы чүмдемелдериле сүүндирет.

МЕКИЙТЕННИНГ ЫРЫЗЫ

Келин бир балазын жүктенип, экүзин ээчидип, кыранын келтейиндеги орык јолло түрген базып бараатты. Саанакту сары арба бажын салактадып, келиннинг јамачылу јикпезине табарып турды. Эки уулчак јылангаш буттарыла тобракка өнзүрей базып, энезине јидип-јетпей бараатты. Орой энгир кирип келеткен. Соок эзин жүктендирип алган кызычактын кату чачын элбиредип турды. Келин бели сыстап та турза, мендейт ле. Уулчактардын кара јодолорын күски јыбар јалап ийет. Кыранын учына чыгып келерде, эзин тынгый берди. Уулчактар энезинин ыжыгына тургулап, эмезе коштой жүгүргилеп барааттылар. Энези куу чырайын бурып, јылу күлүмзиренип ийет. Удабай ла јаан јурттын чадырлары көрүнип келди. Сармай энезине једип болбой, кичинек кирлү колдорыла јикпеден ала койот. Аказы дезе кайра тартып шымыранат:

— Кымыс уйуктап калган, экем. Энем бойы да арайдан барадыры, тудунба. Менен тынг тудунып ал.

Сармай коркып, эмештен кынзып бараткан.

— Эмеш ле арткан, балам — деп, энези мекелейт.

— Ыйлаба, экем, удабас једеле, кандык кайнадып јиирис — деп, Балдакан карындажын сооттодып бараатты.

— Је кир, балам. Једип ле келдис — деп, энези уулдарын озо кийдирди.

Балдакан энезине кур чечерге болушты. Сыйнын энези белине јаба буулап алала экелген. Кымысты ол кичинек те кыймыктатпай, кату кийистинг үстине салып койды. Энези көнөк тудунып, сууга барды. Балдакан санаазында бойын адазынын ордына тургузып, айылдын ичинде ишти башкарып ла турды. Јука такпайларды сындыра тудуп, отты көнжүде күйдүрип, кичинек көөшкө суу асты. Сармай дезе агаш орынга араай чыгала, Кымыска коштой јадып, онын јылузына уйуктай берди.

Тойчы көнөккө толтыра суу сузуп, арайдан ла айлына јетирди. Көнөкти тургузып ла койоло, карануй да болзо, уйын саарга, чеден јаар басты. Чоокырай ээзин танып ийеле, јенгил үшкүрип ийди. Беленгир аякка сүт саап алала, Тойчы уйын кичинек јабыс чеденине кийдирди.

Кургак будак күйерде, чадырдын ичи жарый берди. Сүтти чыгарала, үч аякка бөлип урды. Балдакан торбоктын терезине байдастанып отурып алала, күлгө көмгөн теертпектин келтейин төрт башка сындырды. Энези уулы теертпекти теп-тең үлеп отурганын көзинин кырыла көрүп, ыйы келди. Көзинин ачу жажын уулына көргүспеске, карануй жаар жылып алды. Же изү жаштар кугарып калган жаактарын араайынан өртөп турган.

— Эне, сүт соогон бо?

— Сооп калган, балам. Же тургус сыйнынды.

Балдакан жыртык укту өдүгүн будына сугуп алала, койдонжып алган балдарды ойгосты: “Ту-ур, Сармай, тур, Кымыс. Сүт сооп калар. Капшай”.

Эки жашту кызычагын энези койнына отургызып, кыска тере тоннын эдегиле кичинек буттарын жаап алды. Сармай уйкузырап, аякты онду тудуп болбой турды. Аказы аякты бойы тудуп ичирди. Кичинек уулчак калажын жибей, туура салып койордо, аказы айтты: “Адам эмди мылтыгын немецтерге шыкап алала, кайда отуры не? Жанып келзе, мен сени айдып берерим. Калажын чачып ийген деп”.

— Мен жийдим, жийдим — деп, Сармай теертпекти жаан-жаан тиштеп, жип алды.

— Адам келзе, сен мени теертпекти үзе жип алган, жакшы уул де, же бе?

— Же, же, экем. Эмди уйукта.

Сармай неге де каран сүүнип, таманында балкажын колыла эки-үч тырмай соголо, тере тоннын келтейине жада берди.

Энези Кымысты азырап алала, койнына жаттыргызып, уйуктадарга жайкады. Кызынын жука чачын кайра сыймап, Тойчы кожондой берди:

Кырдан чыккан көк чечек
Жайа качан өскөй не?
Кара чачту баламнын
Адазы качан келгей не?

Балдакан сүдин ичпей, теертпегин ооктоп, нени де кунукчылду сананып, мендебей, кургакка жип отурды.

— Сүтти ичип ал, балам — деп, энези жымжак үнденди.

Балдакан сүдин ичип алала, Сармайдын койнына кире берди.

* * *

Баштапкы пөтүк эдип ийди. Тойчы көзин ачып, капшай ла түнүк жаар көрди.

— Же, карын, аяс эмтир. Арткан өлөңди бүгүн энгирде жууп аларыс — деп, токыналу куучындады.

Ол уур туруп, от одырды. Кыймыктанза ла, үйе-сөөги өңзүрей берет. Же Тойчыда сыйманар да ой жок. Күн чыкса, колхозко өлөң жууп барар. Күн апса, бойынын өлөңин жууп алар керек. Кече Балдаканнын каскан кандыгын жунуп, азып койды. Чоокыр уйынан бир чөөчөй сүт саап алала, очоктын кырына каран кайнап турзын деп, тургузып салды.

Тойчы уйын айдап ийеле, уулынын сыңар угын жамады.

...Төрбөт эмеген уйын айдайла, Тойчыга кире түшти.

Тойчы укты туура салып, чай урды. Аскыттан курут алып, ооктой сындырып, тепшиге жайа салып ийди...

— Өлөңди жууп алдын ба, Тойчы?

— Кайдан жууйтан. Балдар арттырар жер жок. Айылга куру балдарды канайып таштайын.

— Айса! Кызын арай ла оогош.

— Онын учун жүктенип алып, өлөңгө барып турум. Жанында ыйлап та отурза, санаага жакшы.

— Же дезен.

— Кече түнде жанганыс, өлөң жууйла. Балдарым арыган ошкош. Канайдар, бүгүн айылга таштап ийедим.

— Кичинегин бистин айылга апарып сал. Чай-чуйдан же диже ле берер. Мен бүгүн балдардын өдүк-тонын жамаарым. Уулым келгекте, өдүк эдип койойын деп. Жанып келзе, бутка сугар неме жок болор. Уулдарын кире-чыга ойноп жүргей.

— Балдаканды мен эчидип алайын, ол экүзи бүгүнче слерде жүрзин. Балдардын адазы жуудан жанып келзе, мен де слерге болужар болбойым. Кижжи жажына ла мынайып шыралап жүрет эмеш пе?

— Жо-ок, жуу-чак токтозо, чечек чилеп жайыла ла бергейис.

Балдакан куучынды угуп жаттыр. Ого энези сүрекей ачу бол-

гон. Көзін араай ачып, энезинин куу чырайын ајыктайт. “Адам айылда болгон болзо, бисте одын да болор, өлөң дө болор эди” деп, уулчак сананып, энезине килейт. Балдакан ыйлабаска албаданып, көзін јаанада көрөлө, түнүктеги чаңкыр тенгерини көрөт.

— Балдакан, тур, уулым. Экү өлөң жуурыс, балам. Сармай ла Кымысты Төрбөт эшке апарып саларыс.

— Кымыс ыйлаар, энем.

— Соок күнде баланы јаланга канайып апарарыс, балам?

— Је, энем, је. Мен слерле кожо барарым.

Уулчак карындажын јазап жаап койоло, чай ичти. Энези јетире катпаган јаш курутка жука эдип бышкан каймак сүртүп берди.

— Эне, каймакты кем берген?

— Байа уй айдайла келетсем, Јакшычырай берген. Балдарыңа апарып бер дийт.

— Энем, слер Сармайга арттырганаар ба?

— Экилезине арттыргам, балам.

— Адам мында болгон болзо, база јиир эди, чын ба, энем!

Тойчы уулы јаар көрди. Балдакан адазына сүрекей түңгей бүткенин ол јангы ла көрүп туру ошкош.

— Је балдарды ойгос. Төрбөткө апарып берелик, балам.

Јыртык уктын келтейин јамаарга аларда ла, тышкары кыйгы чыкты:

— Тойчы-ы, бери чыксан.

— Не болды, Карас?

— Кече аш иштеп баштаганыс. Улус јок. Сен ол ишти баштап иштет. Сени көстөп јадырым.

— Эмди ле барарым.

“Аркада бир бугул өлөң бар, жуулбаган. Эмди мен канайдарым? Ашты мында согор болор. Эңирде ого јеткенче, түн кире берер! Кышкыда өлөң јок канайып отуарарым?” деп, келин санааркай берди.

Тойчы онуп калган бөрүгин тудунып, эжиктен түрген чыкты. Чадырдын үстиги толугына једип келеле, уулына кыйгырды:

— Балам, ол экүни азырайла, апарып сал, је бе!

— Је-е! — деп, уулчактын каруузы угулып калды.

Чыкту аш уур болтыр. Келиндер јаан таарларды көдүргилеп болбой таралып, кезиги абрага јетирбей, јолдо түжүрип ийет. Той-

чы түшке јетире тың тудунып, чыдашты. Эңиргери күчи чыгып, таарга чыдабай барды. Сынгар колду Адучы таарларды бескелеп турала, Тойчыны көрүп, килей берди.

— Сен эмеш амырап алзан.

— Алдырбас, эмди узак артпаган...

...Балдакан чай азала, чыгарып койтыр. Жука кийистин үстинде Кымыс ыйлап отуры. Сармай тере тоннын түбине кирип калтыр. Энези чай соодып, Кымыска ичирди. Удабай Балдакан бажынан ала будына јетире сүт болуп калган кирип келди. Колында — јаан беленгир аяк. Энези аякты очоктын кырына тургузып койоло, чачылган сүтти јыжа согуп, отты јаанада одырды. Балдакан энезинен јалтанып, унчукпай, торбоктын терезине отура берди. Тойчы аякты карап көрзө, түбинде бир ле калбак сүт јүрү. Өскө өйлөр болгон болзо, Тойчы уулына ачынар эди. Је бүгүн ол нени де айтпады. Энези очокко жууктай јыла отурып, уулына јалакай үнденди:

— Балам, чайдан уруп ийзен. Мен бүгүн сүрекей арыдым. Чай да уруп ичер күчим јок. Уулчак јыланаш буттарыла јенгил базып, чайды түрген урала, энезинин алдына тургузып берди. Тойчы уулынын јалтанып турганын сезип, јылу үниле айтты:

— Балам, чайдан уруп ич. Эненле кожо чайлабайтан ба? Кара да болзо, алдырбас. Эртен тура мен бойым саарым, балам.

Балдакан энезинин јакшы күүнүн көрүп, ичинде сүүнет ошкош. Энезине айдарга ундыбай жүрген сүүнчизи кенетийин Балдаканнын сагыжына кирип келди.

— Эне, Матынга уулынан бичик келген. Удабас јанарым деп бичиген. Будынан шыркалу деп, энези айдып турарда уккам.

— Качан келди, балам?

— Слер ишке јүре ле беререерде.

Оноң, јаан кижичилеп кунугып, кату үниле айтты:

— Буды да јок болзо, керек пе, чын ба, энем. Тирү ле болзо, јан келер.

Уулы адазын сакып жүргенин билип ийеле, энези балазына сүрекей карузый берди.

— Уйукта, балам. Адабыс јанып келзе, сен кожо кырга барарың. Школго до белетенер керек, балам.

— Мен үзе белетенип алгам. Јангыс ла уктын келтейи јыртык.

— Мен оны эртен ле жамап койорым, балам — деп, энези уулынын кара чачын эрке сыймап отурды...

...Удабай таң адып келди. Тойчы өчүп барааткан отты күйдүрип ийеле, чадырдын каазазында кыстап койгон чай-өлөңди уужай тудуп, кара көөш жаар салып ийди.

— Балам, сен түште Кымысты Сармайла кожо арттырып койоло, будак экелип сал. Одын жок — деп, Балдаканды ойгозып жакыды.

Уйын саап, чайды сүттейле, жаш курутты тал-ортозынан сындырып, жарымын ойто аскытка салып койды. Бир аяк чай ичип алала, алмар жаар жүгүрди.

* * *

...Тойчы болчок туразына кирбей, көндүрө кажаганга барды. Өлөң бир ле тудам арткан болтыр. “Аркада өлөңди канайып экелип жиирис, Чоокырай?» деп, келин уйынан комыдалду үниле сурайт. Кар там ла калыңжый жаап, эместен шуургантып турды. Тойчыда одын да жок.

...Балдарын азырап койоло, Тойчы одынга барарга, буу алды. Эжикти ачала, балдарына жакыды:

— Уйуктагар, мен аркадан тоң до болзо, будак жүктенип экелейин.

— Энем, мени кожо алзаар — деп, Балдакан тура жүгүрди.

— Сен, карын, ол эки баланы көрүп отур, балам.

Балдаканнын энези кичинек те кайралабазын билетен учун, уулчак унчукпай, Кымысты колына алды.

...Тойчы жүгин туразына кийдирип, балдарын ойгоспоско, араай толук жаар жылдырып салды. Жылу чайга куруттын сыныгын кожуп жиди. Уйуктаарга өдүгин уштып жатса, турага көп улус кирип келди. Келин тура жүгүрип, туулакты жылдырды.

— Бут бажына канай туратан. Отурыгар.

Тойчы печкенин эжигин ачып, от салды. Эртен тура от өзөктөйтөн калганчы кургак агажын күйдүрип ийди. Кара көөшкө суу уруп, чай асты.

— Одын жогын көр турала, отты не салып жадырын? Эртен тура балдарынга изү суу кайнадып бер — деп, келиндердин бирүзи ачынып чыкты.

— Айылга кирген кижичай ичеле чыгатан.

— Эмдиги өйдө кажы ла кижини чайладала чыгарзан, ол үч балаң торолоп өлөр.

— Алдырбас!

...Чай кайнай берерде, Тойчы аяктарга толтыра чейдем уруп, курут ооктоп салды. Келиндер омок куучындажып, чейдемди ичкилеп отурдылар. Же курутту аякка кемнинг де колы чөйилбеди. Отургандардын кажызы ла уйуктап жаткан балдар керегинде сананат. Балдарда бу калганчызы да болордон аябас. Аягын Тойчыга берип, Карас жаан куучынды баштады:

— Же, Тойчы, мен эки конуп атанып отурум. Ага-карындаштар жыгылып турарда, канайып отурар. Журттын ижин кем башкарар? Сен не деп сананып турун?

Тойчы уйуктап калган неме чилеп үнденди:

— Токтой... Ол кандый?

— Колы жок кижиге уур болор.

— Сени көстөгөнис. Онын учун келдибис — деп, Карас айтты.

— Бис сеге бүдедис. Сеге болужарыс. Сен жүк ле башкар. Бис ончозын эдерис, Тойчы — деп, келиндер жөмөшти.

— Же балдарым?.. — Тойчы коркый берди.

— Балдар бистин балдарысла кожо ичижип-жижип жүрер ле ол — деп, Төрбөт айтты.

...Кызычагын бойына жуук жаттырып алала, череди жок жабынтыны аяктап, Тойчы эртен башталатан ижинин учурын сананып жадат.

...Тойчы айлына келзе, балдары орыннын үстинде калтыражып отургылары. Балдакан жаш будакла отты салып болбойтыр. Сармай курут кемирип отуру. Энези отты салып ийеле, ологго жууктай базып келди.

— Эне, биске Балдакан Макыш эштен эт ле курут экелип берген.

— Эт?!

— Койоннын буды, чыма-а, Бальдакан? — деп, Сармай жартады.

Энези чайдын ордына койоннын буттарын көөшкө салып кайнатты. Туранын ичи жылыган аайлу боло берерде, балдар кыймыражат.

— Энем, Чоокырайга берер өлөң жок. Жалбак-Аркада өлөң бар дезеер? — Балдакан сурады.

— Эйе, балам.
 — Эне, экү барып келейик пе? Соок эмес.
 — Эне, Чоокылай мөө...ө дийт! — деп, Сармай турага
 жаңыландыра мөөрөп ийди.
 Сармайга бастыразы каткырышты.
 Айдын жети жаңызы болгон. Тышкары торт ло түш. Балдакан
 узун кыл армакчыны энезинен озо тутты.
 — Сен, балам, балдарды көрүп отурган болзон.
 — Жо-ок, эне. Мен бир де тудам болзо, уйыма экелип берерим.
 Соксон до, барарым.
 Балдакан койоннын эки будын эки балага үлештирип береле,
 тонло туй жаап койды.
 — Мен келгенче, кыймыктанбагар.
 Энелү-уулду калын карды ырып, кыра салган жерди өдө берди-
 лер.
 ...Энези карды өлөннүн үстинен колыла эже согуп, бууга салды.
 Кымый базып, жүктенип алгылады. Өлөн кургак та болзо, сүрекей
 уур болды. Онын үстине Балдакан чай ичпеген. Жука кийистен
 кардын сызы өдүп турды. Балдакан жолды баштап, түрген-түрген
 базып келедет. Өлөн түжүп калган болор бо деп, кайра көрөт.
 Жылдыстар койыла берерде, Чоокырай жаңы өлөн амзады.
 Печкенин оозына будын кийдире тееп алала, жаан уул уйуктай
 берди. Энези балазына килеп, ыйламзырап, оны колына өрө алып,
 кийиске эптү салып койды.
 ...Жылу күнде Сармай Кымысты ээчидип, меестен жонжолой ка-
 зып экелет. Аркада кандык торт ло соодоп турган кыстардый. Ор-
 тозыла өдүп бараатсан, сени көзинин кырыла көрүп, каткырыжып
 турар. Сан ла башка өзүм!
 ...Кара жолды өрө жасла кожо бирден-экиден уулдар, адалар ке-
 лип ле турды. Же ончозы ла шыркалу. Мекийтеннен табыш угул-
 байт. Тойчы каран ла сакып жүрди.
 ...Жаскы Күн бойынын чогыла ойноп, бийик тууны ажып келди.
 Балдаканды үредүге аткарып ийеле, энези алмар жаар басты. ...
 Бүгүн келиндер сүрекей капшай тудунып, Күн кырга отурганча,
 буудайды үзе салып ийдилер. Жаңгыс ла арба артты. Эртең ле бо-
 жоор. Ижи сүрекей жакшы өткөнине Тойчы сүүнип, келген ле бой-

ынча балдарын койдоноло, уйуктай берди. Тангары жуукта тышка-
 ры чыкты. Озо ло алмар жаар көрди. Жабыс чеденнин ичинде неме
 элбес этти ошкош. Тойчы алмарга жууктай жүгүрип келди. Айдын
 тун болгон. Абралу атты көрөлө, Тойчы багырып ийди. Же бир
 кижидеги адын камчылап, жолго кире берди. Кийиндегизи адына ми-
 нип болбой, айланыжып турды. Тойчы жүгүрип келеле, каалганы
 бөктөп ийди.

— Тур! Тур! Кайда да барып болбозунг. Ашты экел! — Улус ук-
 сын деп, Тойчы тын кыйгырып турган.

Атту кижидеги чыгар жерин таппай, Тойчыны айландыра мантадып
 турды. Тойчы колына жаан таш тудунып, каалганы туй туруп алды.

— Э-эй, улустар, ашты апарып жат! Капша-а-ай келиге-ер!

Ол кижидеги Тойчынын сырагай ла үстине мантадып келеле,
 адын токтодып ийди. Кенетийин эр кижидеги Тойчынын ичи жаар жаан
 тере сополо тееп ийди. Келин жанында жаткан журттын жаанын та-
 нып ийди. Ол Бапаш эмтир. Тойчы алмардан араай чыгып келди.
 Же буды жылбайт. Ичи өңзүрөп, кыймыктандырбайт. Жолдо отурып-
 турып ичкерлейт. Төрбөт чамчачан жүгүрип келеетти. Тойчы ал-
 баданып турала, ичкери алтады. Келин оны көрүп ийеле, бар-жок
 үниле кыйгырып ийди:

— Бейин, келиндер, бейин!

Улус тургуза ла жуулып келдилер. Олор Тойчыны айлына кий-
 дирип койдылар.

Тойчы эки күнге туруп болбогон. Келиндер курут ла талкан
 эдип бергилейт. Балдакан өркө өлтүрүп, мүн асты.

...Күүк эдип, чадырдын жанынан сары чечектер чыгып кел-
 ди. Журтка сүүнчилү жар жайыла берди: “Жуучылдар келип жат! Жуу
 божого-о-он!”

...Жолдын кырында жаңгыс тыттын жанына бастыра журт жуулып
 калтыр. Төрбөт уулына эткен жаңы башпагын тудунып алтыр. Бал-
 дакан ла Сармай энезин эки жанынан жединип, улус жаар араай ба-
 стылар. Жол до көрүнбейт. Улус туй туруп алган. База ла эмеш ту-
 рала, келиндер тымый бердилер. Көлөсөлөри чыкырап, абра улуска
 жууктап келди. Абрада үч ле кижиде.

Жуучылдар түжүп келдилер. Же сакыган улус торт ло тонгып кал-
 гандый. Кем де кыймыктанбайт. Кенетийин Балдакан энезинен
 чупча согуп, ичкери жүгүрдү. “Ада-а, ада! Адам келген!” Онын

кийнинен Сармай барды. Кызычагы десе энезинин жикпезинен там ла тынгыда тудунып турды. Ол адазын билбес. Кымыс ичте тушта Мекийтен жууга атанган.

Тойчыга удур сары солдат кийимдү эр кижини базып келеетти. Тойчы, таныбай тургандый, көрөт. Балдардын адазы жууктап келерде, Тойчы сүүнчизин тудуп болбой удур басты: “Мекийтен, эзен-амыр жеринге жантирын... Бала-баркан бу туру...”

Мекийтен Тойчынын жылу колун эрке тудуп, ырыстын жажы өткүрө айдат: “Эш-нөкөрим, балдарым...”

ТӨРӨЛ СИМФОНИЯ

Кидим жай. Аркада турум. Агаш баштай салкын түшти. Күчтү тыттар бажын шуулады, табышту-у эзин арканы төмөн жабызай түжүп келетти... Бот, чагалдар шуулашты, чала жымжада-а, чала үзүктелип... Бот, кайындар шымыражып баштады: торко жалбрактары окшожып, эркележип, аңдана согуп, уча көдүрилип, ойто ло бой-бойлорына табарыжып, көкип-көкип турала, онон токынаап-токынаап, шымырты жылыып, төмөндөй барды... Бот, эмди төмөндөй турган жыраа тал эзин толкузына алдыртты: ак мөнүн жалбрактары бирде антара көдүрилип, бастыра бойы ап-ак болуп, Күнге мызылт эдет, бирде жажыл бүри эзинге көнкөрө соктырып, жап-жажыл тура түжет... Тал шылырты жымжа-ак, көбү-ү... Бу толкуга жанында турган сары тайа база алдыртып, «тыдыртыдырт» эткен жобош үнин кошты...

Эмди салкын толкузы жерге жабызап, чечек бажын жайа согордо ло — бастыра арка тиркиреп, жүзүн табыш ойноп чыкты... Кайда да тыткыжырт» этти, чочыган кушкаш «у-уйт, у-уйт, у-уйт» деп, сандырап учты. Кийнинен ары кип-кичинең кара кушкаш сыйтылдап-сыйтылдап турала, жажыл бүрге жылыып калды... Кенейте өлөн ортозынан өркө тура жүгүрип, «чат, чат, чат» деп, та нени де тарый-тарый айдып турды. Бу ла тушта кандый да жаан куш бу табышты улалтып, күчтү канаттарыла «талырт, талырт, талырт» эдип, унчукпа-ай, агаш баштай кайып чыкты.

Тайга салкынынын баштапкы тыныжы өдө берди... Ээчий келген жобош эзинге арка элбиреп-элбиреп, кайкамжык табыжы ыраап-ыраап, удабай тымып калды...

Бу — төрөл жерим күүзи... Кару симфония... Мыны кем де такып чүмдеп болбос... Кем де такып ойноп болбос... Кандый да улу музыкант. Өскө улус салкыннаң карын коркор.

Мыны жангыс ла алтай кижинин кулагы тындаар, алтай кижинин эди сезер, алтай кижинин жүреги көдүрилер...

Мен мында туулгам... Бу менин төрөлим... Мында ок артайын...

Күлөр Тепуков

Күлөр Эзендинович Тепуков 1952 жылда кичү изү айдын 29-чы күнинде Ондой аймактын Салжар журтында чыккан. 1970 ж. Ондойдын орто үредүлү школын божодоло, радиокомитеттин корреспонденти болгон.

1976 ж. Москвада М. Горькийдин адыла адалган Литературалык институтта үредүзин түгезеле, көп жылдарга Ондой аймактын культура бөлүгинде иштеген.

1987-1990 жж. телерадиокомитетте алтай тилле солундар жетирер бөлүктин редакторы болгон.

1996 ж. Россиянын бичиичилер Бирлигине кирген.

К.Э. Тепуков – «Солонгы» журналдын төзөөчизи, 1990 ж. ала бүгүнгө жетире онын баш редакторы, Алтай Республиканын ла Россия культуразынын ат-нерелү ишчизи, Г.И. Чорос-Гуркиннин адыла адалган Государстволык сыйдын лауреады, балдарга учурлалган жирмеге жуук бичиктердин авторы.

ТЕЕРТПЕК ЛЕ ЧЕРТИМЕК

Теертпек ары-бери айылдап жүрбегени удай берген. Куу бажын тырманып, кемге айылдап барар деп санана берди. Башпарак ла онын карындаштарына айылдап барар дезе, олардо жаантайын ла бош жок — иште.

Эбиреде жаткан ончо најыларын тоолоп, Чертимекке айылдап барар шүүлте этти. Чертимекке жолыкпаганы да удап калган. Анайып ол Чертимек журтаган аркага көндүгип ийди.

Арканын кырына жууктап ла келерде, кунукчылду кожон угулды.

Бир, эки, үч,
 Жүрерге меге күч.
 Төрт, беш, алты,
 Мени анчылар атты.
 Жети, сегис, тогус, он,
 Жүрүмим менин божогон.

Теертпек Чертимекке кандый бир түбек болуп калды ба деп, түрген базып ийди. Жууктап келзе, Чертимек чалкойто жадып, кузук чертип жатты.

— Баш ла бол, Чертимек! Сениле не-не болуп калган ба дезем, сен кузуктын көбизине сайрап жаткан турун не.

— Мен өнөтийин анайда кожондоп турбай. Коштой жаткан таралдар, тийиндер уксын деп.

— Олорды не чочыдарга? — деп, Теертпек бажындагы терин арчып, кайкап калган сурады.

Чертимек эмеш унчукпай турала айтты:

— Олор мында кузук бүткенин билип алза, бир ле күнде жок эткилеер. Менин кожонгымды уккан кийинде, бери коркып-чочып келбес.

Теертпек Чертимекке жууктай базып келди.

— Бүгүн мында кузук бүдер, эртен — анда. Таралдар, тийиндер база кузук жиир күүндү. Сен билер бедин, үлешкени — тату деп?

Чертимек жөпсинип, бажыла кекиди.

— Айдарда — деп, Теертпек куучынын улалтты, — сүүнчилү кожон чүмдейтен турус.

Теертпек ле Чертимек жергелей отурып, кожондой бердилер:

Бир, эки, үч,
Биске болбос күч.
Төрт, беш, алты,
Кузук мында көп бүтти.
Жети, сегис, тогус, он,
Болор мында ойын.
Аңдар, куштар жуулышсын,
Кузук чертип соотозын.

ЖЕТИ

Чертимек бодоорынан “эки” алган. Онын да учун бажын салак-тадып алган жанып бараатты. Эмди Теертпек таайга нени айдар? Кече жакшы үренер болуп молжонгон, бүгүн ойто ло “эки”. Күскиде школго барбай, тайга-ташка жүре беретен немени деп сананат.

Кенетийин Кертимектин сүүнчилү табыжы угулды:

— Чертимек, мени саказын!

Кертимек дезе бүгүн бодоорынан “беш” алган. Чертимек онын жакшы темдегине күйүнип, кыйгазына ажару да этпей, барып ла жатты.

Кертимек нөкөрине једижип, колын онын ийнине салып айтты:

— Чертимек, сен “эки” алганыга санааркаба. Мен жакшынак сүме таптым.

— База кандый сүме? — деп, Чертимек нөкөрине ижемжилү көрди.

— Теертпек таай бистен кандый темдек алдыгар деп сураза, бис “јети” деп айдарыс.

— Канайып јети? — деп, Чертимек нени де ондобойт. — Экиге бешти кошсо, алты болор эмес пе?

— Сен бойың да алты — деп, Кертимек каткырды. — Кайда, сабарларынла кошсон.

— Чындап та, јети!

— Јетини эки јара үлезе, беш ле эки болор эмесе үч ле төрт —

деп, Кертимек сүүнип куучындайт. — Айдарда, сен “үч” алган, мен — “төрт”.

Нөкөрлөр мынайда јөптөжип, түрген баскылап ийди.

— Је, уулчактарым, бүгүн кандый үрендеер? — деп, Теертпек таай оморды уткып сурады.

— Бис бүгүн “јети” алганыс — деп, Кертимек ле Чертимек јангыс үнле айдышты.

— “Јети” болзо, жакшы — деп, Теертпек таай уулчактар јаар сүмелү көрди. — Је оны эки јара үлеер керек.

— Эки јара үлезе, “үч” ле “төрт” болор — деп, Кертимек куучынды јөмөди.

— “Беш” ле “эки” де болордон аябас — деп, Теертпек туранын эжигин ачып, уулчактарды кийдирди.

Кертимек ле Чертимек билетен: Теертпек таай кандый ла күч айалгаларда сүмени таап ийер. База сөс айдарынан јалтанып, унчугышпай тургулады.

Теертпек таай Чертимекке бурылып сурады:

— Бешке төртти кошсо, канча болор?

— Сегис.

— Эмди сен айт — деп, Теертпек таай Кертимекке бурылды.

— Тогус.

Теертпек таай кемкандый темдекалганын ондоп, уулчактардын күүн-санаазын көдүрип, сүүнчилү айтты:

— Бүгүңги “јетини” ундып, эртен “он” экелерге чырмайыгар!

ШКОЛГО ЈҮРГЕН КОЙОНОКТЫҢ ЈҮРҮМИНЕН

Койонок сүүнчилү кожондоп, школго барып жатты:

Мен, мен — Койонок,
Мен — оогош ботпонок.
Мен школго жүредим,
“Төрт” лө “беш” аладым!

— Койонок, токто. Аңчыларга јем болдын — деп, јыраанын кийнинен Айучак чыгып келди.

— Эх, Айу-Айучак, сен кандый коркынчак! — деп, Койонок каткырды. — Ол анда нени бичип салган, билеринг бе? — деп, Койонок жалбак агашка колын уулады.

— А мен кычырып билбезим — деп, Айучак араайын унчукты.

— Ондый болзо, тында: “Андаарга жарабас жер”.

— А-а — деп, Айучак керектинг аайын ондоды. — Мен сениле кожо школго барайын ба? — деп суранды.

— Кел, кожо бараалы — деп, Койонок айдала, ойто ло кожондой берди:

Кем школго үренет,
Ого ончо јол ачык.
Бичик билер Койонног
Эмди мында кем артык?!

ӨЧ

Сан башка сангыскан јуртаган. Онын ады-јолы да сан башка — Күйүк. Ол арка-таштын үстиле учуп, ончо ло солундарды билип, оны јолыккан ла ан-кушка чынду-төгүндү куучындаар. Күйүктинг мындый кылыгы Теертпек өрөкөнгө жарабайтан. Теертпек сангысканды көрзө лө шоодор:

Эй, копчы сангыскан,
Отурзан бистинг јаныска.
Кандый солун тайгада?
Кей-төгүнинг куучында!

Мындый ачимчылу сөстөр учун, өч алар ойди Күйүк узак сакыбаган. Теертпек өрөкөннинг јеендерининг, Кертимек ле Чертимектинг, јиилектеп барып јаткандарын көрүп ийди. “Макалу ла өч алар ой келди” деп сананып, уулчактарга удурат учты.

— Кару уулчактарым, јол-јорыгаар ыраак па? — деп, Күйүк мекеленди.

— Јиилек табылганча ла базатан турус.

Уулчактардын мынайда айтканы сангысканга јарады. Ол үнин јымжадып айтты:

— Ол боочыны ашсагар, көп јиилекке учураараар. Түрген барыгар.

Боочынын ары јанында он эки балалу Көк-Бөрүнинг уйазы барын Кертимек ле Чертимек кайдан билзин. Уулчактар боочыны ажып, энгир киргенче баскан. Је јиилек кайда да јок. Јагыс ла карануй көлөткө јердинг үстин бүркеп турды. Эбире тымык-тымык. Уулчактар коркып, колдорынан бек тудужып кыйгырдылар:

— Теертпек таай, бис мында!

— Көп алгырбагар, мен мында — деп, јыраанын кийнинен он эки күчүгин ээчиткен је ле деген бөрү чыгып келди.

Бу өйдө Күйүк Теертпектинг санааркаганына маказырап кожондойт:

Теп-тегерик Теертпек,
Сеге андый керек!

Теертпек керектинг аайын ондоп, уулчактарын аргадаарга, карануй аркага атанды. Карануйды карануй дебей, боочыны ажып, Көк-Бөрүнинг уйазына једип келди. Көрөр болзо, бөрү ле онын он эки балазы Кертимек ле Чертимекти курчап алган.

— Уулчактарды божодыгар! — деп, Теертпек кыйгырды. — Мен слерге канпет берерим!

Бөрүнинг балдары Теертпекти эбиреде мантап, “Канпет ол не?” деп сурагылайт.

— Амзап көрүгер — деп, Теертпек бөрүчектерге бир болчоктон канпет берди.

— Кандый тату-у — дежип, бөрүчектер Теертпекти курчап ийдилер.

Көк-Бөрү күчүктерининг кылыгын јаратпай да турза, кайда барар.

— Канпет болзо, канпет — деп, Теертпектинг колынан бир баштык канпетти алды.

Анан ла бери бөрүлер канпет јиир болуп калган.

ТАРМАЧЫ

Амыр школга келген ле бойынча, кожо отурган Ырыска айтты:

— Билеринг бе, мен — тармачы.

— Ары кедери эт — деп, Ырыс нөкөрининг куучынын керекке албады.

— Бүтпес болзон, бойында. “Эки” алзан, меге комыдаба. Менен үредүчи нени де сурабас.

Чындап та, уроктор божогончо, үредүчи Амырды доского до чыгарбады, айылдынг ижин де сурабады. Ырыс дезе доского чыгып, жүк ле тынду “үч” алды.

Уроктордын кийнинде жанып барадала, Ырыс айтты:

— Сен чын ла тармачы. Мени тармага үретсен.

— Э-э-э — деп, Амыр көөрөп чыкты. — Эртелеп менин сөзимди уккан болзон, кеңе “үч” те албас эдин.

Уулчактар токтой түшти. Амыр сумказын таштын үстине тургузып айтты:

— Менин тармам башка. Мен улус та эмдебейдим, кара каргыштар да этпейдим. Менин тармам “экилер” албаска жайалган. Эмди мени ээчиде айт: “Табыр-тыбыр сен, тарма, жолымды менин арута”.

Ырыс Амырдын айтканыла ла этти.

— Бот, эмди сени не де албас. Урокторды этпей де жүрерге жараар.

— Бүгүнгү “үч” учун энемненг једер болбой — деп, Ырыс кородоы.

— Коркыба, жолында буудақтарды мен арчып салгам.

Јолдын белтирине једип, уулчактар айрылышты.

Эртенги күнде Ырыс сүүнип калган келди:

— Энем күнлигимди де көрбөди. Тайгананг эјем түшкен, оныла куучындажып отурып калды.

Амыр сүмелү көрүп, куучынга киришти:

— Эјенди де тармалап мен экелгем.

— Чындап та, эјем келбес эди, олардо айылчылар болуп, азык-түлүк түгене берерде түшкен.

— Оны да мен эткем — деп, Амыр айтты.

— Сен — чындык нөкөр — дейле, Ырыс Амырга колын берди. — Сеге јаан быјан!

Нөкөрлөрдинг куучынын күзүнгининг табыжы үсти. Эки нөкөр тармалу сөсти айдып, тым отурдылар. Је кенетийин үредүчи Ырыстынг өбөкөзин адаарда, ол алаатып, өрө турды. Бир эмеш унчукпай турала сурады:

— Айсулу Јаманууловна, слер јастырып турган болбойоор.

— Не, сенин өбөкөнг Кастыев эмес пе? — деп, үредүчи уулчактын јанына келди.

— Кастыев... Слер бүгүн мененг нени де сурабас учурлу...

— Ненинг учун? — Айсулу Јаманууловна нени де ондобойт.

— Мени уроктордо сурабас эдип, мен тарма салгам.

— Андый болзо, коомой тарма салган учун, мен сеге “эки” тургузып јадым.

Төрөл тилдин урогында эки “тармачы” база ла “эки” алдылар.

Уроктордын кийнинде Ырыс ла Амыр унчугышпай жанып бараттылар. Кажызынынг ла санаазында “тарма” деген сөс.

— Тарманынг јарымын сеге берип ијген учун — деп, Амыр ачынып айтты. — Ол јангыс менде болгон болзо...

— Эје, ол тарманг бастыра сенде болгон болзо, мен “эки” де албас эдим. Меге эмди сенин тарманг керек јок.

— Сен чын айттынг — деп, Амыр нөкөрининг сөзине јөпсинди. — Тармага ијенбей, албаданып үренеек.

Нөкөрлөр колдорынанг тудужып, баскылап ијди.

ЈААНАНЫНГ ЧӨРЧӨГИ

— Көр, менин јаанам кандый јараш меелей түүп берген — деп, Сынару деген кызычак бойынынг үүрезине, Јелечиге, көргүсти.

— Менин јаанам меге тату өтпөк быжырып берген — деп, Јелечи удурла айтты.

Кызычактардын кийнинде отурган Саклай деп уул “Јаанамнынг койнына ујуктап көргөн болзоор, кандый јылу” деп айдарда, ончо балдар каткырышты.

— Сенин јаананг нени эдип билер? — деп, шыпылдууш Сынару Аржаннанг сурады.

— Јаанамнынг сүттөп аскан талканду чайын шөлүреде ичип, онынг куучындаган чөрчөгин уккан болзоор, ананг јараш, ананг тату ла јылу не де јок болбой — деп, Аржан каруу берди.

АРКАДАГЫ JAHГЫ JЫЛ

— Көргөйис — дейле, Булан Тутпа-Жыланга удурa басты.
Сүмелү ле эпчил Тутпа-Жылан толголып-оролып, Буланнын будынан ала койорго турды. Же бу өйдө шыралап жүрген Борбыйак бойынын очин алды. Билдирбезинен Жыланнын кийин жанына учуп барала, куйругын бар-жок күчиле чокыды. Ачуга чыдашпай, Тутпа-Жылан кайра болордо, Булан оны күчтү буттарыла балбара базып, жерге кийдире ныкып салды.

Бу күннен ала Борбыйактын коркотон немези жок болгон. Бир күн ого Булан айтты:

— Тус жалабаганым удай берди. Балдарынгла кожо мында учуп жүр. Мен Кайындугу-Кобынын тузуна барып келейин.

Карангуй койылгалакта, Булан кујурга жүрүп ийди. Удаган жокто мылтыктын табыжы Кайындугу-Кобынан угулды. Мыны уккан Борбыйак ары учты. Једип келзе, Буланнын жалмажынан кан шүлүреде агып жатты.

— Анда, анда — деп, Булан мүүзиле уулайла, жада берди.

Борбыйак Буланнын көргүскен јери јаар учты. Көрөр болзо, анчы мылтыгын экинчи катап октоп жаткан эмтир. Бу өйдө Борбыйак курч тырмактарыла анчынын көзине тепти. Анчы чочыганына аайы-бажы жок алгырып, буды жерге де тийбей жүгүрип, карангуй аркада жылыып калды.

Булан аксагдап та болзо, Борбыйакла кожо кујурдан ырада баргылады. Олор анчылар јетпес жерге јажынгылады. Борбыйак тайга-ташты эбиреде учуп, эм өлөңдөр табып, Буланнын будын эмдеп салды.

Эмди Борбыйак кайда ла уја тартар күүни келзе, анда ла тартат. Булан Кайындугу-Кобыдагы кујурга коркыбай барат. Ненин учун дезе, ол кујурда кандый да јеткер бар дејип, ары анчылар баргылабас болды — деп, Аржан куучынын божотты.

— Анан ары... — деп, энчикпес Сынару сурады.

— Чөрчөк божогон. Айылдын ижин бүдүрип салала, энгирде јаанама келигер. База чөрчөк угарыс — деп, Аржан айтты.

Балдар, мен ол тушта слердий ле кичинек болгом. Јаңы жылдын байрамынын алдында акамла кожо айлыска ёлка тургузарга, чибиде кезип алар деп, агаш аразына барганыс. Тизебиске јетире карга түжүп, јарагадый чибиде бедиреп, ыраак жүре бергенисти билбей де калганыс. Јаан карга базып болбой арып та турган болзом, акамнан бир де кичинек артпай турдым. Шокчыл соок тумчугымды, сабарларымнын баштарын курч тиштериле тиштеп турды.

Соок то болзо, кышкыда аркада кандый јакшы! Анчада ла ајас күндерде теңери чап-чанкыр, кей јенгил ле ару.

Јараган чибини табып, бир эмеш амырап аларга, отура түштис. Кенетийин жаныста кемнинг де ыйы угулды. Бистинг кезерге турган чибининг төзинде кичинек Тийингеш ыйлап отурды.

— Не болгон, Тийингеш? Не ыйладың, сени кем-кем јаман көрди бе? — деп, акам сураарда, ол нени де айтпай, “быштагын” сыгат ла.

— Ајса бис сего кандый бир болужысты јетирерис?

— Бүгүн бистинг аркада Јаңы жылдын байрамы. Мен дезе јолымнан азып калдым — деп, Тийинг ыйлайт.

— Је, анајдарда, үчү бедиреерис — деп, акам айдып, озо базып ийди. Онын кийнинен — Тийингеш, Тийингештинг кийнинен — мен. Удабай ангычактардын ёлка өткүретен јерине једип келдис. Ангычактар Тийингешти көргөн лө бойынча, колдорын чабыжа бердилер. Байрам болотон јер жүзүн-јүүр агаштардын бүрлериле кееркедиллип калган эмтир. Кажы ла ангычак башка-башка амаалдайлу: Койонок Түлкү болуп, Түлкүчек — Бөрү, Бөрү Койонок болуп кийинип алган.

— Је баштайлыктар ба? — деп, төңөштинг үстинде отурган Көрүгеш чичке үниле кыйгырды.

— Айу жок! Айу жок! — деп, ангычактар үн алышты. — Көрүк, сен бистен, байла, энг ле чыйрак. Айуга барып кел.

Удабай Айучак ла Көрүгеш једип келди.

— Баштайлы, баштайлы! — деп, ангычактар јаңыс үнле айдышты.

— Баштаар болзо, баштагайыс — деп, уйкузы јетпеген Айучак күүн-күч жок эстеди.

Ангычактар колдорынанг тудужып, кееркеде жазап салган чибини айландыра базып, кожондожо бердилер:

Бүгүн биске Жаңы жыл
 Жаңы ырыс экелген.
 Жылына бисти сүүндирген
 Жакшы болзын, Эски жыл!

Кожондожып божогон кийинде, төнгөжөктин бажында отурган Көрүк жарлады:

— Эмди ангычактардын үлгерлерин угарыс. Же, Тийингеш, башта!

Тийингеш ангычактардын алдына чыгып келеле, та неге де эпжоксынып тургандый, бир канча ойгө унчукпай турала, бойынын сананып тапкан үлгерин эске кычырып берди. Онын кийинен — Бөрү, Бөрүчектин кийинен — кичинек Түлкү, Түлкүни ээчий Койонок кычырды. Айучактын үлгер кычыратан тужы келерде, ол нени де айтпай, санг төмөн көрүп алган турды.

Чындап та, ол тушта Айуга сүрекей уятту болды. Үлгерлер кычырган ангычактарга апагаш тон кийип алган Көрүк тату курсактар сыйлаарда, Айучак араай ыйлай берди.

— Ыйлаба, Айучак, ыйлаба. Сен эзендеги жылда куру келбес эмейинг, энг жакшы үлгер үренип аларын! — дейле, карган Көрүк Айучакка энг тату канпет берди.

Бис та узак болгоныс, та бир ле кичинек, же Күннинг ажа бергенин сеспей де калганыс. Акам ла мен түрген-түкей чибичекти кезип, жанып ийдис. Жанып келеле, мен слерге бу учурал керегинде куучындап берерге санандым.

СӨС УЖПАС КОЙОНОК

Койонок уйкунан туруп келзе, энези печкеге от салып койгон эмтир. Туранын ичинде жылу. Столдын үстинде моркоп ло кертип салган капыста жатты.

“Энем турага отты не салган болотон?” деп, Койонок ичинде сананып, чоокыр штан-чамчазын кийип алды. “Энем жүк ле кыш келзе, моркобын ла капыстазын столдын үстине тургузатан” деп са-

нанып, Койонок көзнөк жаар көрди. Чындап та, тышкары кар жаап койтыр.

— Не аайлу жакшы! — деп, Койонок сүүнгенине кыйгырып ийди. — Эмди чанала да, чанакла да жынгылаш болор эмей.

Ак кар, кебис чилеп, жерди түп-түс бүркеп койгон эмтир. Агаштар дезе уур тынгылап, кыш једип келгенине кунугып тургандый, баштарын ары-бери јайкап тургулады. Койоноктын ойноп турган төнгөжин де кар бүркеп салтыр.

— Макалу ла жынгылап ойнойтон эмтирим! Эне, мен жынгылап барайын ба? — деп, Койонок энезинен сурана берди.

— Јаш карга канайып жынгылайтан, балам. Керек дезе тонынды да јетире көктөбөгөм. Јайгы боро-чоокыр тоныгла соок болор эмезе сени бөрүлер ыраактан ла танып ийер. Эртең-сонгзуннанг тонын белен болор. Ол тушта ойногойын — деп, энези Койонокты токтодып салды. — Сен бүгүнче айыл сагы, мен дезе Сары-Кобыдагы эјен эшке барып, талдын терезин сурап алайын. Ананг тату јарма азып ичерис, је бе, балам.

— Же, отургайым — деп, Койонок күүн-күч јок айтты. — Келгенчеер сагыгайым. Јаңыс слер удабагар, эне.

Койоноктын энези ак тонын кийеле, талданг өрүп эткен каламазын тудунып, јүре берди.

Койонок айылда јаңыскан. “Макалу... Эмди нени эдерим — бойымнын күүнимде. Јынгылап барайын ба айса бичиктердин јуралгандарын көрөйин бе? Јок, бого отурып неме болбос. Јынгылазам, ойнозом, меге соок эмес, карын изү болор” деп сананат.

Койонок боро-чоокыр тонын кийип, чаназын тудунала, Казай өбөөннинг өлөң чабып туратан јерине барды. Карда истердин көбизи коркыш. Койонок бастыра ла истерди танып, тоолоп барып јатты: “Бу ис Тийингнин, мында күртүктер бе, торлоолор бо ойногон эмтир. Бу дезе Чычканнын эмтир. Мен уйуктап јатканчам, кар жааган, мында не аайлу ис кожулган! А мен бого чананын јолын саларым. Јол эдип койзом, ангычактардын ичи күйер ле база”.

Анайда сананып, Койонок чаназын кийип алды. “Ол тыттын јанынанг ла бура соксом, јакшы болор эди” деп айдала, тайактарыла ийдинди.

Койонок ойноп турала, өйдинг өткөнин де билбей калды. Көрзө

лө, Күн ажып, энгир кирип калган эмтир. Ыраакта ач бөрүлөрдүн улыганы угулат. Карангуй дезе там ла койылып бараатты. Коркыганына Койоноктын жүреги «борт» этти, ыйлап кыйгыра берди: “Эн...нем, мен мында-а!” Же Койонокко кем де каруу бербейт.

Койоноктын ый-сыгыдын угуп, мөштинг көндөйинен Тийинг бажын чыгарып сурады:

— Не болгон? Не ыйлап туруң, Койонок, айса соокко тонгдын ба?

— Айлыма једетен јолды таппай калдым— дейле, Койонок ыйлап ла турды.

— Айлын кайда эди?

— Уч айры мөштинг јанында — деп айдала, Койонок оноң тын ыйлай берди.

— Же бас, мен сени јетирип салайын.

Койонок Тийингнин кийнинен базып ийди. Анча-мынча барып, Койоноктын айлына једип келдилер.

— Же, бот, айлынга једип келдис — дейле, Тийинг тыт јаар калып, јылыып калды.

Койонок үйге кирип келзе, энези јангы ла келген эмтир. Энезинен јалтанып та турза, сүүнгенине айтты:

— Макалу ла јыңыладым, эне! Керек дезе сабарларым да кыймыктабайт.

Чындап та, Койоноктын сабарлары үжүүрдин бери јанында болды. Энези уулынын сабарларын отко јылыдып ийерде, ачу сызын не дейдин! Чыдажып болбой, Койонок анаар ла ыйлап турды. Анча-мынча болбой, Койонок јөдүлдеп баштады.

КУШТАРДЫҢ НАЈЫЗЫ ЛА ÖШТÜЗИ

Бир јуртта эки уулчак јуртаган. Бирүзинин ады Попыш, экинчизинин — Чопыш. Попыш јурттын үстиги учында јаткан, Чопыш дезе јурттын алтыгы учында јаткан.

Јас келзе ле, Попыш јалбак агаштардан куштарга ујалар эдип, агаштарга эмезе туразынын үстине илип салатан. Онын учун Попыштын айлынын јанында јаантайын ла куштар толо болотон. Кыш та келгенде, Попыш тегин отурбас уулчак. Кышкыда куштар

курсакты кайдан тапсын, онын учун Попыш калаштын оодыктарын јалбак агаштын үстине төгүп салатан.

Чопыш баштак уулчак болгон. Кайда ла куштын ујазын көргөндө, оны үреп, чачып салатан. Онын учун Чопыштын айлынын јаныла куштар учарга да коркыйтан.

Јаскыда Попыштын да, Чопыштын да энези маала ажын отургыскан. Же Чопыш эштинг маалазында јыду маргаанан өскө не де өспөгөн.

Попыш эштинг маалазында кандый өзүм јок дейзин. Анда кызыл јаакту помидорлор до, кат-кат тондорлу капыста да, чербек ичтү огурчын да, сары чачту күнкузук та бар болгон.

Бир күн Попышка Чопыш келди.

— Попыш, бу узун јайдын ичинде бир де катап огурчын амзап көрбөдим. Меге бир огурчын берзен.

— Огурчын јиирге сүүйдин, куштарла најылажарын билбей јадын. Куштарла өштөшпөй турган болзон, олор сенин мааландагы курт-конгыстарды јоголтып салар эди. Сен эмди маала ажынан нени күүнзегенинди јип отурар эдин — дейле, Попыш Чопышка јаан огурчын туттурды.

Сурайа Сартакова

Сурайа Михайловна Сартакова 1950 жылда күчүрген айдын 4-чи күнүндө Улаган аймактын Балыкчы журтында чыккан.

Москвада М. Горькийдин адыла адалган Литературалык институтты божодоло, төрөл журтынын школында иштеген.

С.М. Сартакова – балдарга учурлалган ла балдар керегинде көп-көп чүмдемелдердин авторы.

Чүмдемел иште жеткен жаан једимдери учун Төрөли ого 1995 ј. «Г.И. Чорос-Гуркиннин адыла адалган текшијондык сыйдын лауреады» деп кайрал берген. 2005 ј. «Алтай Республиканын күндүлү кижизи» деп адаган.

Сурайа Михайловна 1996ј. ала Россиянын бичиичилер Бирлигинин турчызы.

БАШ БОЛЗЫН ЈЕЕНИЧЕГИМЕ

Бир мындый кижичек табылган: јерлү-јеринде бир неме јатпас, аайлу-башту бир неме турбас, шкаф баштаган эжиктү немелердин туткалары ончозы буулу — эжик ачылбазын деп, је түнгей ле ончо неме јайрадылган турар. Бастыра ла немени кылынып койоло, бир де буру јок көстөриле көрүп ле турза, тен канайдар да арганды билбей турарын — та чыбыктайтан мыны, та эркеледетен.

Телевизорды көдүрийзин дезе, көдүрийер беди үч јашту бала? Түк ирип отурганчам ла, көстинг кырында неме элбен эткен — күзүрт-мазырт, телевизор полдо. Столдын алдынан чочып калган күлүк бу ла чыгып јат. Баш бо-ол, кайран телевизорым, сооттонып отуратан сок јангыс соодым. Ёрелген-ёрелбеенин кайдан билер эмди мыны, јангыс энгирде от күйерин сакыбаза.

Байагы көлчин оп-соп болуп калган, мыжылдап туруп төбөзин сыймай тудат. Бир табыш јок, коркыган, чочыган болгодый. Анан башка онын багырузына ийт те чыдабас эди. Столдын алдына качан ок киреерген бу? Анан не тура јүгүрген?

Төбөзиле түртерде, телевизорым учканы ол эмтир не. Бооро канайып та база ажырган, мынызы экинчизи.

Энгир јууктап, от күйер ой јууктаган сайын, менин јүрек ордында јок. Учында от күйерде, телевизордын јанында турум. Канчазын турар, учы-учында иштедип көрбөй. Је карын! Кудайга баш, иштей берди!..

А бис экү ойто ло нөкөр эмес нөкөр, најы эмес најы, кучактаныжала, мультик көрүп отурыс.

КЕЗЕДҮ ТЫНГ ЛА КЕЛИШКЕН

«Бир де немеге беришпей ойноп отур јибе, балам. Мен чүрче ле» дейле, тышкары та нени де эдип тургам. Удаан јок «А-а-а! А-а-а!» деген аайы-бажы јок кыйгы-кышкы угулды. Тидир-тадыр бу ла јетсем, бала содондоп, секирип, «А-а!» ла «А-а!», «А-а!» ла «А-а!» деп алгырып ла јат: «Не болды, балам?» дезем, неме-эш айдар кирези јок. Сабарын бычакла кестиријди эмеш пе дезем, кан

көрүнбейт, бут-колдо неме жок, бала дезе сыр ла ыйда. Көстөринин агы ла аландап жат. Алакадарыла оозы жаар желбип ле жат, а баш бо-ол, көрийзем — баланын оозы толтыра перец! Чүрче ле ортозына шилдин оозын та канай ачийган, оозына не деп бодойло салыйган. Түрген ле баланын оозын суула, сүтле жайып, үстине үбелекте ле үбелекте. Бир јирме минут кирези ой өткөн бажында бала, карын, токынай берди.

Оос «кызыдыш» өдөөргөн башта, ойто ло ойной бербей база. Тышкары чыккан. Чүрче де болбоон, байазынан артык багыру чыкты! Ый угулган јер жаар жүгүрип келетен болзо, бала көрүнбес, ый чыгып ла жат. А кудаай, ый чалкандардын ортозынан угулып жат не! Койузы коркышту чалкандарды ача тартсам, ак тестек неме чике ле чалканнын ортозында! Јүзиле, кардыла барып түшкен. Ончо бойы чактырган.

Эмди бу чыдашпас кулаштын үстине та не чыккан. Анан жастыга базала, чалкандардын ортозы жаар уча бертир не, эт жылангаш. Изү жайгыда неменин кийими болотон эди.

Токтомыр жок јееничегиме ол күн андый эки кезедү болгон эди көөркийге.

МЫЛЧАЛАНЫШ

Табыш жок боло берген кийинде, јееничекти көрөр лө керек. Мындый тымык тегиндү эмес, база ла нени-нени кылынып ла јаткан болор. Јангы ла «КамАЗ-ын» сүүртейген тышкары сал турган, анан жок. Акыр, эмди нени эдип јат не, чыгып көрбөзө. Чыксам, үйди-тураны айландыра кижиде көрүнбес. Огородко киреек күлүк эди деп, огородты каразам, анда да жок. Мылчага базып келзем, эжик кайра ачык. Акыр, мен мынын эжигин јаап койгон ошкош болдым не. Ичинен «шолырт», «чопылт» эткен табыштар угулып јат. Карайтан болзо, байагы күлүгим толтыра кийим жибидип койгон ваннада. Кийимин де уштыбаан, кече ле магазиннен экелген шампуньды түгезе ураалган, бастыра бойы көбүк отуры, колында жышкышту! «Канайып турган?!» «Мылчаланып» дейт. Эмди оны не деерин? Түрген ле кийимин солып, кургактаардан башка. Салкынду, јаашту күн турган не.

«ШЫПЫШКА НЕ БУ, ШЫПЫШКА»

Айсудурдын көскири тен башка туру. Көрбөөндө лө кайдат деген неменди көрийген турар. Картошканын ортозында бала базып јаткан такаа болгон. Ол кижиге бис оны көргүспеске ле албаданып турганыс.

Бир күн колын карманынан уштыбай, бис теен кандый да сүмелү-ү көрүп турар.

Нени кыламданаалат не деп мекелештис ле. Байагы күлүк болбой-болбой турала, учында «Шыпышка не бу, шыпышка» деп, түктү, тас-кара неме көргүсти.

Көрөтөн болзоос, такаанын јангы јарылган балазы болбойтон бедиде. Акыр, улус, мыны такаа канай чокубайт не? Байагы «шыпышка» өлү.

Ол ло болгон. Эки конгон согында Мухтар кийим селбектеп, тыдып јадар. Блаалала көрөтөн болзоос, байагы сыпушканын јыдын алып, куртканын карманын алары жок эдип чайнап турганы ол эмтир.

«МУХТАР ТОЙУ-У»

Иштен јанып келетсем, айылда тымык. Акыр, былар ончозы кайда болгылайт не деп сананып, үйдин эжигин ача тарт. Казан-айактын јанында карды тестейген Мухтар ла Айсудур. Јерде быштактын оодыктары, калтырдын јемтиктери, казанда сүттин јангыс ла кыргыжы арткан.

Мухтар желбер куйругын булагдадып, мен жаар көрүп, бажын бир јаны жаар жайып, база бир јаны жаар жайып салып туру. «Акыр, уулдар, бу ийтти кем бери кийдирген!» деп, будак ала койорымда ла, Мухтар ачык эжиктен сурт ла чыга конды. Айсудур туру, колында калтырлу, сускуда сүттү. Јүс-баш ор-текедин ле бойы. «Мухтар тойу-у» дейт. Сөс жок, јангыс ла диванга отура түштим...

«Т-ФҮК, Т-ФҮК, ТАЙЫЛ!»

Гена нөкөримди кожуп алала, тайдама одын кезижип бардыс. Агаш аразында тымык, кар терен. Тайдам кижиге коркышту килеер кижине. Одынды эмеш ле киреелеп жадарыста, чайды качан ок кайнадыган, бисти кычырып жат: «Келип ичеер, уулдар» дийт. Бисте, житкеде эмеш жалку бар улуста, не болзын. Киреени чачкан ла жерде одуда болбой.

Гена одунын ол жанында кайыгнын төзине эптенип алды, мен тайдамнын жанында, оттын куйуунда. Кенетийин тайдамнын айагына үстинен та не де «чоп» эдип келип түшти. Тайдам кайкап, санг өрө көрөлө, сабарыла айагынан та нени де чыгарып келди.

Таш, болчок таш эмтир! Кайкаганыска оозысты ачып ийдис. Гена жаар көрзөм, меге жудурыгын көргүзөт. «Унчукпа» деп имдейт. Нени де ондобой, тайдам жаар көрзөм, тайдам тажын «тайыл, тайыл, т-фүк!» деп түкүреле, ийни ажыра чачып крестенди.

Ол ло болгон. Жанып келедеристе, Гена меге куучындабайтан беди. Ол працту болгон эмтир. Будахта отурган кушкашты ташла адарга сананган. Онызы кушкашка тийердин ордына кайыгнын будагына кайтыгала, кайра чачылып, тайдамнын айагына келип түшкөн болтыр. Гена, оны көрүп отурган кижине, коркыган - тайдам билийзе, ачынар деп.

Бис экүнин каткы деп неме. А тайдам оны көрмөс челген деп бодогон.

ЭРКИННИНГ КУУЧЫНДАРЫНАН

* * *

— «Спокойной ночи, малыши!» божоп калды, балам. Көрзөң, ол орус балдардын жакшызын, уйуктагылап калган. Сен десе эмдее ле отуруп жадын.

— А мен база орустын балазы бедим?

* * *

— Эне, мен орустап билерим. Тура — дом, ийт — собака, мылча — баня.

— А таак не эди, балам?

— Таакты кем билбес мыны — курица. Пөтүкти де билерим — петух.

— А таактын балазын не деп жат, билеринг бе?

— Эмди оны кем билбес? Питучка!

* * *

— Кел, уулым, коштой жадала, будымды жылыдып берерин. Соогы коркышту.

Эркиннинг жадар күүни жок, ыйламзырап:

— Менин будым ту ла байа сооп калган.

ТАЙНАМНЫНГ КАЛТЫРЛАРЫ

Кичинек тужымда менин бүдүжим сүрекей каткымчылу болгон болор. Жаантайын ла кийгеним — тизеге жетире карбак штан, көксимдегизи — онгып калган вельвет чамча. Уулчак ла уулчак. Чачым кыска, конгыр, атрак. Көстөримде көрмөзөктөр бијелеген болбайсын, ненинг учун десе, мени улус «тирү көрмөстинг бойы» деп, жаантайын айдыжар. Эткеним ончозы улустын ичине кирбес. Же бойоор до бодозоор?

Бир катап тайнам калтырлар каарган. Чадырга барзам, сковороданын шырлап-шыркырап турганын! Чарада чоккон калтырлардын күреңин! — чала күйдүрө, чала кадыра быжырып койгон. Чилекейим бу ла келди. Тайнам меге калтырларынын бирүзинен сындырып берген. «Балам аштаган болбой, ме, жи». Мен ала койып, күп-кап салып, тамакты ажырганымды сеспей де калдым ошкош. Колымдагы калтыр божоп каларда, көстөримле чарадагы калтырларды база ла өрүмдей бердим. Тайнам мыны көрүп, база ла бир катап сындырып берди. «Же болор, жангыс сен эмес не мында. Ойнодо эненг иштең келер. Эженг жанар, чык, ойно». База неме болбозын билип, мен эжиктенг чыкпай, туруп ийдим. Тайнам, байла, килеген: «Же, база эмештенг үзүп ал» деди. Же мени кандый көрмөс сүмелеп ийген? Калтырлардын бирүзинен сындырып алала чыгардын ордына, канча болгонын камыра тудуп, эжик жаар сурт ла. Кийнимде эжик тарс эдип, тайнамнын калак-жоозы угула бербей кайтсын.

«Бу кандый көрмөс эди! Ичи-буурына неме кирген мынын? Акыр ла, сакаал! — тайнам кийнимнен сал ла жат! Манзаарганыма, карын түргөн жүгүрөрдүн ордына, чеденнин төзи деен жалбас эдип отура түштим. «Айса болзо узун өлөңдөрдүн ортозынан көрбөй калып». Же кайдан. Жаан кара неме бу ла үстимде турбай!

Чамчамнын эдегине жаба тудуп алган калтырлар кардымды өртөп турганы коркышту.

«А, күрүм!» деген жерде чалкан белиме «мач» ла тийбейтен беги. Чыгырып ийеле, колымдагы калтырларымды ычкынып, тура жүгүрөле, учуртып ла калдым.

Кайран калтырларым!..

АНГАРА ТОН

Бир катап мен көөрчөк жириге санангам. Үйде кижилер жок. Бот, макалу ла келишти. Челек чүмеркек кеберин тартынып ийген, айрагы бышылдап, ачып, толукта туру. Бийиги, чичкези коркышту. Ары-бери аңарзам, оттын куйунда тоорчок жадыры.

Оны тоолоттым ла. Челекке коштой тургызып, челектин кырынан калбактанып ла аларымда, куда да ла де, тоорчогу туура жантыс эдип калды! Будым жерге жетпей тырландап турганчам, челек араайынан мен деен кыйындап... «Эне-е!» деп кыйгырып, челекке кожо жерге барып түшпей кайдайын. Төрт казан айрак төрдөң бери жайрай берген.

Эмди энеме канайып көрүнөр? Качар! Жаңыртактын үстинде жаргак тонды кабыра туткан жерде, чыгара калдым. Көк жарамас! Энем келедири! Бир канча турганчам, энем «Баламды-ы, кичинек атрак немемди-и!» дейт. Жууктап, бажымды сыймаарга туру. Мен сурт ла. «Бу кайдаар барадырын? Кир, чайлаал, балам!» дейт. Мен «Эйе» дейле, учурттым ла. Удабай ла кийнимнен аайы-бажы жок калак угулбазын ба. Кайра көрзөм, энем бу ла сал жат!

Канайдар? Не болор? Бир сүмени табар керек! Жүгүрүк бажында тонымды аңтардым ла! Эмди ол мени таныбас, сүрүшпес! Сыңар жеңин аңтарарга жетпедим, энем бу ла келип жаткан да. Керек беги, сыңар жеңнен танып ийет эмеш пе? Антара тонды бир жеңинен кийе соккон башта, ары ла болдым! Жүгүрүк бажында кайра баш-

танзам, баш ла бол, энем кел ле жат! Бу кижилер тонын солып та алза, өскө кижилер деп бодобос, кел ле жадар кандый кижилер бу?

Колко кечире бийик баргаалу тепсенде Тандаа таайдын айылы болгон. Ого ло же дер! Колкони кечип жатсам, кенейте алдымнан кушкаш учуп чыкты! Чочыганымды! Көрийзем, уйда да жангы ла жымырткадан жарылган балдар жадыры. Ууштай согуп, эдектенип алдым. Та не керектү?

Тандаа таайдын бозогозын алтап ла ийеле, эдегимди божодып ийдим. Талкулдыдый боп-боро балдар чыйкылдагып, төгүле берди. «Куда-ай, көөркийлерди мыны кайдан алган, балам?» деп турганча, мен илүдеги терелердин кийни жаар сурт ла. Энем менин мындагымды кайдан сескен, удаан жок бу ла үни угулды: «Бу көрмөс кайда барды? Жангы ла бери кирип жатты не бу — деп солыктайт. «Бого ло бала келбеди» деп, караандар менин адааным алгылайт.

Андый да болзо, энем мени теренин кийнинен чыгара тартып чыкпазын ба! Же, анан арызын айтпайын, антара тон до болушпайды. Тандаа таай ол боро балдарды канайтты не?..

«ЭРИККЕНДЕ, ЭНЕЗИЛЕ ОЙНООР»

Тытту-Айры. Узун-узун жайгы түш. Эдер неме де жок. Эңир кирген болзо, бозулар айдажар-тудужар эдим. Жакшы күүни тутса, энем бир кандый жобош уйдын эмчегинен бир-эки катаптан сааттырып та ийерден айабас. Же эңирге же дерге...

Тышкары ээн. Бозулар та кажы аркада? Ийт база көрүнбейт. Байла, көлөткө сүрүжип, кайда-кайда жаткан болбайсын. Чечектер дезем, омор до күнге онгып калгандый, онги жок. Кууралдагы суучакка бардым. Бажымды сууладым, буттарымды. Нени эдер? Уй саачылардын чертпезине барзам, ончозы сыр ла уйкуда. Айылга келзем, энем де карамтыга бертир. А бу кижинин уйкузы не келбес?

Уйкузы жетпей ле турган учун уйуктагылап жаткан болбой кайдар. Же жаан улус анайып уйуктаар ба? Же бот, эмди омор ойгонгончо отур.

Баскындап турала көрзөм, тыттын будагында мойтрок калбандап туру. Түжүрө тартала, секириш ойнодым. Удаан-тедеен жок бу да күүнге тийди. Изүзи де коркышту.

Чертпенин көлөөзине отуруп алдым. Эмеш жаттым. Көрүп

јатсам, толукта үчинчи агаштын үстинде үйт бар эмтир. Карап көрдим. Мыны чычкан үйттейт пе айла неме?

Колымды сугуп көрзөм, неме де јок. Мойтроктын учын суктым. Ийде сала-сала келеримде, мойтрок түгене берди. Үйге кирзем, энем јаткан јангыртактын үстинде мойтрок түрүлип калган јадыры. А-а, санандым ла! Энемди чочыдып көрөйин.

Будынан араай буулап, буунын учын ойдыктан чыгарып алдым. Тарта-тарта келеримде, энем ойгоно берди бе айла канайтты, анданган чылады. Отурып-отурып, база ла тарттым. «Бу кижинин будыла беришпезен, бир эмеш тук эдаларга» деди. Мен тым отурып ийдим. Ойто ло уйуктай берди ошкош. Ойто ло тарттым. Тын тартып ийген болбойым. «Бу кандый чаптык неме эди, будымнан ары отурзан» дейле, энем «А-аа! Жылан!!» деп кышкырып ийди. Мен деген кижиде кут та јок. Энем кышкырып турганча, чеден јаар кызандаттым. Чеденнин јигинен саалап турум.

Аайы-бажы јок алгырышка уй саачылар да ойгонгон ошкош. Бистин чертпе јаар јүгүриштилер. Калак-сыгыт, тал-табыш чыгып турала, бир кезекке тымып, каткыга үй секирип ийгендий билдирди. Эжик кайра ачылып, Желее ле Јеленеш торт ло јер тырмагылап јадат. Удабай, колында мойтрокту энем чыкты. «Акыр ла, көрмөс, бери базар болорын ба? Эриккенде энезиле ойнойтон дейтен, акыр ла. Јанар болорын ба, мен сени!» деп, энем атыйланып ла туру. Је мен көрүнүп турган эмезим, куру јерге канчазын чугулданзын, ойто кире берди. Уй саачылардын каткызы бир де токтобойт.

Баш ла болзын, база бир күкүрт үстимле өдө конды.

БАЗЫП ЈҮРГЕН ЧУМУРУ

Бир катап мындый неме болды. Чадырга кирип барзам, кижиде јок. Карагуйга көзимди темиктирип алала көрзөм, очокто бир казан бојо туру. Јабыс јангыртыкта чала кыйынынан чумуру јадыры. Аарчызынын көбизин! Акыр, мынан јип көрөр. Мен чумуруга бажымды сугуп, аарчыны сабарымла кыра согуп, јий бердим. Амтандузын! Чумурунын ичи деен теренжиде эптей жадалар ла болуп јадарымда, чумуру тайбалып, јерге тура түшти!

Мен чумурунын ичинде! Коркыганымды! Тур ла тур. Кижиде

кирбейт. Ајыктанзам, туйук неменен јангыс ла түнүк көрүнөт. Белдензем, бир јанымда - чоргонын үйди, экинчи јанымда таалай тебинеле јадатан кадулар. Бир колымнын сабарын үйтке сугала, экинчи колымла кадудан тудунып, чумуруны көдүрип көрдим. Јенгил эмес, је көдүрер арга бар эмтир. Алтап көрдим, база бир-эки алтадым.

Эмеш тыштанып ийеле, база ла базып барадарымда, эжик пе, неме кыјырап, кулак тунгадый кышкы угулала, не де «тарс» эдип калды. Мен корколо, шык ла туруп ийдим. Эмди былар мени чумурунын ичине кирген деп адылар. «Кычык болзон, ол сего. Тегин аарчы јетпей турган чылап, чумурунан јизе башка ба?» деп, энем согор болор.

Мынайып турганчам, тышкары көп улус јуулган ошкош — талтабыш:

— Бүтпей турган болзон, бойын кирзен.

— О, јайаан! Агару кудай, улу ыйык нени көрөт не?

— Чак деп неме бу туру. Ончо неме колболып-булгалып.

— Је бу каргандар нени ле айдыжар. Байа бир калангызы оны јерге тургузала, ундып койды не.

— Тургузып койгон неме базаратан бедеи?

— Чыйт, токто. Табыжын уурат.

— Акыр, бу абразамайналу уулдар кирип көрзөөр. Чындап, бу Марыстын кейи болуп. «Кир», «бойын кир» деген табыштар угулып, анан кем де эжикти ачты. «Эжикти јаппаар!» Мен турум ла. Ол кижиде чумуруга араайын јууктап ла келерде, мен ыйлап ийдим. Кем де мени чумурунын ичинен чыгара тартты. Көрзөм, акам эмтир. Кучактанала тышкары чыгып келерде, улустын көбизин! Деремне бастыра мында. Менин кебер-бажым кандый болды не?

Улус мени көрүп, каткыга талгылай берерде, мен капшай ла энем деен тап эдип, јикпезине јүзимди бөктөп алдым.

Нина Бельчекова

Нина Баштыковна Бельчекова 1953 жылда кочкор айдын 24-чи күнүндө Кан-Оозы аймактын Экинур журтында чыккан.

1975 ж. Горно-Алтайск калада үредүчилер белетеер институттын физико-математикалык факультетин божодоло, Балыкчы, Экинур журттарда физика ла математиканын үредүчизи болуп иштеген.

1981-1987 жж. Москвада М. Горькийдин адыла адалган Литературалык институтта үренген.

1981 ж. ала бүгүнгө жетире «Алтайдын Чолмоны» газеттин корреспонденти болуп иштейт.

2001 ж. бичиичилер Бирлигине кирген.

Нина Баштыковна — прозалык беш жуунтынын автору.

ТАЙГЫЛ

Эки жаныла агаштар, таштар, чечектер сурт-сурт өткүлейт, алдында аннын чыйрак, коо буттары элестелет... Кенетийин “чат” эткен табыш бастыра эди-канын коркышту ачу кура тартып ийди. Тайгылдын көстөрүндө өчөмиктелип, жаштары бойлоры ла тоголонгылайт. Айунын жаан чакпызы колынан бек тиштенип алган, соок ло керексибес бүдүмдү жатты. Колынын сөөги сынган ошкош, ак тамашту карызы чакпынын ич жанында бош салактап турды. Ийт ачусын, коронын бадырып болбой, кынзып, колун жалайт.

“Тайгыл! Тайгыл!” — ээзинин үни угулат. Ийт удур үрүп ийди, же кургак тамагынан үн чыкпады. Кижинин кычырган үни там ла ырайт. Тайгыл кенетийин үрүп, туруп келейин деерде, санаазы карангуйлап, тенгери, агаш-таш өрө шунгуп ийгендий болды.

Ол Тайгылдын, сүреен анчы, чыйрак, керсү ийттин, калганчы андажы болгон. Эмди ол сүре ле айылда. Агашка, кеен, жараш жытту өлөн-чечекке бастырган көпөгөш тууларды узакка ширтеп, анаартынан соккон ангылу жытту эзинди жытап, отурап ла отурап. Бу тушта Тайгылдын көстөри та кандый да ангылу отло күйүп турар, оноң ол көкпөн-көкпөн эдиң, журттан чыгып баратан. Удаган кийинде ийт араай аксагдап, жанып келетен. Көстөрүндө толо шыра, айдары жок жайну, кунугыш. Ол ло көстөрүлө Тайгыл үзе ле тын манду, жайым не-немелерди күйүнгөндү аяктайтан.

Күскиде журттын үстиле турналар чөйилеп учканда, оныла та не боло беретен, ийт турган жеринен мантап ийетен. Олордын куркулдаган табыжын угуп, кулактары сертейип, бажын өрө канкайтып көстөйтөн. Өрө канкайарга мойны чылап та турза, жолдо таштарга бүдүрилип, тумчугыла тобракка сүзүп те алза, ол барып ла жадатан. Бир күн ого атту ээзи журтуп келген: “Тайгыл, сен кайдаар?” — онын үнүндө кайкал ла килемжи. Бу үн ого жарабады, Тайгыл оноң кайдаар да качар күүни келди. Качан олар кожо андап жүрөрдө, Тайгыл күчтү, бир канча жиит тушта, ол көстөр оморкошло, тоомжыла, сүүшле күйгендер. Эмди килемжи... “Тайгыл! Кандый ийт, сен?! Карыган да, артаган да, токынап не жатпайдын, тыжыңа ла!” Бу сөстөрдү ондогон чылап, ийт бажын жабыс бөкөйтүп, туура көкпөңдөдүп

ийди. Ээзинин үнинен качкандый, мангын там ла түргендедип, эки кулагынын калбандажы көптөй берди. Jүректе сысты, ачуны, жилбилү андашка жүткүүлин, күүннн, кунукканын кем ондоор, кем билер?

”Тайгыл, жанаак, ийдим? Сен жок жаман. Je жанаак дейдим. Эртен өркөлөп барарыс. Көк-Баш жаар”, — ийтке ээзинин уулы жууктап келди. Ийт сүүнип, уулчактын колын, жүзин жалап ийди. Экү жангылады.

Тайгыл улусты сүүген, ологго антыгарлу најы болуп жүрген. Канча ла ачынза, улуска жаман да, өч тө этпейтен. Уулчакла экү андап, олог көп өркө өлтүргилейтен. Бу “андаштарда” Тайгыл бойынын кенегин, карыганын ундып салатан. Онын учун ол уулчакты ончо улустап артык сүүген. Тайгылда ийттер ортодо база нөкөр болгон. Кезик ийттер бор-боткодон чарбайганча жип алала, үргүлөп, тумчугына каа-жаа отура берген чымылды тиштериле “карс” этирип, бүдүн түлкү тудуп алгандый бүдүштү жаткылаар. Такаа туткулайтандары кайда, кыжыран, чек ле бөрү ошкошторы кайда? Бала-баркага да чурап тургулайтаны бар.

Тайгыл уулчактын колынан кара калашты да алар, je таштап берген сөөккө кылчайып та көрбөс ийт болгон. “Тиштери тыгынбай турган ошкош” деп, улус айдыжар. Je уулчак сөөкти ойноп тура, оозына сугуп берзе, кыжырада чайнап, жип салар. Тайгыл тын да карыбаган эмей, көстөри жакшы көрүп жат, тиштери эмди де бек.

Бир катап айылдын улузы абрага отурып, та кайдаар да ууланган, уулчак ологро кожо. Тайгыл ологды ээчий болордо, оны ойто жандырып, кайышла буулап салгандар. Ийт бууны кырка тиштейле, абрага журттан бир канча ыраагында жедишкен. Түжиле жолдо болуп, олог энгирде бир жаан журтка жедип келген. Эртезинде уулчак машинага отурып, коркышту түрген ырап, сала берген. Тайгыл мантап, мантап жедишпеген. Ээлери ойто жанарда, ол токтогон айылда артып калган. Айса уулчак ойто келер?

Тайгыл айыл ээзи үй кижиге үрениже берген. Ак чырайлу, жалакай, омок үндү кижн сүт аскан казаннын тату кагын эмезе сөөктөрлү мүнди ийтке уруп, жаантайын оныла эрке, жакшы үниле эрмектежен. Балдардын сүүнчилү каткызы, көөрөм жүгүриштери, ойындары, айылдап келген улустын табылу куучыны Тайгылга жараган.

Бир күн ээзиле кожо сары ийт келген. Көстөри ары-бери жүгүришип, тумчугын бастыра кажаан-чеденге сугуп, ичтү ле немени үзе кара-

ган. Тайгылдын курсагынын артканын да жип салган. Учн-учында ол көлөткөгө жада берген. Бу өйдө айылдан колында эттү кызычак чыгып келген. Сары ийт, көрөр-угарга жетпей, баланын колын арай үспей, этти јудуп ийген. Тайгылдын чыдажып јадар аргазы чыгып, күлүкке чурап барган. Ийт тескери калып, ырап алат. Тайгыл истежип чөкөйлө, коркынчак немеле беришкенче дегендий, туура болгон. Бу ла өйдө сүмелү ийт онын јалмажын учкур азуларыла јара тартып, учурта берген. Мыны көрүп, бала ыйлабай токтой берген. Тайгыл жүрүминде кийнинен табару сакубаган, ол бойы жаантайын көстин көскө удур туружатан. Je кийнинен, туйказынан – качан да! Каны адып турган шырказынын ооружынан да эмес, ол коркынчак, курангы немеден очин алып болбозынан, Тайгыл комыдалду ла ачу кынзып, жада берген. Шырка жаан, терен болгон. Удабай ла ийттин су-кадыгы уйдаган. Тайгыл араай кынзып, јайнулу, болуш сураган көстөриле ээзине көрөтөн. Уй кижн курсакты ого јылдырып, туура баштанатан.

Бир катап эртен тура ол Тайгылды азырайла (ийт жакшы ажан-бас та болгон), коштой узак отурып, кайдаар да жүре берген. Балдар да чыгып ойнобогон, ын-шын. Күн айас, серүүн, јылу турган. Базып жүрер аргалу болзо, ол ээзиле кожо барар эди. Алдында Тайгыл онон бир де артпайтан. Ийт көстөрнн јумуп ийерде, онын кулакта-рында салкын сыылап, көстөрине агаштар элес-элес көрүнөт..Ол кайда да шунуп баратты. Кенетийин ончозы јоголо берди.

КИСКЕ ЛЕ БАР

Бу керек озо чактарда Киске јерлик тужында болгон. Алтайдын аба-јыштарында неден де јалтанбас жаан, күчтү Бар журтаган. Оны андардын кааны — Каракула да тооп, айткан сөзин угуп, эткен керегин јарадып жүретен. Јалтанбас Бар бойына күчиле, керсүзиле түнгей казыр андарла тартыжып, канду-калап-ту согуштарда качан да јана баспайтан.

Бир катап койу аралла Бар табылу барып јаткан. Кенетийин кулагына онын адын адаган үн угулган. Токтой түжүп, Бар тындалана берген. Кандый да аннын мактанып айткан үни јап-јарт угулды:

— Бар — менин јуук төрөөним!

— Бу кем менин төрөөним боло берди? — деп, Бар будактарды

жайладып көрди. Карагайда тийин отурды, ол жанында кайындагы Кискенин куучынын тындап отуры. Киске мактана-мактана келе-ле, айдып турды:

— Бар таайым карып та бараат. Эмди ол андап эмезе жаргыга барза, мени ээчидип алат. Күч жок... А мен жаңыс тамашла болгонун ла жыга согуп саладым. Удабас Каракуланын он колы мен болорым. Бар өрөкөн мени ордына арттыргызарга турган ошкош...

Бар бу сөстөргө коркышту ачынза да, күчи жок немеле берижерге күүнзебеди. Базып-базып, нени эдерин шүүп сананат: «Бистин аба-жышта мактанчак, төгүнчи ан табылыптыр. Ол неге де жарабас кылыкты канайда жоголтор? Алтайда андар күчин, керсүзин сөслө көргүспейт, агару керекте, чындык жалтанбас тартышла эмей».

Учунда Бар Кискени канайда ченейтенин сананып алды. Байагы жерге једип келзе, Киске јымжак јенесте ујуктап јатты.

— Эй, менин карындажым! Тур, күчибисле маргыжаалы!

Казыр табыштан Киске ойгонып келди. Карангуйда көстөри күйүп, Барды танып ийди. Ары болуп качайын деерде, Бар онын куйругынан ала койды.

«Ук мени, Киске! Сен менин төрөөним болзон, сөслө эмес, керегинге көргүс. Эртең тура Кижинин айлына барарын. (Бу сөстөрдөн Киске коркыганына маарап ийди). Кижини менен де, Каракуладан да күчтү. Сен оны јензен, менин карындажым болорын. Менин күчим чын астап јүргөн болор бо, сенин айтканынла? Айса болзо, Кижини сен јенгерин? Је јенү алып болбозон, бистин арка-тууга ойто айланба. Ујат болор, сенин мактанганынды ончо андар билер» — мындый сөстөрлө Бар коркып калган Кискени бождоуп ийди.

Эртеңгизинде Киске Кижинин айлына јууктайла, јыраадан көрүп јатты. Удабай түнүктөн чанкыр ыш чөйилди. Кижини чыгып, уј саады. Мыны кайкап көргөн Киске, Кижини ойто кире берерде, өлөңдө сүтти јыткарды. Оогошто эмген сүттин јыды эбелерде, ол чачылган сүтти јалап салды. Амтаны јарай берди. Бир канча күнге ол неге келгенин ундып, эртең-эңир сүт јалап јүрди.

Бир катап айылдын јанына өңөлөп келзе, удур јаан ийт чурап келди. Ол ээзиле кожо андап јүреле келиптир. Чур-чуманактан улус чыгып келди. Эр кижини айлына кире берерде, уј кижини чакы-

га чыгып калган Кискеге килей берди. Ол казыр бүдүмдү Кижиге нени де айдып, Кискени сыймайт. Киске ондобогон, уј кижини эр кижиге мынайда айдыптыр:

— Алтайдын аңы айлынга келерде, кызыл канын төкпө, өнөтийин өлтүрбө.

Уј кижини Кискеге сүт берип, ујге кийдирип алды. Ого јымжак, јылу тере төжөнөп, изү очокко коштой ујуктаары јарай берди. Је бир түн онын түжине коркышту Бар кирди. Ол кезедип, Кижини јензин деп некеп турды. Киске јаман багырып ийеле, ойгонып келди. Орында Кижини тогыналу ујуктап јатты. Киске онын үстине чурап барды.

— Бу мынызы јүүле берди бе, кижини тырмап — дейле, Кижини анданып алды.

Јерге тын согулган Киске туруп, ойто јада берди. Киске белен сүт, эт јип, јажу јүрүмге темигип калтыр. Ол анайда ла Кижинин айлында артып калды. Күчи јеткени кичинек чычкандар болды.

Эжер Яимов
(1928-1992)

Жаан жайалталу журналист – Эжер Яковлевич Яимов 1928 жылда үлүрген айдын 17-чи күнүндө Шабалин аймактын Беш-Өзөк журтында чыккан.

Э.Я. Яимов «Алтайдын Чолмоны» газеттин ле радиокомитеттин корреспонденти болгон, башкараачы иштерде иштеген. Төрөл журтынын түүкизин шиндеп, жерлештеринин өткөн жолыла оморкоп, көп статьялар бичиген. Быйанду жерлештери Эжер Яковлевичтин ады-жолун кереестеп, Беш-Өзөк журттын төс оромун онын адыла адап салды.

1993 ж. «Өйлөрдүн түбинен» деп жуунтызы ак-жарыкка чыккан.

ЖАЛТАНБАС КЕЛИН

(түүкилик куучын)

Мынан озо Кытайдан Алтайга жаан жуу келген. Эр улус ок-саадагын, ок-жааларын, бычак-үлдүзүн тудунып, өштүгө удур туруп чыккан. Самыр деп жалтанбас баатырдын үйи жаш балазыла кожо артты. Өштү эртен-бүгүн ле мында болоры улаамырдан* угулып келген.

“...Же, канайдар, балтыры кежик жаш баламла айланбастын жерине жалчы-кул болорго айдадатан салым бу туру. Өштүнөн кайда жажынарын? Суу чылап агып келеткен черүден кайдөөн качарын?” деп, келин карыгып сананды.

Келин жаш балазын аргадап алар эп-арга бедиреп, ал-санаага түшкөн. “Жок, айылга отуруп өштүгө айдатканча, Алтайдын тууларын кууп качадым. Же боочы-боом ажып чыдашкадый ат жок. Онду аттарды эр улус минип, жууга атанган. Амал башчызы күрөн айгыр? Ол чыдажар. Же онын бажына нокто сукпаган су-эмдик”. Мындый санаалар жаш балалу келинге амыр бербейт.

Келинге көп сананар ой жок. Ол кабайда уулчагын кургактап, эмчектеп койоло, чегедегинин эдегин кайра кыстанып, армакчызын тудунала, айылдын үстиги жанында тебеелеп жаткан мал жаар басты.

Келин баштапкы ла чачыштан күрөн айгырды чалмадап алала, алты үйелү агаш чакыга буулап ийди. Уйуктап жаткан уулчакту кабайды тыттын кол будагына илди. Токым салгалак эмдик айгырды жүк арайдан ээртеди.

...Кыргыстуны төмөн соок-соок салкын согот. Тенгеринин түбинде кара мүркүт теерген. Кан чыгарынын белгези — кара кускун акшып эткен. Куу туман көдүрилип, өштүнүн черүзи көрүнүп келди. Келин айгырды мине сокты. Айгыр акты эбире мантап туйлайт. Же учы-учында айгырдын туйлажы токынай берди. Келин будакта илип салган балалу кабайды алган бойынча, Кыргыстуны өрө желдирди.

Кыргыстунын бажындагы Кара-Тыт деп жерде кара тобрак кайнап жатты. Келип жаткан кыдат черүнүн учы-кыйузы көрүнбейт. Кенетийин кыдаттар келинди көрүп ийди. Калжу-жүүлгек кыйгы

угулды. Кыдат алыптар аттарын камчылап, јана болгон келинди јаба једип тударга, ичкери болдылар.

Күрен айгыр аткан октон түрген Кыргызтуны төмөн шунуп ийди. Сүрүшкен кыдаттар ого једижип болбой, кородоп артып калды. Анайып, јуртта јангыскан арткан келин балазынын да, бойынын да тынын корып алган. Ол арка-туула јажынып, Себинин бажына токтогон. Келин адынын ээрин алып, агыдып ийди. Кабайдагы уулын чуузынанг чечип эмисти. Ол өштүге тепсеткен Алтайын ајыктап, јууга атанган ага-карындаштарын, эш-нөкөрин сананарда, кара көзине јаш айланып, карыгып кожондоды:

Камчы сынду Алтайга
Кажызы јанып келгей не?
Кара кыдат јерине
Канчузы сөөгин салгай не?

Кејим сынду Алтайга
Кемизи айланып јангай не?
Калју кыдат јерине
Кемизи сөөгин салгай не?

Бир канча јылдан кичинек уулчак чыдаган. Айыл-јуртту болуп, ал-камык балдар чыдаткан. Онын балдарынын балдары эмдиги бистинг де ортобыста аланзу јогынанг бар.

КАЧКЫН

Јуу ойинде бис мал кабырганис. Военкоматтанг келген јамылулар малдын көксинин јоонын, баш-арказынын бийигин кемјийтен кемјүүрин тудунып, чеденге киргилейтен.

Черүге јарайтан мал ангылу үредүлү улуска көрүне беретен. Бис, јылкычылар ла мал тудужарга чыгарылган тоолу улус, көргүскен ле малды чалмадап, шинжүге экелетенис. Тудуп турган мал – нургулай ла су-эмдик. Јараган малдын өнги-јүзин бичийле, ого ло тагмалап ийетендер.

Кемјүге јаш кулунду бее јарай бергенде, айдынатан, блаажатан кижии – јангыс ла карган Каакаш.

– Эй, эй, начайлык, кабыла јес ма-алинкай кулун, бот такай ма-алинкай... Баранчук јес, өлгөн, прапал будет... Пажа-а-алыста, аставыйт, а! Пажа-а-лыста.

Өрөкөн мал шиндеп турган улустын алдына туруп, бөркин чупчуп, кезикте бажырып, «маалинкай баранчук» деп, карбайган колдорыла көргүзип, јашкайактыган көстөрин бөрүгиле арча соготон. Кезикте јаш кулунду беени айрып болбой салганда, Каакаш бистинг үстис орто келер:

– Суу ууртанып алган чылап, унчукпай тургулаган немелеринг не?! Тил-оос билетен улус айдынбай не тургуларынг? Јылым-јаш кулунды канайдарга, је канайдарга?!

Је бистинг айтканысты улус кезикте керекке де албайтан. Кезикте Каакаш јаш кулунду беенин ордына алзын деп, јабрык боро беени чалмадап ийетен. Ол беенин колы-буды кыска да болзо, көкси јоон, баш-арказы бийик. Онын учун комиссия оны јарадып ла ийетен.

Ол боро бее кижиденг артык сүмелү, санг башка кылыкту мал болгон. Оны аткарганынанг он күн өтпөйтөн – ол ойто ло үүринде јүретен.

– Темир јолдын вагондорынын ичине коштой-коштой буулап, аткарага белетеп койгон аттарга сула уруп берерге, эжикти ачып ла ийеристе, бистинг үстиске ак-боро өндү мал чурап ийген. Ол вокзалда кыймырап јаткан улустын кыйгы-кышкызын неге де бодобой, учуп бараткан куштый, јылыып калган. Вагондо онын кыркып койгон једегининг учы арткан. Ол мал түнде једегин кыркып үзеле, эжик ачыларын кетеп турган эмтир. Эжик ачыларда ла, октон түрен шунгып чыкканы ол. Оны не де токтодып болбос – деп, мал јетирип јүрген кижии кайкап, сонгында куучындап јүретен.

Боро бее эптү учуралды кетежип, келиштире сүмеленип, кезикте Јаш-Турага јетпей, кезикте машинанын үстинен, кезикте вагоннон качып турганы јарт. Јаш-Турадан качканда, Бийдин, Кадыннын сууларын та канайып кечип турганын бис кайкажатан эдис.

– Эжинип кечип јат. Јылкы эн ле суучыл тындулардын бирүзи дежетен – деп, Каакаш учында бойынын шүүлтезин айдатан.

Боро бееденг улам бистинг ортобыста өөн-бөкөн дө болуп туратан. Бир катап бис Көл-Кечүнинг оозындагы ак јаланга мал күзеттеп

кондырган. Түн ортозы өдө берген. Малдын сыраңай ла токынап уйуктайтан өйи болгон. Бис, төрт кижини, аттарысты армакчы бажынан ээрлүгө откорып койоло, кезигис отура үргүлөп, Атаан деп нөкөрис будакты жастанган козырыктап жаткан. Сок жаңыс Каакаш оостон түшпөс куулы кангазын сорып, кызара когып бараткан отты кезе аяктап, та нени де терең сананып отурган. Кенейте жайгы тымык түндү боро беенин үнгүр киштежи бускан. Бу киштеши Кыргызтуунун арка-туузына жаңыланып, тымык амырды ойгоскон. Ол шыркыраган киштештеги арыган-чылаган, эригип-кунуккан жүректин ооругу билдирген, жер-алтайына, үүрине, кулдына айланып, амыр жаңып келгенин ырызы жарт угулган. Боро бееге карууну мал башчысы сары айгыр тургуза ла жаңдырган. Ол баркыраган жаан үниле киштеп, боро бееге удур барган. Ол лотарый өскүс кулундар чуркурай берген. Олордун ортозында боро беенин кулды база бар болбой кайтсын.

Каакаш боро беенин келгенине сүүнө берген. Когып бараткан отты ичкери эдип, жаанада салып ийген.

– Эй, уулдар, боро бее база ла жаңып келт! Камык тайга ажып, канча суулар кечип, камык буудактар өдүп, алтайым, үүрим, балам деп албаданып келип жатканын көөркийдин – деп, Каакаш сүүнгенине жаңыс жерге туруп болбой, отты айландыра басып турган.

Бис боро бее жаңып келгенине сүүнип, кажыбыс ла нени де айдарга, бой-бойыстан блаажып турганыс.

– Бата-азын, боро беенин жаңыжы качкын Жеекеннен де уйан эмес турбай – деп, тал-табышка ойгонып келген Атаан төжөнүп алган токымын оттон кайра тартып айткан.

– Сен малды жүзүн-жүүр жескинчилү немеге түнгөйлебе, уул! Жеекен... Мен Жеекенди көргүзөрем! – Каакаш ачынганна жетире тартпаган кангазын кагып ийеле, катап ла азат.

– Слер бодоп ачынбазаар, Каакаш. Жеекен де жуунаң качкан, боро бее де жуунаң качып жат. Олор – качкындар ине.

– Санг тескери неме айтпазаар, Атаан. Кижини ле малдын башказы бар эмес пе? – деп, жиит жылкычы Каакашка болушкан.

– Бастыра улус кызыл тынын кыскаңбай, канду өштүлө согужып жат, а жаңыс Жеекен бала-каат коркыдып, тоноп, тайга-ташка жажынып, уйалбай ла жортып жүрөт...

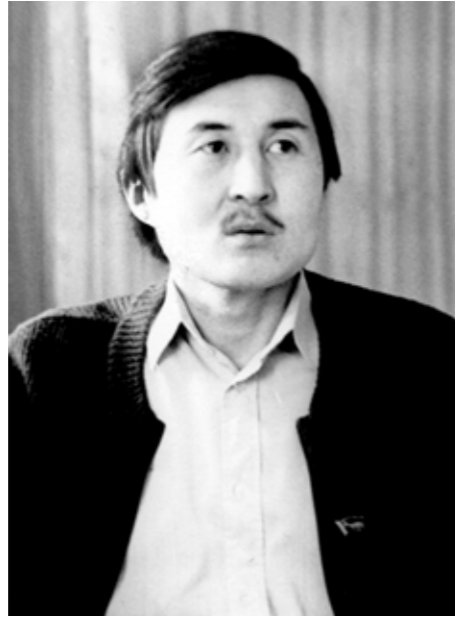
– Сен маңыт Жеекенге алтайына тартынып, үүрине, балазына келген малды түнгөйлебе! Жеекендин немеде ненин күүни келген! Учурайтан болзо, мен де божодып койорым оны! Тен кичинек те таталжынбазым, маажыны басып ла ийерим, божогоны ол! Канча албатынын тынынан ол ийттин тыны аңгылу болгон бо? А боро бееде не, ол – мал ине, мал! Оноң боро беени көрөөр, уулдар, ол камык өскүс кулундарды баштап алып жүрөт. Ол – өскүзектердин текши энези. Ол бее камык өскүс кулундар чыдадарга албаданып турган болордон айабас. Кайдан көрөр... – Каакаш боро беени актаарга чырмайт.

Эртен тура бис оду жаар жортып баратканыс. Өскүс кулундар малдан ылгалып, боро беени айланып алган тургулаган. Олордун кезиги беени жалап, кезиги соолып калган шалбык эмчегин эмип турган. Боро беенин олорго кичинек те кыйгастанбазы кайкамчылу. Байла, ол жаан ырысту болгон.

– Көөркийди сени... – деп, алдыста жортып бараткан Каакаш айткан.

Атаан эпжоксынып, төмөн көргөн.

Григорий Самаев

Туулу Алтайда жарлу билимчи, Григорий Петрович Самаев, 1955 жылда чаган айдын 3-чи күнүндө Кан-Оозы аймактын Оро журтында чыккан.

Григорий Петрович – түүки билимдердин кандидады, калыгынын түүкизин шиндеген 2 билим бичиктин авторы, Туулу Алтайдын түүкизи (История Горного Алтая) деп учебниктин тургузаачыларынын бирүзи. Анайда ок ол балдарга жылбилү куучындар бичийт.

ЧЕЧЕ

(түүкилик куучын)

Азыйда алтай улусты жуулаарга, монголдор ло кыдаттар акелген. Олордын черүзи сүрекей жаан болгон. Жуучылдар ончозы атту, кезиги — керек десе эки-үч атту. Артык аттар алтай улустаг тоногон жөөжөни коштоп апарарга керек болгон.

Олордын жолына алтай айылдар учураза, олјочылар олорды курчап, табарып турган. Эр улусты өлтүрүп, балдарды ла үй улусты кул эдерге айдап апарган.

Монгол ло кыдат жуучылдар көп суулар кечип, жаан туулар ажып, Чарас деп суунун жарадына жеттилер. Бу суу Кан-Оозы аймактын жеринде агып жат. Оны орус улус Чарыш дежет...

Чарасты эдектей жаткан алтайлар калју өштү келип жатканын угуп, уй-малын жууп, тайгалар жаар качкан. Агаш-таштын ортозында жажынган улусты табарга күч эмей.

Бир бөлүк алтай эрлер Чече деп жалтанбас эрге баштадып, олјочыларла жуулаарга арткан. Азыйда алтай улус жангыс та мал кабырган эмес, жуулажып та билетен. Алтай жериске үлдү-жыдалу, мылтык-бычакту келген өштүгө удур куйак тудатан коркыбас баатырлар бар ла болгон. Ондый баатырлардын бирүзи — Чече. Олјочылардын тоозы Чеченин жуучылдарынан көп тө болзо, је алтай эрлер өштүлерге жаан согулталар эдип турды. Же учында чымалыдый көп өштүлө тартыжарга күчи чыгып, Чеченин черүзи бийик кырдын жанына курчадып ийген. Монгол ло кыдаттар черүзи там ла жууктап турды.

Алтайлар сан өрө тескерлеп, кырдын бажында кайаларга жеткен. Олор кайа-таштын јиктерине жажынып, кырды өрө өнөлөп келеткен олјочыларды кырлу мылтыкла, ок-жаала жыга аткылап турды. Өштү кайаларды өрө чыгып болбозын ондоп, алтайларды јенетен сүме бедиреп баштаган. Ол тушта јас болгон, кар кайылып калган, је өлөң чыккалак. Былтыргы кургап калган өлөң шылырап јатты. Олјочылар кургак өлөңди өртөп ийерде, от јалбырап, ыжы буркурап, кыр өрө барды.

Кырдын бажы кара ышка алдырып ийерде, өштүнин черүзи ыштын ортозына жажынып, кайаларга чыгып келди. Бой-бойына

согулышкан үлдүлөрдүн табыжы кайа-таштарга жаңылана берди. Алтай жуучыларга өштүгө удурлажарга күч болды, не дезе кажыла алтайга удурган он кире олжочу чурап турган. Өштүлөр алтай жуучылардын кезигин өлтүрө чапкылап, кезигин жыга соголо, олжого алган.

Тирүү арткан калганчы жуучылардын тоозында — Чече баатыр. Бастыра бойы шыркаладып койгон алтайлар бийик кайанын кырына тескерлеп келди. Шыркалу жуучылар чыдалы чыгып, онон ары жуулажып болбой, олжого кирерин билип турган. Онын учун озор олжого кирип кул болгончо, өлзө артык деп, кайанан калып ийген.

Алтай албаты Чече баатырдын жалтанбай жуулашканын ундыбаган. Ондо жаткан алтайлар Чеченин адын ундытпаска, онын жуулашкан туузын ла жаныла аккан сууны Чеченин адыла адап салган. Коргон журттын бери жанында Чечулиха деп эмди орус улус журтаган деремне бар. Чечулиханын жанында Чараска он келтейинен кожулып турган суу агат. Ол суунун ады — Чече. Чече деп туу база ондо.

Чеченин өлгөнүнөн бери эмди эки жүс жылдан ажа берген, же онын ады ундылбаган

ЖЕДЕР

Кайсу суунун жарадында, бир кичинек журтта, жааназыла кожо Анчы деп уулчак журтаган. Олордо Жедер деп ийт бар болгон. Жедер түште туранын эжигин айланар. Түн кирзе, кажаанда обоого түнөп жүрө берер.

Анчы школдон келеле, айылдын ижин бүдүрер. Онон ийдин ээчидип, аралга барар. Анда койоннын истери сүрекей көп. Анчы озорго канча катап тузак тургуспады деер. Же бирүзи де түшпеди.

Бир катап Жедер жылыып калды. Бир күн жок, эки... үч... төрт...

– Тузакка түшкөн. Бир Үткеш деп үзүт тузак буулаза, ойто качан да чечпес – деп, жааназы арбанат.

Бир күн жааназы Анчыга айтты:

– Арканын эдегине барала, кыйгыр. Жедер үнинди угала, кыгылап ийер болор бо.

Анчы жагыскан барарга жалтанып, бойынан бир жаш кичинек жеенин, Аранайды, айдып алды.

Кар терен, пыйманын кончына једип турды.

Арканын кырына једип, озор «Једер! Једер!» деп кыйгыргылады. Бираак карануй арканын түбинен ийттин кыгылдаган үни угулды.

– Ийтти аргадап бараалы ба? – деп, Анчы айтты.

– Бис курч малталарлу. Ненен коркыйтан? – деп, жеени јөмөди.

Кайсунын магазинине кичинек малталар келерде, журттын уул балдары бир түнөй малталарлу болуп калган.

Арка теренжиген сайын уулчактар там ла тын коркыгылайт. Күн де жабызай берген. Аркада көлөткө. Кажы ла жыраанын кийнинен озорды бөрү кетеп тургандый.

– Бөрү учураза, качып жүгүрбей, малтабысты талайып, араайынан тескерилеп бараак – деп, Анчы шымыранды.

Бираак јокто та не де «ток-ток, ток-ток» деп табыштанат.

– Бу не деп? – Аранай унчукты. – Айу болбозын!

– Јок, ол томыртка – деп, жеенин Анчы токынатты.

– Мында кандый карануй! Бөрүлер чыгып келбезин!

– Јырааны та не де шылырадып туру.

– Бөрүлер болбозын! Јууктагалакта, качаалы!

Экү малталарын тудунганча, карга бүдүрилип, кажызы ла артапаса, кырды төмөн жарышканча түшкилеп келди.

Аралдан чыгып кайра көрзө, кийнинен ийт мантап келеетти. Мойнында тузакту Жедер эмтир.

Анчынын үнин танып, күчи кирип, тузакты үзе соккон болгондый. Ийт сүүнип, Анчынын колын јалайт. Анчыга эби јок. Ийдине болужардын ордына, бодоп коркып качкан кизи канай уйалбас.

Надежда Тайборина

Надежда Байзыновна Тайборина 1953 жылда кичү изү айдын 15-чи күнүндө Ондой аймактын Ийнеген журтында чыккан.

1968 ж. Ийиннин школын божодоло, 3 жыл совхозто иштеген.

1971-1975 жж. педучилище үренген. Төрөл журтында, Ийинде, Кичү-Ийинде баштамы класстардын үредүчизи болгон.

1983 ж. пединститутты божодоло, Үредүчилердин билгирин бийиктедер институтта, Москвада национал школдордын билим институтунда, Горно-Алтайсктын университетинде, алтай бөлүктө, иштеген.

Н.Б. Тайборина – педагогика билимдердин кандидады, тургуза өйдө Москвада Түндүктин, Сибирдин ле Ыраак Күнчыгыштын ас тоолу калыктарынын тилин шиндеер институттын баш билим ишчизи. Мында иштеп тура, ол чалканду, куманды ла туба тилдерле школдо үренер бичиктер тургускан.

Анайда ок ол алтай школдордо литературалык кычырыш ла алтай тилди үренер бичиктердин, программалардын, стандарттардын авторы болуп јат.

2009 ж. «Кузук ла Чочогой» деп бичиги ак-јарыкка чыккан.

КУЗУК ЛА ЧОЧОГОЙ

Айлар айланыжып, жыл араайынан эбирип, јажыл-торко јай Алтайга једип келди. Айландыра кандый чечек јок деер!

Арка јанында күн-каајылу кичинек ак чек ле оошкы кебистий көрүнөт. Ыраак јокто быјыраш кайынаштын төзинде кыскылтым чейнелер јайгы күнге сүүнип јайканыжат. Араай эзин согордо, олордын јанында турган айу-сыргалар неге де јөпсинбей тургандый шымыраныжат...

Бир өзөктин ичинде, күнерик меестеги тектир кайанын јанында, кангыл мөш лө байбак тыт өскөн. Кайанын төзиле билдирер-билдирбес јол барган. Мынайда көп аңдар өдөтөн. Је чагалдар јангыс ла карган Сыгынды сакыйтан. Аң кажы ла катап олордын јукла јытанган тату јыдын терен тынып, агаштардын бийиктеп өзүп баратканын кайкап, јаныла өдөтөн.

Айас күн турган. Карган Сыгын бүгүн катап ла олордын јанына келди. Быјыл олор чек өскөрип калган немедий билдирди. Бажын көдүрип, ол ајыктай берди: чагалдардын будактарында баштапкы ла катап кузук ла чочогой беткен эмтир!

Эмди Сыгын олордын јанына кажы ла күн келип, үргүлөп калгандый, узак-узак кыймыгы јок туруп, та нени де сананат.

Јайгы кендер јалт эткендий, мынайып ла өдө берди. Айландыра ар-бүткен кышкы соокторды сакып, терен кунукка бастыргандый, ын-шын туруп калды. Је јангыс ла Кузук ла Чочогой ойгор најызын, карган Сыгынды, эске алып, алдынан өрө соккон терс салкыннын кийнинен ары араай куучындажат.

– Чочогой, бу јүрүминде сенин адын канча катап солынат?

– Улустын берген ады канай солынатан? Чочогой ло болуп јадым.

– А мен јүрүмимде адымды көп катап солјдым. Онызы сайларымнан ла онын эмилдеринен камаанду. Былтыр мени Эзлик деп адап туратан.

Ол тушта менде эмил де, сай да јок. Өнгим күрен-кызыл, сүреен јараш болгон. Јанымла өткөн аң-куш мени көрүп, сүүнип, «Эзенде кузук көп болотон эмтир» дешкен.

– Кандый јилбилү! – деп, Чочогой кайкады.

– Быжыл жаскыда мен Суулу-Көс деп атту болгом. Эмилдерим суудый сур, амтаны база сууга түнгей, жылымзу-у. Салкын-эзинге эркеледип, жаңмырга јундуртып, Јер-Энеден јулук алып, жарым айдан Јылан-Көс болгом.

– Эмилдерим јыланнын көзиндий јаанап, чала ак-сур өнгө кирген. Јылан-Көстин кийнинде Бертилдеш деп атту болгом. Сайларымды черткенде, «берт» эде беретен. Онон Ак-Сай деп адаткам.

– Сен бу атты не алганыңды, мен јакшы ондоп турум. Сайлар ла эмилдер, байла, ак өңдү болгон.

– Эйе, чын айдадын. Эмилдерим јангыс ла ак өңдү эмес, анайда ок амтанду ак сүттү болот. Онон мени Сары-Сай дешкен.

– Бу да меге јарт.

– Јарты јарт ла, је бир јажыт бар. Бу өйгө јетире јаанагам. Мынан ары Күн-Энеге кин кестирип, өзүп токтойдым. Эмилдеримнин амтаны кирип, ан куштын, эл-јоннын курсагы болодым.

– Је бу, байла, калганчы адын?

– Јо-ок! Канайып турун! Эмди де аттарым бар. Онон мени Кер-Тумчук деп адагылаган. Сайларымнын тумчугы күрерип, Күн-Энеден күч алгам. Эмилдеримнин ак сүди үс болуп, амтаны алдындагызынан артык боло берген.

– А эмди мен – Кара-Сай. Бу калганчы адым болор. Мынан ары јерге түшсем – мөш, колго кирзем – курсак!

ИЙНЕ БҮРЛҮ ҚАРЫНДАШТАР

Озо-озо чактарда бир кобыда аспак, кайын, эргиш, тыт, агалу-карындашту чиби ле јойгон јуртаган.

Бир катап јайгыда бу өзөк јаар Мөш-Каан калан јуурга, бойынын темичизин – Кадын ичинин Карагайын ийген.

Карагуй-јажыл бүрлерлү Карагай кобыда јуртаган агаштарды керий базып, калан јууп јурди.

Ол өйдө Чиби ле јойгон јердин жабызын талдап, сууны јараттай аралда, Кайын ла Эргиштин јанында, јуртаган. Тыт кургак јер бедиреп, как төстөктин үстинде турган.

Карагай озо өзөк јерден баштаар деп, Јойгон ло Чибиге келди.

– Бу слердин кемигер јаан? Айса слер игистер бе? Биленин эн оо-

гожы каланды ас төлөөр. Мөш-Каан ондый јазак тургускан. Јүрүмди јангы баштап јаткан јииттерди каланла кыстабас деген – деп, Карагай ологро јартап турды.

– Мен јаан аказы болорым. Бисти јангыс слер эмес, кезик балдар база ылгаштырбай јат – деп, Чиби Карагайга каруу јандырат. – Јойгон менин очы карындажым. Онын чанда-терези де килен, көрүп тураар ба? А менийи карып, чодыр болуп кадып калган. Онын ийне бүрлери менийинен јымжак, а јиит турганда. Менийи онын бүрлеринен кыска да, кату да. Тудуп та көрүгер. Јойгон карындажымнын чандазынын алдында сүлүзин-јулугы бар. Оныла улус балу сүркүштегенде, удабай ла јазылып калат.

– Је акамнын да быйаны улуска, олардын азыраган мал-ажына једип јат – деп, Јойгон айтты. – Акамнын бүрлерин јаскары-кыш мал-ашка бергенде, онын түги түшпес, уулак-курааны оору-јоболго алдыртпас болот. Улус оларды јастык эдип, баштыкка сугала, јастанып уйуктаза, оорып турган бажы јазылып калат – деп куучындап, Јойгон бар јок чочогойын јууп, Карагайга калан эдип табыштырып берди.

Чиби де Јойгоннон артпады. Јаскары-кыш аралдын тийинги ле көрүги, кыштан чыккан көөркийлердин, үлежип-талажып јип арткан чочогойлорын ол јууп, Карагайга база табыштырды. Чиби онон до көп чочогой берер эди, је артканы ла бу. Бир канча күн мынан кайра «Јышта кузук бүтпеген» дејип, бир үүр тарал келип, үреп-сайап, јип тойоло, кедери тайгада не арткан, оны јийдис деп, чур-чуманак кеде берген.

– Кей арутайтан, көптөдөтөн ишти кандый өйдө бүдүрип јадыгар? – деп, Карагай катап ла куучынды баштады.

– Э-э, ол ишти айтсын ба! Ийне бүрис јайы-кыжы јажыл турганда, эбире јылга ла кейди арутап јадыс. А Слерге сурак берерге јараар ба?

– Берер ле, билеримди айдып берерим.

– Кезикте кузук бүтпеген жылдарда Мөш-Каан ла Слерди бис база ондоштырбай јадыс.

Карагай карсылдада каткырып: «Канайып ондоштырбайтан? Каан акабыстын ийнелеринин өнги менийинен эмеш карануй.

КАЛАШ

Менин будактарым да, сын агажым да ого көрө, жарык өңдү болот» – деп, будактарын сунуп, карындаштарга көргүзүп турды.

Карагай жалбыракту агаштарды эбире базып, «Узун жайыла Алтайды ару кейле жеткилдеген, элдин көзүн сүндирген, ан-кужун, мал-ажын азыраган, көөркийлер, каланды жалбыракту агаштардын каанына, ак-сүт Кайынга, күскиде төлөрөөр» деп, оларды мактап, каланнан жайымдап салды.

Аралдын агаштарынан каланды жууп божойло, Карагай как төстөктө журтаган карган Тытка келди. Тытта каланга берер чочогой до, сангыс та жок болордо, ол төгүндөнер деп сананды.

– Күндүлү Карагай. Мен ийне бүрлү агаштарга кирбей жадым. Каланды слерге эмес, а жалбыракту агаштардын каанына, жаражай Кайынга, төлөөр болбойым.

Мыны уккан Карагай алан кайкап, же кышкыда оны келип көрөр болуп, чертин береле, жүре берди.

Төгүнчи деп айттыртпаска карган Тыт күс келип ле жадарда, ийне бүрлерин саргартып, тайгадан соккон соок салкынга бир эмештенг божодып турды. Айла, бүрчиктери тен ырада учпас та эмтир, төзине ле түжүп калган жаткылаар. Жалбак жалбырак эмес, канайып учсын база.

Кышкыда Карагай оны көрөргө келзе, чын ла карган Тыт бир де бүр жок, куу будактары салкынга сыгырыжып, жалбыракту агаштардый ок, уйуктап калган турды. Мыны көргөн Карагай «Тыт чын айткан турбай» дейле, ойто куру жана берди.

Жанында турган Чибиле Жойгон, Тыттын мындый кылыгын көрүп, бу көөркий карыйла, аймаган ошкош деп, кыштын соогын соок дешпей, карган Тыттын амырын каруулдап, тын тынбай да тургулап калды.

Онон ло бери Тыт күскиде ийне бүрлерин түжүрип салар болуп калды. Же жай келгенде, Кайынга да калан төлөбөс, мен ийне бүрлү деп айдар дежет. Кайын көөркий кышкыда онын бүрлерин көрөр аргазы бар эмес, кайдан көргөй не. Уйуктап калатанда.

Тыт кайда да калан төлөбөй турган учун, чобразы да сүреен калын, агажынын беги де коркышту. Ол бачым чирибес те, сынбас та агаш.

Кидим ле жастын бойы. Каланын төс оромунда улус ончозы Кта кайдаар да капшайлагылайт.

Тротуардын кырында жара тартып салган калаштын келтейи жатты. Сары-күрен кадарлу, үстин саржулаган болгодый, жалтырайт. Калаштан буу чыгат, жаңы ла печкеден чыккан ошкош.

Мыны кем ычкынды не? Мындый амтанду жытанып турган калашты? Байла, үрүдүгө капшайлаган студенттер эмезе түниле иштеп, тан адарда жанып отурган кижиле болгобос жанынан ычкынып ийген. Кем оны билер ...

Бир жалтанбас борбийак оны амзап көрөргө секирип-секирип, жууктап келетти. Же кенетийин он жанынан тоозын-тобракка бастырткан сүреен жаан сопок чыгып келди. Борбийакка кайра учарга келишти. Онон чичкечек чончойлорлу кара туфля арай ла болзо, калашка тийбеди. Борбийак база катап калашка жууктаарга ла жүрерде, онын жаныла жип насокторлу калоштор жерге сүүртедилеп өтти. Калаштын жаныла улус өдүп ле жат, өдүп ле жат...

Кемнинг де жалтырада арутап салган өдүгинин бажы калашка тийерде, ол учуп барала, жолдын тал-ортозына келип түшти.

Жараштыра кийинип алган чодыр жүстү уулчак каткырып ийеле, жаткан калашты теберде, бот, учуш десе учуш! Калаш учуп барала, көлүктөр мантап турган жолдын тал-ортозына, уулчактын шыкаган жерине түшти.

«Кайткан, кайткан! Не болгон улус! Кудай жаман көрөр!» – деп, уулчактын кийинде үн угулды.

Уулчак кайра көрди. Ыраак жокто колдорунын тамырлары кырлайышкан, жүзи Күнге карара күйүп калган, чала каткак бүдүмдү карган өбөгөн турды.

Карганак өрө көрди, төмөн көрди: жуугында көлүк келип жатканы көрүнбейт. Канайдар? Калашты жерге канайып таштайтан! Ол уур алтап, жол жаар корчойтты. Онтоп туруп бөкөйөлө, калашты барып тутты. Же ойто турарга күчи жетпей, жерге тайанды. Карганак калаштын тоозынын үрүп, ары-бери аяктанат. Устинен төмөн келип жаткан көлүктөр чек ле күскиде туралардын стенелеринде жорголожып жүргөн конгыстардый. Бирүзи бирүзин озолоорго албаданат. Бир чап-

чанкыр көлүк жанынан «шуу» өдө конды. Эмди жолдын кырына канайып жедер! Обөгөн кыймык та жок туруп жат. Он жыл мынан кайра болгон болзо, бир үч ле калып, тротуарда турар эди. Калганчы көлүк тумчугунын алдыла өдө конордо, карганак жолдын кыры дөөн сагыжы чыкканча жүгүрди. Жолдын кырына жеделе, калаштын кадарында уймалып калган балкашты тырмактарыла кырып, куш та болзо, жип салзын деп, көк өлөңнүн үстине чебер салып койды.

- Карганак жолун оноң ары улалтпай, калаш төөн көрүп алган та нени де сананат. Кайдан билер... Орөкөн бойынын бала тужын эске алынган. Калаштан болгой, саа да табылбас өйлөр болгон. Жаскыда мааланан жыдыган картошко табылза – ол талдама курсак, а өркө чакпылап алзан – байрам!

Торолоп калган бала жаржактын айлынан бир тилим калаш уурдайла, өлтүрө соктырткан да учурал болгон. ...

Жүрүм кубулган ба, айса албатынын ыразы кубулган ба? Бу неден камаанду?

Тобрак-тоозынга уймалып, бутка илинип, тепселип жаткан калашты көрүп, оны таштаган кижини өрөкөн кайкаган болор.

КҮН-КААЖЫ ЛА КӨБӨЛӨК

Жас... Жылу күннүн чогына күн-каажи топтойып келди. Жаңмырдын чыгына, Жер-Эненин жымжагына сабы онын жоонойт, жалбырактары жажарат. Күч алынат күн-каажи. Ого өзөргө, чойлошкон болушат. Түни-түжи амыры жоктон жер жымжадат. Күн-каажинын тамыр-тазылы тыгып өзөрине болушат.

Жажыл торко жай келди. Кушкаштардын кожонгы, суучактардын шулурты, адарунын күүлежи – ончозы солун күн-каажи. Ол капшайлайт өзөргө. Алтайын жарандырага, улус сүүндирерге, чечегин жаанатат күннен күнге.

Бүгүн чечеги жайылган. Оп-оошкы Күнге түнгей. Ортозында күрен көстөрлү. Жаражын оны көрөргө! Адару конуп, мөдинен амзайт, кушкаштар көрүп, кожонгын баштайт. Салкынак оны жайкап, быжыраш бажын сыймап турат. Күн-каажи жайканарда, Күн тийгендий, жарый берет. Мыны көргөн кижини канайып сүүнбес, канайып кайкабас жаражын!

Кандый жараш көбөлөк! Кара килин канатту, кырларында каажи, эки көстий тегерик ортозында кызарат. Жылу Күнге сүүнгендий, көк тегериде талбаңдайт. Араай-араай айланып, күн-каажи келип конды. Жулук-канын сооруп, тармалу жымырткаларын ого салып койды.

Салкынактын серүүни күн-каажини сергитпейт. Кушкаштардын жараш кожонгы көөркийекти сүүндиртпейт. Жаражай күн-каажи чалдыгып, өңи өчүп, кургап баштады...

Амырап келген балдар күн-каажи аярбайт та. Көбөлөктин жаражын көрүп, олар сүүнип каткырыжат. Чыгып келген чойлошконноң жескинип жүгүришет.

Кару најым, ненин жаражын кайкаарын, неден жескинерин, олардын кажызы кижиге тузалу, канайып ого болужарын сананып көр.

Таукен Яйтынов

Таукен Тазымаевич Яйтынов 1951 жылда кичү изү айдын 12-чи күнинде Кош-Агаш аймактын Көкөрү журтында чыккан.

1968 ж. Кош-Агаштын школын бождоло, Туулу Алтайдын үредүчилер белетеер институтунын историко-филологиялык факультетине кирген.

1973 ж. үредүзин түгезеле, төрөл журтында – үредүчи, онон школдын директору болгон.

1980-1981 жж. «Чуйские зори» деп газетте иштеген.

1981-1983 жж. Новосибирсктеги Бийик үредүлү партиялык школдо журналистиканын бөлүгүндө үренген.

Көп жылдарга радиокомитетте – башкараачынын ордынчызы, «Үч-Сүмер – Белуха» деп бичик чыгартуда башкараачы болуп иштеген.

Таукен Тазымаевич – Россиянын бичиичилер ле журналисттер Бирлигинин турчызы, Россия культуразынын ат-нерелү ишчизи.

Т.Т. Яйтынов тургуза ойдо бичиичилер Бирлигинде иштейт.

Койон жылдын күрен күзүндө меге Эре-Чуйда аржан суузы адылган Кам-Тытту-Кем деп өзөктө болорго келишкен. Бу өзөктин оозында бир жайлу журт бар. Ол Чуйдын атту-чуулу бөкөзинин – Бадма Синдиновтын жайлузы. Одоштой жалтырап жаткан жаан эмес үч очок таштын үстүндө көш казан ошкош көгөлтирим-боро таш Бадма-бөкөнүн көдүргө тажы болор.

Бадма ол кем? Ол Эре-Чуйда – Көкөрү журтта чыккан-өскөн жокту кижги болгон эмтир. Атту-чуулу Бадма керегинде мен слерге куучындап берейин, балдар.

ЭРЕ-ЧУЙДЫН ЖЕР-БӨКӨЗИ БАДМА

(кеп куучын)

Озогыда Эре-Чуй ичинде жанжыкканы аайынча жаан ла жылбилү маргаандар өдүп туратан. Ол жойу жүгүрип жарыжары, көдүргө таш көдүрери, ок-жаала танга адары, кажык адып маргыжары, тебек тебери, жабага эмезе кунан атты эки ийни-не салып, өрө көдүрери ле күреш болгон.

Чуйдын бөкөлөри күрежип, бой-бойлорун жендегилеп, ады-чуузы жангыс ла Чуй ичинде эмес, анайда ок калка-монголдор, кыдаттар, төрбөт-сойондор до ортозында жарлу боло берген. Андый бөкөлөр: Саадак, Кабырга, Бултай, Саадак-Чындый, Темир-Бука (чоло ады). Бадма база шак ла андый бөкөлөрдүн бирүзи. Ол таш көдүрип маргыжатан эпчил, чыйрак, капшуун кижги болгон. Оборы жаан эмес, таларкак сынду, балтыр эди «ойноп» турар.

Калка-монголдордын, сойондордын чыгартулу улузы Чуй ичине келип, тын ла деген бөкөлөрүн күрештиретен.

Бир катап Монгол жеринин улузы Согонолу кырды ажып, Эре-Чуйдын жерине келген. Бу учуралда калкалар Чаган-Чон-Батор деп бөкөзин тартыжуга экелген эмтир. Бу жаан солун табыш Чуйдын чөлине чүрче ле жайыла берген. Эре-Чуйдын ла Улаганнын жайзандары бөкөлөрүн, күрешчилерин Эки-Ару, Эки-Терек деп жерге жуулзын деп жакару берген. Эки-Арунын ортозында Көк-Өргөө* деп шибее болгон. Ол монголдорло, кыдаттарла, сойондорло саду өткүретен жер болгон.

Бу жаан маргаанга Эре-Чуйдын ла Монголдын бөкөлөри белете-

не берген. Монголдын Чаган-Чон-Батор деп бөкөзине чыдагадый кижиге табылар, та жок деп, Чуйдын улузы санааркап турган.

Эки-Теректин жанына жуулган Чуйдын улузы Жер-Төбөнин чөлиле келип жаткан аттуу улусты көрүп, «Монголдор келип жат!» деп кыймыражып, Чаган-Чон-Баторды көрөргө, сакый бергендер. Жөптөшкөни аайынча, озор Көк-Өргөөгө келер учурлу болгон. Озор Эки-Теректин суузын кечеле, аттарын амырадып, бойлоры маргаанга белетене берген. Калкалардын жангыла болзо, бөкөлөрдикөжөгөннинг ары жанына жажырып алар. Эки кижиге көжөгөнни эки жандай тудуп алза, эки кижиге бөкөнни колтуктап экелетен эмтир.

...Күн Бошту-Борынын кырларына алтын чогып чачып ийерде, монголдор кыймыражып, төс жерге ууланган. Төс жерден бир канча туура токтойло, бөкөзүн күрешке белетеп баштаган. Эре-Чуйдын бөкөлөри база жакадан тудужып, жарын-бойго жыгыжарга белен болгон.

Калкалардын жааны маргаанга белен болгонун темдектеп, ат камчызын өрө көдүрүп ийерде, конгонун үни шынгырай берди. Чаган-Чон-Батор кере тартып койгон көжөгө кийинде көкип, жудругын өрө көдүрүп, отура түжүп, секирип турды.

Бир канча тартым да болбоды, көжөгө ачыла ла берерде, монгол бөкө эки колун өрө көдүрүп, мүркүт кебин тартынып, жергелей турган Эре-Чуйдын бөкөлөрине жууктап келди. Эре-Чуйдын Кабырга бөкөзиге эки жеңин шыманып ийеле, колдорун көдүрүп, Чаган-Чон-Баторго удурга басты. Эбиреде турган улус бөкөлөрдикыйгы-кышкыла уткыйла, кенетийин тым тура бергиледи.

Эки бөкөннинг эди-каны кызып, балтыр эди «ойноп», көстөринде от чагылып, бой-бойлорун аярулу ширтей бердилер.

Монголдын бөкөзиге, жеңил жеңүге темигип калгандый, капшай ла ичкери тап эдип, Кабырганы кабыра тударга чырмайат. Кабырга Чон-Батордын жастыра кыймыгу эдерин кетежип, тегелеп чачайын ла деп жүрерде, «өштүннинг» жажытту «илмегине» илинип, жерге «күч» ле жыгылды. «Чон-Батор! Чон-Батор!» деген монголдордын кыйгы-кышкызы чөлгө торгулана берди. Калканын күрешчизиге баштапкы жеңүни алганына сүүнип, мүркүт болуп бижелеп, эбире турган улуска бажын кекип, көжөгөннинг ары жанына кире конды.

Бу өйдө Чуй ичинин эл-жоны, коркып калган койондый, табыш

жок тура берген. Кенетийин улустун ортозынан бир жокту күдүчиге чыгып келеле, маргааннын жаргычыларына айтты: «Кожо өскөн Бадма нөкөриси күрешке чыксын деп, жөп сурап турус». «Бадманы! Бадманы! Күрешке чык ла, Бадма! Жеңдирткенди жер көдүрер!» деген жөмөшкөндү үндер жиркирей берди.

Бир канча улус Бадманын белин талима курла бек курчайла, күрештин эп-сүмезин жартагылап турды.

Монголдор маргаанды улалтарын шүүшкилеп, учунда айттылар: «Эре-Чуйдын эл-жоны, Монголдын улузы угугар: Чаган-Чон-Батор эртен күрежер. Эмди атту-чуулу Цэрэндор (оны калкалар чололоп, Өлбөс-Баатыр дежетен) күрежер. Ого чыдаар кижиге бар болзо, жалаң слерге жайым».

Цэрэндор бөкөнни калкалар база ла көжөгөннинг ары жанына жажырып алала, экелип жаттылар. Ол жанжыккан аайыла бижелеп, жудругун өрө көдүрүп, туйлап турган жылкы мал чылап, өрө калып, келип жатты.

Эре-Чуйдын улузы бу тартыжуга Чуйда жадып турган Эркин-Оол деп сойон укту бөкөнни тургускан. Ол сүреен эпчил, чыйрак кижиге болгон. Эркин-Оол ат үстинен калып, туйлап турган буканы жайдакка минип ийетен.

Бу бөкөлө бир мындый учурал болгон. Туйук-Кара деп кижиге Эркин-Оолды ченеп көрөр деп сананган. Ол бир колунда – сары-чайлу, экинчизинде аттын таказын тудунып келеле айткан: «Эркин-Оол, слерди коркышту тын кижиге дешкен. Бу ат таказын бүктөй тудуп ийзеер, колымдагы сары-чайды берерим». Эркин-Оол Туйук-Каранын колунан таканы ушта согуп, эки колун таканы жара тартып ийеле кимиректенди: «Сары-чайаар меге керек жок, балабаркалу кижиге бойоор ло ичигер». Мыны көргөн Туйук-Кара түргентүкей жүре берген дежет.

Маргаанга жуулышкандар Эркин-Оолды сакый бердилер. Ол бир канча өйгө көзүн жумала сананып, бойунда шыпшанат. Онон эки жеңин шыманып, колун база өрө көдүреле, Цэрэндор бөкөгө жууктай базып келди. Цэрэндор жангыс жерге турбай, эки тизезин энгип, учарга турган кан-кереде куш кептү, эки колун жайат. Эркин-Оол оны эки-үч катап эбире согуп, эки жардынан тударга албаданып, атыйланып турды. Эки күлүк колдорунан тудужып ийеле,

бой-бойын тегелеерге умзанат. Же күчтери тенг-тай болуп, колдорын бош салып ийеле, ары-бери баскылап, ойто ло кабыжа бердилер. Бу ла өйдө Эркин-Оол отура түжеле, Цэрэндордын колтыгына эптү кире конды. Оны жерден бир эмеш көдүрүп, бойына жапшыра тартала, жалмаш ажыра мергедеп ийди. Эркин-Оол сүүнгенине, жыгылып калган Цэрэндорды үч катап айланала, эки тизеге отура түжүп, Алтайым-Кудайым деп алкана берди. «Эркин-Оол жеңген! Эркин-Оол жеңген!» деген сөстөр жайым чөлдинг үстиле жаңылга болуп жайыла берди.

Жаан маргааннын баштапкы күни түгенди. Же энг калапту тартыжулар эртенги күнде болорын эбиреде жуулгандар эрик жоктон сакый берген. Ол түн монголдордын турлузында түниле от күйген. Олор туштажуга жажытту белетенип турган болгодый. Эре-Чуйдын улузы – бөкөлөр, жаан байлар, жокту-гойулар – ачык-жарык куучындажып, бу жаан учурлу маргаанга Бадманы чыгарар деп, текши шүүлтеге келген. Мыны уккан күдүчи Жардак өгөөн сүүнип, Бадманын жардына таптап, катап-катап айдат: «Чаган-Чон-Батордын колына ла кирбе. Эптеп, бут бажыла тегелеер керек. Ол күлүк онг будына онду ла неме эмес ошкош деп көрүп калдым».

Таг бозорып, жарый берген. Талду-Айрынын ыйыгынын бажынан Күн өксөп чыгып келерде, чөл тындана бергендий: аттардын тибирти, конконын үни, улустын табыжы жаңыланат...

Монголдор аттарын ээртегилеп шакпыражат. Чаган-Чон-Батордын кийимин кийдиргилейле, көжөгөни керип, эки жандай өрө көдүрдилер. Эки кижиге бөкөнни колтыктап аларда, экузи армакчыла белин эбиреде тартып, күрешке белетенип алган турдылар. Эре-Чуйдын улузы Бадманы эбире туй туруп алдылар.

Маргааннын баш жаргычызы колдорында ак ла кызыл бөстөрдү элип-селип жагып ийерде, конго-күзүңги шынырап, жаан күрештин башталганын кереледи...

Эбиреде отурган улус эки бөкөнүн жылбилү туштажузын сакыйт. Анча-мынча ой өтти. Монголдын бөкөзи көжөгөнүн ары жанында база ла эки жудругын көдүрүп, өрө-өрө калып турды. Көжөгө ачыларда ла, Чаган-Чон-Батор муркүт кебин тартынып, нени де карулдап тургандый, тым тура түшти. Онон жагыс будыла кенетийин түргөн айлана соголо, чук турган улус жаар «жалт» этире көрди. Бу

ла туш Бадма бөкө жүгүргенче чыга конды. Ол Чон-Баторго чурап барала, жардынан жалмай тударда, монгол бөкө тын кыйгырып ийеле, Бадманы былча тударга тап этти. Бадма жагыс жерге турбай, ары-бери калыйт. «Өштүзи» анан-мынан тударда, балтырлары жарылып турды. Шак бу ла өйдө Бадма Чаган-Чон-Баторды онг колынан тартала тегелеерде, ол жыгылала, ойто эки будына тура түшти. Жаан удабай Бадма монголды белинен эптеп тудала, жалмаш ажыра мергедеп ийген. Улус кыйгырып, Бадманы там көкидип ийерде, ол муркүт кептү шунуп келеле, калка бөкөнни кабыра тудуп, ак айаска алып чыккандый, эки темденип, баш ажыра мергедеп ийди. «Женү бистин! Женү бистин! Бадма – жеңүчил! Бадма – жеңүчил!» деп кыйгы-кышкы чыга берди.

Жергелей турган бөкөлөр Бадманы өрө көдүреле, улус отурган тегерик жерди үч катап айланарда, эл-жон оны «Эрдин эри, Эре-Чуйдын баатыры эмитрин! Качан да жеңдиртпе!» деп алкагылайт.

Кожончылар коолодо кожондойт, комыстын оморкогон күүзи угулат. Жайым чөлдө жаан маргаанадар божогонына учурлаган сүүнчилү байрам көндүгө берди.

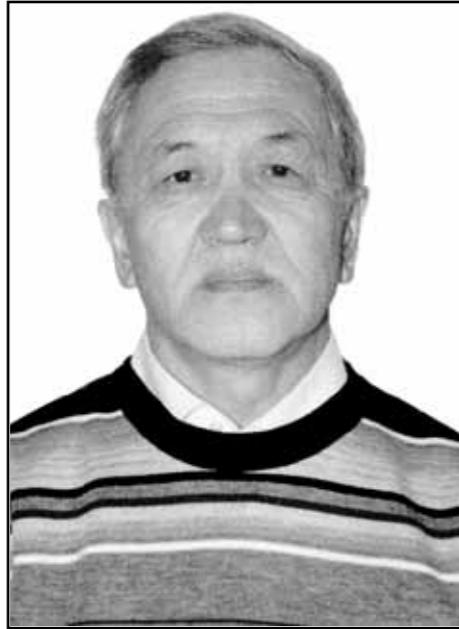
Маргааннын ээжизиле болзо, жеңү алган кижиге сыйга бир канча кой-мал берер, алама-шикир ашла күндүлеер эмитир. Бу сыйды берери база аңыланып жат. Жеңүчилди эки тизезине отургызала, талима бөс курчап, эки ийнине жетире алама-шикирди чокконы кайкамчылу.

Бадма алган сыйын нөкөрлөрине тенг-тай үлеп, олорло кожо сүүнип ле оморкоп жүреген.

Айлар айланып, жылдар жылыжып өткөн. Көп-көп маргаандар болгон. Бадма бөкө кажы ла учуралда бойын ченеп, көп катап жеңүчил болгон. Ол тын бөкө болгонын жагыс та төрөл Эре-Чуйда эмес, калка-монголдордын, төрбөт-сойондордын жеринде көргүскөн.

*Көк-Өргөө – жаандардын айдыжыла, Көкөрү журттын чын ады Көк-Өргөө. Өргөөнүн орды эмди де бар.

Тениш Тохнин

Тениш Урматович Тохнин 1951 жылда күүк айдын 5-чи күнүндө Кан-Оозы аймактын Кырлык журтында чыккан.

Кырлыктагы сегис жылдык, Кан-Оозындагы орто үредүлү школды божоткон кийинде, 1969-1973 жж., Горно-Алтайсктагы үредүчилер белетеер институтта үренген.

1981-1983 жж. Новосибирсктеги Бийик үредүлү партиялык школдо журналистиканын бөлүгүндө үренген.

1973 ж. жаан изү айынан ала эмдиге жетире «Алтайдын Чолмоны» газетте иштейт. 29 жылдын туркунына газеттин баш редакторынын ордынчызы болгон.

1990 ж. ол 4-чи класстын «Ар-бүткенди үренери» деген учебнигин орус тилден алтай тилге көчүрүп чыгарган.

2006 ж. онын «Анчылар» деп бичиги чыккан.

Тениш Урматович – көп тоолу очерктердин, журамалдардын, статьялардын авторы.

ӨСКҮСТИҢ ӨКПӨЗИ JAAN ЭМЕЗЕ ТОГУС JAШТУ УУЛЧАК ОРОКТОЙДОҢ ЭКИНУРГА ЖЕТИРЕ JOЙУ JAАНГАНЫ КЕРЕГИНДЕ ДОКУМЕНТ КЕПТҮ КУУЧЫН

1945 жыл. Жуу-чак жаңы ла божогон ой. Жымаш ол тушта тогус жашту. Өскүс арткан көөркий жадар-токтоор јерин таппай, шыраны көргөн лө – Јалангый-Бажында төрөөндөрүндө болгон, учында Экинурга келген. Бу журтта интернат ачылган деп уккан эмтир. Ого једер деп сананып алала, базып бараатса, карган өрөкөн јолыккан. Аштаган-суузаган уулчактын куучынын угала айдыптыр: «Сени интернатка албастан айабас. Мен сеге бичик бичип берейин».

Өскүс уул ол ло күн интернаттын балдарынын тоозына кирген. Айлы-јурты јок кижии ого канай сүүнбес. Јүрүм мындый ла болор деп иженип, јаш јүреги чечектелип јүрди.

Ол јайда јүрүм онойдо ло јакшы өткөн. Јаан уулдар одын јарар, јаштары оны кулаштаар. Курсак-тамак јеткил.

Сыгын ай келген, үредү башталган. Жымаш экинчи класска көчкөн...

Ноябрь ай киреде балдарды стройго тургузала, айткан эмтир: «Чек өскүс улус эки алтам ичкери чыксын». Ол тушта стройдон алты кире бала чыккан. Олорды тартып алып, Ленин-Јолдын конторазына јетирген. Эртезинде бу көөркийлерди абрага отургызып, Ороктойго, өскүстердин туразына јетирген эмтир. Сооктор баштала берген. Балдардын чай-калажы бар, орын-төжөги бар, је олорды јатырган «тура» – јыртыктарынан тышкартызы көрүнип турар плахадан эткен сарай. «Ол «кондепонын»^{*} аттарын тургускан, јүк ле ыжыктаган кажаан болгодый. Түндеги соокко чыдажар арга јок. Кара чай ла кара калаш балдарга кандый курсак. «Бис улустын чала каскан огородынан тон картошкони казып, печкеде чала-была быжырала, јип турарыс» деп, Иван Чумович (Жымаш) эске алынат.

«Мынанг канай качар? Экинурга ойто канай једер?» – мындый санаалар уулчакты күнүн ле түймедер болды.

^{*}Кондепо - Ада-Төрөл учун Улу жуу ойинде Монголдон атту мал айдаган улус

Бир күн эртен тура туалетке барарга чыгып келзе, оныла кожо келген орус эки уул качып бараатты. Жымаш турага капшай ла кийдире жүгүреле, эртен тура жизин деп берген калажын карманына сугуп, качкын нөкөрлөрүн жаба једерге аайы-бажы јок жүгүрди. Олор кырга чыкты, алтай уулчак – кийнинен ле. Биригип алала, көөркийлер јойу баскан ла баскан. Бир кырды аштылар, база бир боочыга чыктылар. Ол эки уул Жымаштан јаан, базыды түрген, ол сондоп ло калар. Уулчактын көзине өскөн-чыккан алтайы көрүнет, онын учун ол јангыс ла ичкери јүткийт!

Качкындар Божлан ичине түжүп келерде, олорго удур абралу кижии туштады. Жымаш эки уулдын анча-мынча кийинде келип јаткан. Көрүп турза, байагы кижии сабарларын чычандадып, онын нөкөрлөрине та нени де айдып турды. Онойып ла турала, эки уул, јыт алган эликтер чилеп, туура калыйла, сууны кечире жүгүрдилер. Абралу кижии качкындарды Ороктойго ойто апарарга сананганын Жымаш сезип ийеле, олордын кийнинен ле казалатты. Јаратка једип барала, ажыра калыйын дейле, сууга келип түшти. Јараттагы кайыннын будагынан тудунып, экинчи јаратка жүк арайдан чыгып келди. Одүгинде толтыра суу, кийими бастыра үлүш. Ноябрь ай... Соокко тонгыш, кийим үлүш болгоны керегинде сананарга, ой јок. Уулдар суунын сол јарадында кырдын эдегиле Ленин-Јол јаар жүгүрдилер. Эптү бир јерден сууны кечеле, јолго чыгып келзе, байагы абралу кижии олорды кетеп алтыр. Качкындар ойто ло сууны кечип, кырды өрө алдылар...

Ороктой јаар барып јадала, Ленин-Јолдын конторазында конгон уулчактар јолдын аайын билер. Онын учун одракты төмөн алып, ары-бери ајыктанып, деремнени капшай ла өттилер.

Орус уулчактар Жымаштан эки јүс метр кире озо. Коротыга јууктап келгилеерде, олорды кара атту кижии база ла токтотконын алтай уулчак көрүп ийеле, јажына берди. Көк јарамас! Байагы кижии уулчактарды камчылаарга турган ба, кандый? Олор онон качып, төнг өрө жүгүрдилер. Канча кырды ажып, арып-чылаган алтай уулчактын качар да, жүгүрер де чыдалы јок. Не болзо, ол болзын дейле, атту кижиге удур басты. Јууктап келерде, байагы кижии сурады: «Сен кажы јердин?» «Кан-Оозынын» – Жымаш тырлашкан үниле каруузын јандырды. «Слер Ороктойдон, балдардын

туразынан качып баратканаарды билип турум, милисага угузарым» деп айдала, Ленин-Јол уулу јорто берди. Камчы «јиирге» јазанып алган качкын алан кайкап, туруп калды. Онын үлүш кийимин, соокко тырлажып турганын көрөлө, байагы кижии ого килеген болгодый.

Коротыга једип-јетпей ле жүрерде, эки нөкөри оны јолдо сакып алган эмтир. Эңир кире берген. Уулчактар мында конор бо эмезе анан ары барар ба деп јөптөштилер. Жымаш орус тилди јакшы билбес. Јангыс ла «В ночь пойдём» деген сөстөрдии аайлады. Чынын айтса, јаан уулдар түрген базып болбос сырпак алтай уулды тын ла керексией турганын ол жүрегиле сескен. Нөкөрлөри јолды өрө аларда, арыган алтай кулугур сок јангыскан артты.

«Эмдии канайдар? Кайда да конор керек» деп сананала, деремнеге јууктада базып келерде, чакызында ак-боро атту чадыр айыл көрүнет, ыш чыгат. Кирип барза, отту очоктын эпши јанында үй кижии отурды. Öрөкөн аштаган-суузаган баланы көрүп, чай урды, «бырт» эттире талкан салды. Чайын ичеле, үргүлөп отурза, эр кижии кирип келеле кыйгастанып, эпши кижиге кизиреди: «Сен мындый баскын-јошкындарды кондырарга турган ба? Баратан јерине ары ла барзын!» Жымашта үн де јок. Арып калган көөркий нени айтсын. Јатса ла, уйуктай берер.

Ойгонып ла келзе, орус печкенин үстинде јадыры. Турага јетире та канай келген, оны та кем эжелген – аайланбай турды.

Кече сууга түжерде, көк-мөөн болуп калган бушлат та, штан-өдүк те кургап калтыр. Айыл ээзи үй кижии уулчакты азырайла, «Јолдо аштазан, јиирин, балам» деп, кайнадып салган алты картошко берди. Амырап-јылынып алган эр олордын үчүзин – бушлаттын он карманына, үчүзин сол карманына сугала, төрөл јерин көстөп, базып ийди.

Түрген базарга чырмайат, кезикте жүгүрет, арый берзе, араайынан базат. Öскөн алтайына јүткиген өктөм жүректи не токтодор...

Туйактуны өдөлө, Кеңи јаар ууланып ийерде, јеерен атту кижии качкын кайраканга јаба једип келди. Жымаш аланзып турала, «Каргана-ак, мени учкаштырып ала-ар!» деп кыйгырып ийгенин билбей калды. Бу кижии оны Талду јурттын јанындагы турлуга јетире

эжелген. Турага кийдиреле, сарју-талканду чай уруп берди. Канча алтайды јойу өткөн аштаган-суузаган балага ол ырыс эмей. Јымаш ажанып отурала, ол кижинен сурады: «Јолой эки орус уул көрүнди бе?» «Көрүнген, сенин кийинген келип јаткан» деп айдала, јүре берди. Уулчак ажанып, тыштанып алала чыгып келзе, эки нөкөри ээчижи алган өдүп јатты. Јымаш сүүнгенине кыйгырып ийди. Олор токтой түжерде, картошколу эки карманын калбандадып, нөкөрлөри јаар жүгүрди. Уулчактар озо ло баштап онын тастайып калган карманы јаар көрдилер. «Мы не ели» деп комыдагылайт. Јымаш бастыра картошказын олорго чыгарып берди. Бу ла өйдө олор «полуторка» дейтен машина келип јатканын көрүп ийдилер. Токтоор бо деп сакыза, ол токтободы. Уулчактар кыйгырып, онын кийинен жүгүрдилер. Шайрак уулдар озолой бербей база. Јатпак сынду Јымаш ойто ло – сондоочы. Тынастайла тура берген көөркийге төндү ажа берген машинанын тобрагы, онын кийинен жүгүрип бараткан нөкөрлөри көрүнип калды. Олор көлүккө та отурган, та отурбаган, ол билбес.

Соок күски күнде, ээн јолдын ичинде, Јымаш ойто ло сок јангыскан. Ыйлайын дезен, кем килеер – јанында кижі јок, кыйгырайын дезен, кем угар – эки јанында соок чырайлу туулардан өскө не де јок. Кем јо-ок! Өскүстин өкпөзи јаан эмей.

Шыралу јолынын жүк ле јарымы кирезин өткөнин оогош уулчак ол тушта кайдан билзин. Ол јорыгын улатып ийди. Талдунан тебинеле, Кенгиге јетти, оны өдөлө, Шибееге табарды, мында тыштанала, Коргобыга ууланды, оны өдөлө, Јолого јетти. Одоштој јуртты ајыктаган ајас, тыштанып отура берди. Экинурга түнгеј деремне, је јангыс ла элбек јаландар јок. Таныш чадыр айылдар көрүнөт, олордон ыш чыгат.

Тал-түштин кийиндеги эзин кандый да амтанду курсактын јыдын эжелди. Уулчактын ач өзөги ачыды, чилекейи шуулады, эки колы картошколу болгон карманын кармай алды.

Туку-у ыраакта, кырлардын ортозында јылыяа берген јол – өскүстин төрөөндөрине једетен јол. Оны канай өдөр... Кенейте келген бу уур санаалар уулчактын бороргон көзинин ачу јажын килемји јогынан төктирип ийди.

Өскүстердин туразында берген бушлаттын јенгиле јажын арчый тартып, Јымаш энгиргери Јабаганнын боочызына јеткен. Уул-

чак көрүп турза, боочынын алдында тура көрүнөт, јанында машина туру.

Уулчак конор јерин бедиреп, байагы турага кирди. Айыл ээзи үй кижі Јымашты азырады. Өбөөни дезе, «Бу баланы Јабаганга да болзо јетирип салзын деп айбылайын» дейле, машина јаар жүгүрди...

Кузовтын үстинде тоолу улус бар эмтир. Олор уулчакты машинага чыгара тартала, кумып салдылар. Јымаш та неге де јөлөнө отурган эди, онон ло шык-мык уйуктай берди. Түженип јатса, ол ойто ло Божланда эмтир. Абралу кижі онын кийинен сүрүжип келеетти. «Ту-ур, ту-ур, мен сени Ороктойго ойто апаратам!» деп кыйгырат. «Ороктой» деген сөсти уккан уулчак өзөкти төмөн ойлодот. Байагы кижі јаба једеле, онын јаказынан ла туткан эди... Јымаш ойгоно чарчады. «Тур, тур, уул. Јабаганга једип келдис!» деп, бир кижі онын јаказынан тартат.

Карангуй кирип калтыр. Нени де ондобойт. Уулчак ол ло тарый канай турзын, канай аайланзын, уйуктаар ла күүни бар. Јабаатып јаткан көөркийди сакыыр арга улуста јок. Олор оны кузовтон түжүрип ийдилер. Алаатып калган Јымаш соок јерге «палт» этире отура түшти.

Јүректи ойто ло сыстаткан сурак – карангуйда кайда барар, кайда конор? Карын, ээн јаланда эмес, јурттын ичинде. Јуук ла деген тура јаар басты.

«Јууктада базып барзам, эжиктин јанында јажы јаанай берген үй кижі турды – деп, Иван Чурович эске алынат. – Мен кайдан келгенимди, кайда баратканымды айдарга јеткелегимде, «Сен – јошкын, сен – качкын, тонокчыл» деп арбанып, эжикке де јууктатпады. Алтай јаан кижі онойдор деп кайдан билейин».

...Көөркий өкпөзин өчүрип, ыйын јаба базып, јангыс јерде шык ла туруп калды. Карангуй, соок түнде кайда барар. Анча-мынчада база бир тура көрүнөт. Јымаш ол јаар басты.

Кажаннан јиитсимек эпши кижі келип јатты. Уулчактын тыш бүдүмин көрүп, јүрегиле сезип, «Кир, кир, балам» деп, турага кычырды. Кайдан келеткенин, кайда баратканын сураган ајас, «Јип отур, балам» деп, картошко алып берди. Айыл ээзи эр кижі келген кийинде кучындажып, изү курсакла база катап ажандылар.

Уулчак печкенин үстинде конгон. Жымаш тойо уйуктайла, ойгонып келди. Айылдын ээзи кабыргалары кырлайышкан уулчакты чеп-чек тудала, жерге түжүрдү.

Экинурга једетен эр ажанат, эмеен-өбөөн бой-бойына көрүжет. Билдирбезинен имдежет ошкош, куучынды баштаарга тидинип болбой тургулайт. Тогус јашту айылчы салган курсакты түгезе јиирдин бери ле јанында.

– Је, Ваня, биске бала болорын ба? – деп, эр кижии унчукты.

– Јок, мен јанадым, – уулчактын каруузы кыска болды.

– Је, канайдар сени, Ваня. Јанатан болзон, јангайын.

Уулчак јетире ажанганча, эпши кижии эски одеялонон чүрче јылу меелей көктөп берди.

Баланын колын не јылыдар? Меелей. Өскүстин јүрегин кем јымжадар? Ак санаалу, агару күүндү улус.

Ороктойдон јойу чыгала, јакшы да, јаман да улустын шылтузында Жымаш Экинурга төртинчи күнде јеткен. Бого једерге, ол канча кире шыра көргөн... Оны јангыс ла туштаган улус, кечкен суулары, үйдежип, јаантайын јанында болгон туулар билер.

Өскүстин јүрегин ачу санаалар чымчыйт. Адазы, Чум, јуучактан јаан шыркалу јойу јанып келеделе јолдо божогонын; јаан удабай Чотпош энези јада калганын ол билер. Оны кем де сакыбай јат. Сыйтна аказы ла Ботпок карындажы төрөөн-туугандардын айлында.

«Ванё-ёк! Ванё-ёк! Бу сен кайдан келдин!?» – Жымаштын санааларын та кемнин де үни үзе сокты. Көрөр болзо, оны үреткен үредүчи эмтир. Бу ла јуукта Ороктойго аткарылган уулчак качып келгенин ол билип турбай. Өрөкөн уулчакты ајандырып тойгызала, карманына азык салып берген. Јер үстинде јакшы улус түнгей ле көп!

«Ол ло јыл, кочкор айда, Сыйтна акам мени Көзүлге экелген – деп, Иван Чурович куучындайт. – Бир катап ол айткан: «Иштен келзем, јестем эшке барарыс». Је келишпей ле турган. Јуучак јангы ла токтогон ой. Улус ишке эрте чыгар, сүрекей орой јанар. Бир канча өйдөг акам айткан: «Туку-у кырдын эдегинде тураны көрүп турун ба? Бот ол эје-јестенин айлы, ого бойын барып кел!»

Мен бардым. Јууктап келзем, эки кижии одын кезип јат, јанында

уулчак туру. Олор: энемнин эјези – Бөкө өрөкөн, киреенин бир учындазы – Байыш эјем, јанындазы Ботпок карындажым эмтир. Олор мени тойо ајандырган. Тийин-чачак бөрүктү карындажым меге чала јууктабайт. Байла, кийим-тудумымды кирлү деп турган.

Мен сас кечире јанып отурдым. Удура бир кижии базып келетти. Ол мени колымнан јединеле, айлына апарды... Мени, өскүс арткан уулчакты, кижии эткен улус – Ырыс Семёновна ла Машпа Туяшевич Яграшевтер».

Өскүс уулчак јанып келетен айылду, сакыйтан, сөзин угатан улусту боло берген.

Сени кем де айылда сакып турза, – ол ырыс. Жымаштын јүрүмине бу сөстөр сүрекей келижет деп бодойдым.

ПАКЕТТҮ ЖҮРЕР БӨРҮ

Василий Ядагаев

Василий Андреевич Ядагаев 1969 жылда кышкы куран айдын 24-чи күнинде Улаган аймактын Балыктујул јуртында чыккан.

1987 ј. төрөл шкoлын божодоло, Горно-Алтайскта үредүчилер бe-лeтeep институтта алтай филологиянын факультeдиндe үрeнгeн.

Василий Андреевич јүрүмнин јаан јoлынa чыгaлa, Пaспaрты-дa – үрeдүчi, Балыктујулдa – комсомолдын качызы, «Алтайдын Чолмоны» гaзeттe кoррeспoндeнт болуп иштeгeн.

2000 ј. «Улаганнын солундары» гaзeттин лe төрөл аймагынын тeлeвидeниeзинин бaштaпкы рeдaктoры болo бeргeн.

В.А. Ядагаев – «Көк-таман – јастын чечеги» лe «Салымнын ирими» дeп эки бчиктин авторы.

Бир күн Айдар ла Амыр кой күдүп баргылады. Экү эртен тура чыгала, энирге јетире јок. А койлор турлуга туку качан түшкилеп келген.

Күрзүн таайы койлорды тоолоп көрзө, ончо эмтир. Је эки уул јок. «Акыр, бу балдарла не болуп калды не?» деп санааркап, удурa бeдирeп бaрaргa aдын ээртeди. Јe удaбaй лa чaгы чыккaн, aштaгaн-суузaгaн эки кaйрaкaн ээчижип алгaн бу јeттi.

– Бүрүнкүйгe јeтирe кaйдa бoлгoнoop?! – дeп, тeгин кaлaс aт ээртeгeнинe лe сaнaаркaгaнынa кыјыгы курып, таайы кизирт этти.

– Кой күдүп јүреристe, бөрү табаргaн – дeп, Айдар салды. – Чын дeзeн, Амыр?

– Эйe – дeп, oнызы үндeндi.

Азык aлып јүрeечи јүктeнгиштү куру баштыгын Айдар бoлчoктoй тудaлa, үйдин толугы јаар мeргeдeп ийдi. Oны дa јүктeнeргe aрыгaн oшкoш.

– Бөрү бистин јаныска учурт лa кeлeлe, үүрдin oртoзынaн ол бир сары мoнoл кoйдy бeдирeп туруп тaап aлaлa, јaрa тaртып ийгeн – дeп, aштaп кaлгaн Айдар айыл дөөн кылчaс-кылчaс эдип, тынaстaп туруп айдып турды. – Чын бa, Амыр?

– Эйe – дeп, Амыр бажын кeкиди.

– Бис кoркыйлa, aгaш тoөн чыгaаргaныс. Бөрү дeзe кeрe лe түжинe бистин јаныстa ол кoйдy чeлдeгeн. Энгир јeдeрдe лe, aркa дөөн мaнтaп кирeeргeн. Aнaн лa түжeлe, јaнгaныс бу – дeйлe, Айдар, улy кeрeк эткeн кижидий, уур үшкүрдi, – чын дeзeн, Амыр?

– Эйe нaа! – дeп, oнызы Айдардын куучынына ајару дa этпeй, aры-бeри булaндaп, кaпшaй лa айыл дөөн кирeргe энчикпeй турды.

– М-м... Андый бa-а? – дeп, уулдардын куучынын угуп, учында Күрзүн таайы сүмeлү күлүмзирeндi. – Тaйгa јeрдe нe лe бoлуп турбaй. Јe эмди экү бaрaлa, ол кoйдын сeгин мeгe көргүзип бeрeep.

– А бөрү ол кoйдy чeлдeп-чeлдeп, сeги aртып кaлaрдa, пaкeттeп aлaлa, јүрeepди нe! – дeп, Айдар јык лa айда салды.

Көрөр болзо, бу экү койлорын тaштaп ийeлe, энгир киргeнчe, aштaгaнчa-суузaгaнчa ойноп јүргүлeгeн эмтир. Јe oлoрдoн нeни aлaрын? Слeр aнaйдa тoгүндeнбeй јүрeep, јe бe, бaлдaр.

«Т-ФҮК, Т-ФҮК, ТАЙЫЛ!».....	200
ЭРКИННИНГ КУУЧЫНДАРЫНАН.....	200
ТАЙНАМНЫНГ КАЛТЫРЛАРЫ.....	201
АНГАРА ТОН.....	202
«ЭРИККЕНДЕ, ЭНЕЗИЛЕ ОЙНООР».....	203
БАЗЫП ЛҮРГЕН ЧУМУРУ.....	204
НИНА БЕЛЬЧЕКОВА.....	206
ТАЙГЫЛ.....	207
КИСКЕ ЛЕ БАР.....	209
ЭЖЕР ЯИМОВ.....	212
ЖАЛТАНБАС КЕЛИН.....	213
КАЧКЫН.....	214
ГРИГОРИЙ САМАЕВ.....	218
ЧЕЧЕ.....	219
ЛЕДЕР.....	220
НАДЕЖДА ТАЙБОРИНА.....	222
КУЗУК ЛА ЧОЧОГОЙ.....	223
ИЙНЕ БҮРЛҮ ҚАРЫНДАШТАР.....	224
КАЛАШ.....	227
КҮН-КААЖЫЛАҚОБӨЛӨК.....	228
ТАУКЕН ЯЙТЫНОВ.....	230
ЭРЕ-ЧҮЙДЫНГ ЖЕР-БӨКӨЗИ БАДМА.....	231
ТЕНИШ ТОХНИН.....	236
ӨСКҮСТИНГ ӨКПӨЗИЖААНЭМЕЗЕТОГУСЖАШТУУУЛЧАКОРОКТОЙДОНЭЖИНУРГАЖЕТИРЕЖОЙУ ЖАНГАНЫ КЕРЕГИНДЕ ДОКУМЕНТ КЕПТҮ КУУЧЫН.....	237
ВАСИЛИЙ ЯДАГАЕВ.....	244
ПАКЕТТҮ ЛҮРЕР БӨРҮ.....	245

Эрјинелү эмил
(Кычырар бичик - Книга для чтения)

Составитель Тепукова Н.А.
Редактор Тепуков К.Э.
Компьютерная вёрстка Тепуков Э.А.
Иллюстрация на обложке Торбоков В.С.

Формат 84/108 ¹/₁₆ бумага офсетная, печать офсетная,
объем 15,5 п.л., тираж 2000 экз.

И.П. «Тепукова Н.А.»

Отпечатано в ОАО «Горно-Алтайская республиканская типография».
649000, г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35